

Service de lutte contre la pauvreté,
la précarité et l'exclusion sociale

Steunpunt tot bestrijding van armoede,
bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting

Dienst zur Bekämpfung von Armut, prekären
Lebensumständen und sozialer Ausgrenzung

Duurzaamheid en armoede

EEN BIJDRAGE AAN POLITIEK DEBAT EN POLITIEKE ACTIE

TWEEJAARLIJKS VERSLAG 2018-2019

**STEUNPUNT TOT BESTRIJDING VAN ARMOEDE,
BESTAANSONZEKERHEID EN SOCIALE UITSLUITING**

Inhoud

<i>Inleiding</i>	1
<i>Hoofdstuk I - Duurzaamheid en armoede in perspectief</i>	5
<i>1. Duurzaamheid door een armoedebril</i>	5
1.1. Duurzaamheid is toekomst	5
1.2. Een verkenning van de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen	8
1.3. Onze kinderen zijn onze toekomst	10
<i>2. Sociale, economische én ecologische ongelijkheden</i>	11
2.1. Impact van het klimaat/milieu op mensen in armoede	12
2.2. Impact van leven in armoede op het klimaat/milieu	14
2.3. Versterking van sociale en milieuongelijkheden door beleid	16
<i>3. Mensenrechten als basis en de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen als kader voor een rechtvaardig en duurzaam beleid</i>	19
3.1. Strijd tegen armoede en voor het klimaat	19
3.2. Armoede als schending van de mensenrechten	19
3.3. Een agenda voor de toekomst	20
<i>Hoofdstuk II - Strijden voor duurzaamheid is strijden tegen ongelijkheden</i>	22
<i>1. Natuur en groene ruimten</i>	22
1.1. De natuur, in het hart van duurzaamheid en gezondheid	23
1.2. Toegang tot natuur en groene ruimten in België	23
1.3. Recht op natuur en rechten van de natuur	26
<i>2. Energie</i>	27
2.1. Beperkingen in de toegang tot energie	27
2.2. Slechte woningkwaliteit en energieprestatie	29
2.3. Een zoektocht naar mogelijkheden voor energiebesparing	30
2.4. Evoluties zetten het recht op energie onder druk	31
2.5. Recht op energie	32

3. Water	34
3.1. Beperkingen in de toegang tot water	34
3.2. Problemen rond woon- en waterkwaliteit	36
3.3. Weinig mogelijkheden tot waterbesparing	37
3.4. Problematiek van onderverbruik	38
3.5. Hogere waterfacturen	38
3.6. Een recht op water en sanitatie op de (inter)nationale politieke agenda	39
4. Duurzame voeding en consumptie	41
4.1. Actor zijn in de keuze van voeding	41
4.2. Actor zijn in de keuze van consumptie	44
4.3. (Opnieuw) actor worden	45
5. Gezondheidszorg	46
5.1. Gezondheidszorg is duur	47
5.2. Niet iedereen en niet alles is verzekerd	49
5.3. De afstand tot gepaste zorg is groot	51
5.4. Mensen in armoede stellen zorg uit of zien ervan af	53
5.5. Gezondheidszorg op twee snelheden	54
5.6. Publieke besparingen en privatisering	55
5.7. De-institutionalisering en responsabilisering	55
5.8. Duurzaam investeren in gezondheid en gezondheidszorg voor iedereen	56
6. Werk	58
6.1. De moeilijke zoektocht naar werk	59
6.2. Werk is niet altijd waardig	61
6.3. Flexibilisering, digitalisering, robotisering	61
6.4. Een nieuwe manier van denken over werk	62
6.5. Waardig werk van en voor de toekomst	64

7. Mobiliteit	65
7.1. Ongelijke toegang tot basisgoederen en -diensten	65
7.2. Ongelijk gebruik van vervoersmiddelen	66
7.3. Nieuwe mobiliteit, nieuwe uitdagingen	69
Hoofdstuk III - Wegen naar duurzaamheid	72
1. De verantwoordelijkheid van de overheid tot duurzaamheid	72
1.1. De SDGs, een politiek instrument met universele reikwijdte	72
1.2. Verantwoordelijkheid van de overheid en fundamentele rechten	73
1.3. De positieve en negatieve verplichtingen van de overheid	73
1.4. Aandacht voor de onderlinge afhankelijkheid van de SDGs in het overheidsbeleid	75
2. Een politiek gericht op effectiviteit van rechten	76
2.1. Niet-effectiviteit van rechten	77
2.2. Justitie als waarborg voor de effectiviteit van rechten	78
3. Een goed bestuur op lange termijn	81
3.1. Good governance	81
3.2. Samenwerking tussen overheden	81
3.3. Ex ante en ex post evalueren	82
3.4. Stappen naar een automatische toekenning van rechten	83
4. Ondersteunen van actoren/initiatieven van verandering	84
4.1. Initiatieven van en voor iedereen?	85
4.2. Correcte kostprijs bewaken	85
4.3. Vrije keuze vrijwaren	87
4.4. Rekening houden met de situaties en ervaringen van mensen in armoede	87
4.5. Bottom-up	88
4.6. Rol van de overheid om initiatieven te ondersteunen	88
4.7. Naar duurzaamheid, met elkeen zijn rol	90

5. Financiering van een duurzaam beleid	91
5.1. Gebruik van fiscale instrumenten voor meer duurzaamheid	91
5.2. Investeren op een duurzame wijze	93
5.3. Verzamelen van fondsen op nationaal en internationaal vlak	94
6. Beleid in dialoog	95
6.1. Kennis en ervaring van mensen in armoede	95
6.2. Ongelijke participatie	96
6.3. Duurzame participatie vraagt tijd en investeringen	97
6.4. Partnerschappen	99
Conclusie : ‘To leave no one behind’	101
Eindnoten	105
Bijlagen	125
1. De 17 Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties	125
2. Lijst van organisaties die betrokken zijn bij de totstandkoming van het Verslag 2018 – 2019	127
3. Lijst van personen die op één of andere wijze een bijdrage leverden aan het opstellen van het Verslag 2018 – 2019	130
4. Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendinging van het armoedebeleid	134

Inleiding

Twee prangende kwesties: duurzaamheid en armoede

De klimaatkwestie is sinds de tweede helft van 2018 brandend actueel, denk aan de grote klimaatbetogingen, protesterende jongeren, allerlei opiniestukken, verschillende oplossingspistes die in rapporten en in de media op tafel worden gelegd enzovoort. Tegelijk waren er manifestaties voor meer koopkracht en sociale gelijkheid.

Enkele maanden daarvoor werd binnen de Begeleidingscommissie van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (verder het Steunpunt tot bestrijding van armoede) beslist om het volgende tweejaarlijkse Verslag 2018-2019 te wijden aan het thema 'Duurzaamheid en armoede'.

Zoals de negen voorgaande tweejaarlijkse Verslagen, kwam dit Verslag tot stand op basis van overleg met mensen in armoede en hun verenigingen en diverse andere actoren. Dit is één van de manieren waarop het Steunpunt tot bestrijding van armoede - een onafhankelijke, interfederale, publieke instelling - zijn opdracht om de effectiviteit van de uitoefening van mensenrechten in armoedesituaties te evalueren, realiseert¹. Dit overlegproces verliep – overeenkomstig het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid² waarmee het Steunpunt tot bestrijding van armoede werd opgericht - getrouw aan de geest van het Algemeen Verslag over de Armoede³ (hierna, het AVA). Na elke bijeenkomst werd een zeer volledig verslag opgemaakt om de deelnemers de mogelijkheid te geven na te gaan of hun bijdrage goed werd begrepen en om de volgende vergadering voor te bereiden met anderen, indien gewenst. De citaten die zonder bronvermelding in het Verslag staan vermeld, zijn een weergave van tussenkomsten tijdens de bijeenkomsten.

De verenigingen waar armen het woord nemen waren vragende partij om het thema van duurzaamheid en armoede in het overleg binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede te behandelen. Ze wezen erop dat mensen in armoede nauwelijks betrokken worden in de verschillende gesprekken, platformen en initiatieven rond de toekomst van de planeet en haar bewoners. Men lijkt er vanzelfsprekend van uit te gaan dat mensen in armoede niet wakker liggen van de ecologische uitdagingen en alleen bezig zijn met overleven. Maar ondanks hun moeilijke situatie willen mensen in armoede mee denken en praten over de toekomst. Juist omdat hun toekomst vandaag reeds onder druk staat.

“Vaak horen we dat mensen in armoede niet om duurzaamheid geven, dat ze elk proberen te overleven en dat het daarbij blijft. Dat klopt hoegenaamd niet! We moeten onze plaats in dit debat opeisen en onze eigen bijdrage leveren. Wij weten immers waartoe het groeimodel leidt, want wij dragen er de gevolgen van en lijden eronder. We moeten dit duidelijk maken, want men beschouwt ons slechts als mensen die niets bijbrengen en die de samenleving veel geld kosten”.

Ook bij de andere actoren in de Begeleidingscommissie was er veel enthousiasme en interesse om dit thema binnen het Steunpunt uit te werken. Het leek immers een uitgelezen gelegenheid om twee prangende vraagstukken voor onze samenleving, de duurzaamheidskwestie en de strijd tegen armoede, in een overlegproces te combineren en te confronteren. Reeds in de bespreking binnen de Begeleidingscommissie werd benadrukt dat duurzaamheid veel verder gaat dan de vragen over het milieu en het klimaat. Er werd verwezen naar de definitie van de Verenigde Naties (VN) van duurzame ontwikkeling (Brundlandt-rapport); een ontwikkeling om te *“voldoen aan de behoeften van vandaag zonder de mogelijkheid te compromitteren voor de*

volgende generaties om in hun noden te kunnen voorzien"⁴. Het gaat om een combinatie van ecologische, economische en sociale uitdagingen.

Een intensief overlegproces

Van bij het begin werd duidelijk dat de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (*Sustainable Development Goals*, verder in het Verslag de SDGs) zouden dienen als kader van het overleg. De SDGs werden onder impuls van de VN naar voren geschoven als een politiek instrument om een beleid rond duurzaamheid uit te werken, in het kader van een Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling. Ze hebben de verdienste om zowel sociale, economische als ecologische doelstellingen te formuleren en sterk verbonden te zijn met de diverse mensenrechten. De mensenrechten vormen ook de basis voor de werking van het Steunpunt tot bestrijding van armoede. In het Algemeen Verslag over de Armoede en het Samenwerkingsakkoord ter besteding van het armoedebeleid wordt armoede in termen van een schending van mensenrechten verwoord.

Het duurzaamheidsthema – evenals de verschillende SDGs - werd in een eerste overlegbijeenkomst, in mei 2018, verkend met verschillende verenigingen waar armen het woord nemen. Dit gaf hen de gelegenheid om verbanden te leggen tussen armoede en de SDGs, om de mogelijkheden en de beperkingen ervan aan te duiden en om reflecties vanuit een armoede-invalshoek mee te geven. Daarna werden ook andere, diverse actoren uitgenodigd: sociale organisaties, milieuorganisaties, instellingen en administraties, wetenschappers... De bijeenkomsten werden telkens bijgewoond door een 40 à 50-tal mensen uit deze verenigingen, organisaties en instellingen.

In de zes volgende bijeenkomsten – van juni 2018 tot en met februari 2019 – werden meerdere thema's en SDGs behandeld. We verkenden en bediscussieerden ook een aantal projecten en initiatieven die in het teken van duurzaamheid in Vlaanderen, Wallonië en Brussel zijn ontstaan. Deze uitwisselingen vormden de basis van een voorstel van structuur voor het Verslag, dat in februari 2019 aan de deelnemers werd voorgelegd. In de vijf daaropvolgende bijeenkomsten – van april 2019 tot en met september 2019 - werden ontwerp teksten besproken in functie van drie hoofdstukken: duurzaamheid en armoede in perspectief, ongelijkheden, wegen naar duurzaamheid. In een laatste overlegbijeenkomst in oktober 2019 kon dieper ingegaan worden op de ontwerpaanbevelingen.

Tijdens het overleg kregen we ook een inbreng van kinderen en jongeren vanuit twee verenigingen: Centrum Kauwenberg en *Luttés Solidarités Travail*. Elementen uit deze bijdragen werden in de tekst van het Verslag verwerkt, en ze zijn ook integraal beschikbaar op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede⁵. We houden eraan om de kinderen en jongeren van harte te bedanken om hun perspectief rond duurzaamheid en armoede in het overleg en dit Verslag binnen te brengen.

We maken van de gelegenheid gebruik om de energie en de investering vanwege de deelnemers in het proces te benadrukken. De verslagen van de bijeenkomsten, de discussiepunten en de ontwerp teksten werden door een aantal verenigingen intensief in groep op voorhand besproken. We denken hier ook aan het persoonlijk engagement van enkele deelnemers uit verenigingen die heel vroeg in de ochtend vanuit plattelandsgemeenten vertrokken om op tijd aan te komen voor het overleg in Brussel. En om vervolgens een ganse dag in gesprek te gaan met deelnemers uit andere verenigingen, maar evenzeer met mensen uit diverse organisaties en administraties. Ook voor deze laatsten was het een uitdaging en engagement om in gesprek te treden met mensen in armoede. *"Ik kom niet op het terrein en heb het gevoel in een ivoren toren te zitten"*.

Twee momenten gaven ons ook de mogelijkheid om het debat uit te breiden naar andere actoren. Op 17 september 2019 kon het team van het Steunpunt tot bestrijding van armoede in Eupen, op uitnodiging van de bevoegde minister van de Duitstalige Gemeenschap en zijn administratie, de analyses en pistes van

aanbevelingen uit het overlegproces aan de lokale actoren voorstellen. Deze actoren brachten specifieke elementen vanuit de Gemeenschap aan, wat onze analyse verder verrijkte. Op 24 september 2019, op het tweede SDG-Forum⁶, gaf het Steunpunt tot bestrijding van armoede een workshop over het overleg, tijdens dewelke een 25-tal actoren konden reageren op de analyses en pistes van aanbevelingen.

In totaal droegen 147 organisaties en 247 personen bij in de totstandkoming van dit Verslag (zie bijlagen 2 en 3).

Analyse en aanbevelingen in drie hoofdstukken

In het eerste hoofdstuk tekenen we de krijtlijnen van het Verslag uit. We geven vooreerst betekenis aan het concept duurzaamheid als het toekomstperspectief waaraan het mensen in armoede vaak ontbreekt. Vervolgens wordt, vanuit deze invalshoek, naar de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen gekeken. Ook kinderen en jongeren krijgen een stem. We geven op basis van het overleg aan hoe duurzaamheid en armoede zich tot elkaar verhouden en hoe ze elkaar in perspectief zetten. Daarbij wordt het verband belicht tussen de sociale ongelijkheden waarmee mensen in armoede dagelijks geconfronteerd worden enerzijds en de sociale, economische en ecologische uitdagingen waarvoor we vandaag staan anderzijds. Het blijken twee kanten van dezelfde medaille, zowel op het vlak van de oorzaken van deze ongelijkheden en uitdagingen als van rechtvaardige en duurzame oplossingen ervoor.

Het tweede hoofdstuk focust op de ongelijkheden die tijdens het overleg nadrukkelijk en uitgebreid aan bod kwamen. Voor de deelnemers zijn het niet alleen ongelijkheden, maar ook onrechtvaardigheden. Overeenkomstig SDG 10 die expliciet geformuleerd is met betrekking tot het verminderen van de ongelijkheid klinkt de boodschap die we binnen het overleg meekregen als: strijden voor duurzaamheid is strijden tegen ongelijkheden. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op zeven thema's: natuur, energie, water, duurzame voeding en consumptie, gezondheidszorg, werk, en mobiliteit. In deze punten worden ongelijkheden aangegeven waarmee mensen in armoede geconfronteerd worden, evenals een aantal evoluties die deze ongelijkheden nog (dreigen te) versterken. De volgorde waarin de thema's in hoofdstuk II zijn opgenomen is willekeurig. Sommige thema's zijn meer uitgewerkt dan andere, wat te verklaren is door de mate waarin een thema door het Steunpunt tot bestrijding van armoede al eerder werd behandeld.

Het derde hoofdstuk bevat een aantal wegen naar duurzaamheid, richtinggevend voor een beleid rond duurzaamheid en armoede. De nadruk ligt hier op de verantwoordelijkheid van de overheid om mensenrechten en duurzame ontwikkelingsdoelen voor haar burgers te realiseren. In het overleg was men duidelijk: de uitdagingen en het beleid rond duurzaamheid en de strijd tegen armoede gaan hand in hand.

Zowel het tweede als het derde hoofdstuk bevatten aanbevelingen. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede heeft immers de opdracht om – naast de uitwerking van analyses - aanbevelingen te formuleren, gericht aan de verschillende regeringen, parlementen en adviesorganen.

To leave no one behind

Bij wijze van besluit worden een aantal hoofdlijnen van het Verslag geformuleerd. Dat dit onder de titel *to leave no one behind* gebeurt, is een expliciete keuze. Dit is immers ook de fundamentele boodschap bij de Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling. Het formuleert op een kernachtige manier waaraan elk beleid op het vlak van duurzame ontwikkeling en van armoedebestrijding zou moeten worden afgetoetst.

De opvolging

Dit tweejaarlijkse Verslag verschijnt enkele maanden na de verkiezingen van mei 2019, en na de vorming van de meeste regeringen, een ideaal moment om bij te dragen aan de uitwerking van het beleid op de verschillende beleidsniveaus in hun nieuwe legislatuur. De deelnemers aan het overleg dringen erop aan dat de analyses en aanbevelingen in het Verslag dienen voor politiek debat en politieke actie, zoals in het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid als engagement van de verschillende overheden is opgenomen. Zowel de Interministeriële Conferenties 'Integratie in de samenleving' als deze rond 'Duurzame ontwikkeling', de verschillende regeringen en parlementen, en bevoegde adviesraden krijgen met dit Verslag een basis om een ambitieus beleid te ontwikkelen rond duurzaamheid en armoede, ter realisatie van de mensenrechten en de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen.

Het team van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting

Hoofdstuk I - Duurzaamheid en armoede in perspectief

Dit hoofdstuk tekent de krijtlijnen van het Verslag uit. Vertrekkend vanuit de kennis en ervaring van mensen in armoede, gekruist met deze van andere actoren, geven we aan hoe duurzaamheid en armoede zich tot elkaar verhouden en hoe ze elkaar in perspectief zetten. Vanuit een armoedebril krijgt duurzaamheid een eigen invulling, net zoals de strijd tegen armoede vanuit een duurzaamheidsperspectief anders gevoerd wordt. Dit Verslag gaat niet over het ontstaan en de ontwikkeling van het concept duurzaamheid of duurzame ontwikkeling en de verschillende invullingen ervan sinds de jaren '70⁷. Het zet daarentegen het verband in de verf tussen enerzijds de sociale ongelijkheden waarmee mensen in armoede dagelijks geconfronteerd worden en anderzijds de sociale, economische en ecologische uitdagingen waarvoor we vandaag staan. Het blijken twee kanten van dezelfde medaille, zowel wanneer we kijken naar de oorzaken van deze ongelijkheden en uitdagingen als naar rechtvaardige en duurzame oplossingen ervoor.

In een eerste punt geven we weer hoe duurzaamheid voor mensen in armoede verwijst naar een toekomstperspectief waaraan het hen meestal ontbreekt. Vertrekkend vanuit deze ervaring verkennen we vervolgens de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen, die we tijdens het overleg als kader gebruikten⁸. Ook kinderen en jongeren geven we een stem. Een tweede punt behandelt de sociale, economische én ecologische ongelijkheden die dreigen toe te nemen en elkaar onderling te versterken. De focus ligt op de grotere impact van milieu- en klimaatveranderingen op mensen in armoede, ondanks het feit dat ze er

minder toe bijdragen. Tegelijk hebben ze minder mogelijkheden om zich ertegen te beschermen. Desondanks hebben ze meestal minder baat bij maatregelen die in het milieu- en klimaatbeleid worden genomen en ondervinden ze er vaak zelfs nadeel van. In een derde punt trekken we gevolgen voor een duurzaam armoedebeleid en een rechtvaardig duurzaamheidsbeleid. Alleen wanneer armoede wordt bestreden als een schending van mensenrechten wordt een menswaardige en duurzame toekomst voor iedereen mogelijk. Alleen wanneer een duurzaamheidsbeleid de sociale dimensie integreert worden ongelijkheden uitgevlakt. Agenda 2030 met de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen biedt daar een kader voor.

Dit hoofdstuk reflecteert de analyse die in het overleg werd gemaakt en bevat geen aanbevelingen. In hoofdstuk twee wordt de analyse concreet uitgewerkt voor verschillende thema's, waarbij wel aanbevelingen worden geformuleerd.

1. Duurzaamheid door een armoedebril

1.1. Duurzaamheid is toekomst

“Duurzaamheid betekent iedereen uitzicht bieden op een toekomst en niet vast zitten in het hier en nu”.

1.1.1 Armoede duurt in de tijd

Als het gaat over duurzaamheid beklemtonen mensen in armoede dat ze elke dag opnieuw inspanningen leveren om zo goed mogelijk te

leven, om erop vooruit te gaan, om hun kinderen een betere toekomst te geven. Deze inspanningen staan vaak in schril contrast met de situaties waaraan ze dagelijks het hoofd moeten bieden en die niet duurzaam zijn, in de zin van 'zeker' of 'stabiel'. Zo hebben velen geen werk, anderen hebben een tijdelijke, interim of laagbetaalde job. Velen hebben moeilijkheden om een betaalbare en degelijke woning te vinden, anderen betalen te veel voor een woning van slechte kwaliteit of hebben helemaal geen permanente of vaste verblijfplaats. Velen hebben een slechte gezondheid en stellen de noodzakelijke gezondheidszorg uit omwille van financiële redenen en andere toegankelijkheidsproblemen. Hun kinderen worden ook op school met sociale ongelijkheden geconfronteerd waardoor hun schoolloopbaan moeilijk verloopt. Mensen in armoede stoten voortdurend op vooroordelen in termen van profiteurs, vervuilers, luiards en zelfs fraudeurs⁹. Velen kunnen niet waardig leven van het inkomen dat ze hebben, anderen kampen met een (overmatige) schuldenlast die hen meesleurt in een neerwaartse spiraal.

Bovendien hebben mensen in armoede de ervaring dat ze, met hun manier om greep te krijgen op hun leven en toekomst, vaak op obstakels stoten en zelfs worden bestraft, zoals naar voren komt in het tweejaarlijkse Verslag over 'Burgerschap en Armoede'¹⁰. Wanneer ze bijvoorbeeld willen gaan samenwonen, riskeren ze er financieel op achteruit te gaan. Wanneer ze het gebrek aan kwaliteit van hun woning aanklaagt, dreigen ze uit huis te worden gezet. Wanneer ze hulp vragen voor de precaire situatie waarin hun kinderen moeten opgroeien, wordt te vaak hun opvoedingsbekwaamheid in vraag gesteld. De verenigingen waar armen het woord nemen die deelnamen aan het overleg hekelen het geweld dat mensen in armoede op deze manier wordt aangedaan. De impact daarvan op hun zelfwaarde, autonomie, wereld- en mensbeeld en hun fysieke en mentale gezondheid is niet te onderschatten. Ze benadrukken dat armoede geen individueel of tijdelijk gegeven is, maar een structureel

uitsluitingsmechanisme dat duurt in de tijd. In sommige definities van armoede¹¹ wordt het begrip 'duurzaam' gehanteerd om het aanhoudend gebrek aan rechten en kansen op verschillende levensdomeinen aan te duiden. Voor mensen in armoede klinkt dit als *"het enige wat duurzaam is, is de miserie"*.

1.1.2 Toekomst op korte en lange termijn

Ondanks hun eigen aanhoudende inspanningen, maar ook die van medestanders, verenigingen en organisaties op het terrein, hebben mensen in armoede de ervaring dat de armoede en ongelijkheid alleen maar toenemen, dat het steeds moeilijker wordt om dagelijks te overleven. Ze vinden dat er veel *"nepoplossingen"* aan armoede gegeven worden en denken dan bijvoorbeeld aan de voedselbanken. Deze gaan over noodhulp, over het lenigen van de meest elementaire behoeften, en niet over het garanderen van een menswaardig bestaan¹².

Duurzame armoedebestrijding, in de zin van 'geschikt' en 'bestemd om te duren', kan geen symptoombestrijding zijn. In tegendeel, het impliceert dat er structurele maatregelen genomen worden die de oorzaken van armoede aanpakken. Alleen via structurele maatregelen die raken aan de onderliggende mechanismen van onze samenleving, kan er ook voor mensen in armoede een toekomstperspectief gecreëerd worden. *"Duurzame maatregelen voor armoedebestrijding bestaan erin voldoende mogelijkheden te geven aan de mensen opdat ze uit de armoede kunnen geraken"*¹³. Daarenboven benadrukken mensen in armoede dat dit streven naar een betere toekomst niet op de lange baan geschoven mag worden. Ze merken op dat vroegere en bestaande doelstellingen om armoede aan te pakken niet gerealiseerd werden en stellen bijgevolg de termijn van plannen voor de toekomst in vraag. *"Agenda 2030, waarom moet dat zolang duren? Verre doelstellingen en beloftes, daklozen en mensen in armoede hebben daar geen geloof meer in. Een agenda 2050, is dat duurzaamheid?"*.

Tegelijk brengen deelnemers aan het overleg in: *“Doelstellingen willen bereiken in 2030 lijkt toch een beetje op een onuitvoerbaar droom. Op federaal niveau heeft men geprobeerd om te denken in functie van het jaar 2050. Maar op die manier verlies je wel de urgentie, de link met de politieke uitdagingen van vandaag. We hebben nood aan een visie op lange termijn, maar tegelijk moeten we het concreet maken en omzetten in maatregelen op korte termijn. Hoe kunnen we dat verband leggen tussen lange en korte termijn?”*. Onderzoek toont aan dat, hoewel overheden termijnen tot 2050 of 2100 in gedachten kunnen hebben, het geen zin heeft om de bevolking langere termijnen voor te houden dan 20 jaar¹⁴. De meeste mensen kunnen zich een toekomst verderaf niet inbeelden. Bij mensen in armoede, die van dag tot dag leven, ligt deze horizon nog korter. Hun noden situeren zich op veel kortere termijn¹⁵.

Tijdens het overleg besloten mensen in armoede dat hun huidige noch toekomstige leven duurzaam is. *“Mensen in armoede worden nu reeds beroofd van hun leven en hun toekomst”. “Mensen in armoede zien zelfs weinig toekomst voor hun eigen gezin. Die hangt namelijk af van verschillende andere factoren waar ze geen vat op hebben”*.

1.1.3 Beter leven, voor mens en planeet

Wanneer mensen in armoede denken aan de toekomst, denken ze aan een beter leven, voor zichzelf, voor alle mensen maar ook voor de planeet¹⁶. *“Wat de planeet raakt, raakt ons ook”*. Tijdens het overleg ontkrachtten ze het vooroordeel *“dat mensen in armoede niet om duurzaamheid geven, dat ze elk proberen te overleven en dat het daarbij blijft. Dat klopt hoegenaamd niet!”*. Ze willen hun kinderen een *“gezonde planeet”* achterlaten. Duurzaamheid is op die manier nauw verbonden met gezondheid en welzijn voor mens en wereld. Ze benadrukken daarbij dat *“als het goed gaat met mensen in armoede, het beter wordt voor iedereen”*.

Net zoals andere bevolkingsgroepen is de groep ‘mensen in armoede’ niet homogeen. Het gaat om mensen met uiteenlopende ervaringen in verschillende situaties. Voor sommigen is leven eigenlijk overleven, aan de rand van de samenleving, met weinig mogelijkheden om hun situatie te verbeteren. Voor velen gaat duurzaamheid in de eerste plaats over het wegwerken van de economische en sociale ongelijkheden die hun dagelijks leven bepalen. Anderen hebben meer (mentale) ruimte om ook gevoelig te zijn voor de ecologische uitdagingen waarvoor de mens en de wereld staan. Dit geldt ook voor kinderen en jongeren, zoals we hoorden van de vereniging Centrum Kauwenberg: *“Duurzaamheid is een thema waar ook jongeren in armoede mee bezig zijn. Sommigen hebben de ruimte om hier heel bewust mee bezig te zijn, voor anderen is het meer een ver van hun bed show. De school is bepalend in de kennis die jongeren in armoede hebben over het thema duurzaamheid. Het viel op dat bepaalde jongeren meer kennis hadden over dit thema doordat dit op school een thema was waar ze veel over leerden”*¹⁷.

Tegelijk wees een vereniging er tijdens het overleg op dat dit bewustzijn *“in schril contrast staat met de dagelijkse realiteit van deze mensen waarin ze niks te zeggen hebben over hun eigen toekomst en waarin de beslissingen in hun plaats worden genomen (bijvoorbeeld uithuiszettingen, toewijzing van sociale woningen, oriëntatie van kinderen naar het buitengewoon onderwijs). Dit geeft hen te weinig hoop op veranderingen in de toekomst”*. Door hun kwetsbare situatie botsen ze ook op grenzen wanneer ze concreet vorm willen geven aan hun bekommernis om duurzaamheid. *“Mensen in armoede moeten leven met een contradictie: we kunnen ons alleen Primark kleding veroorloven, ook al weten we dat dat nadelig is voor de arme uitgebuite mensen die ze in andere landen maken”*. Soms kunnen mensen zowel woedend als moedeloos worden over de uitzichtloosheid van hun situatie en over hun machteloosheid daar iets aan te doen, waardoor het lijkt alsof het hen niets kan schelen.

1.2. Een verkenning van de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen

1.2.1 To leave no one behind

“We moeten onze plaats in dit debat opeisen en onze eigen bijdrage leveren. Wij weten immers waartoe het groeimodel leidt, want wij dragen er de gevolgen van en lijden eronder. We moeten dit duidelijk maken, want men beschouwt ons slechts als mensen die niets bijbrengen en die de samenleving veel geld kosten”.

Tijdens het overleg benadrukten mensen in armoede het belang en de noodzaak om betrokken te worden bij het opstellen van de plannen voor de toekomst. Niet alleen omdat zij een eigen bijdrage aan het debat te leveren hebben, maar ook omdat niemand aan de kant gelaten zou worden. De Agenda 2030, opgesteld door de Verenigde Naties¹⁸, lijkt deze boodschap te omvatten. In opvolging van de Millenniumontwikkelingsdoelstellingen stelt deze Agenda 17 duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs, *Sustainable Development Goals*) voorop, met het engagement *to leave no one behind* bij de implementatie ervan. ‘Niemand achterlaten’ was één van de aanbevelingen uit het actieonderzoek van de internationale beweging ATD Vierde Wereld, waaraan ook België deelnam, ter evaluatie van de Millenniumontwikkelingsdoelstellingen en ter voorbereiding van de SDGs. *“Dit wil zeggen dat er geen enkele moeite gespaard mag worden om de meest kwetsbare bevolkingsgroepen te bereiken. Het vereist ook dat de ontwikkelingsdoelen en hun uitvoering in overeenstemming worden gebracht met de mensenrechtennormen”*¹⁹. De deelnemers aan het overleg zijn het erover eens dat *“we ons aan dit leitmotiv moeten vasthouden”* en vroegen om er een rode draad in dit Verslag van te maken.

1.2.2 Zero poverty

De millenniumontwikkelingsdoelstelling op het gebied van armoedebestrijding - een halvering van het aantal mensen dat moet leven van minder dan

1,25 dollar per dag²⁰ - was een te weinig ambitieuze doelstelling. Voor de deelnemers aan het overleg is het onaanvaardbaar dat mensen in de armoede worden gelaten. Een beroepskracht stelde: *“Als men schrijft dat de armoede moet dalen met een bepaald percentage, is dit choquerend. Het is onaanvaardbaar dat mensen in armoede moeten leven. Armoede moet uitgeroeid worden”.*

De Agenda 2030 maakt van het uitbannen van armoede een absolute prioriteit en doelstelling nummer 1. Het gaat daarbij niet alleen over de armoede in het Zuiden; wereldwijd moet tegen 2030 extreme armoede worden uitgeroeid voor alle mensen die met minder dan 1,25 dollar per dag moeten rondkomen. Het gaat ook over de armoede in de zogenaamde ‘rijke’ landen; het aandeel mensen dat volgens de nationale definities in armoede leeft in al haar dimensies, moet tegen 2030 gehalveerd worden. Deze doelstelling is dubbel zo ambitieus als de doelstelling die de Europa 2020-strategie vooropstelt, rekening houdend met het verschil tussen een relatieve en absolute doelstelling en de tijdsspanne waarin die bereikt moet worden. Deze strategie stelt voorop om tegen 2020 het aantal personen dat wordt getroffen of bedreigd door armoede of sociale uitsluiting met ten minste 20 miljoen - voor België betekent dit 380.000 - te verminderen. Deze groep is in België echter quasi stabiel gebleven in vergelijking met de start van de Europa2020-strategie (2.250.000 tegenover 2.194.000 in 2008). Het aantal mensen met armoederisico is vandaag hoger dan bij de start van de systematische monitoring (16,4 % tegenover 14,8 % in 2005)²¹. De doelstelling van de Europa 2020-strategie wordt dus niet gehaald. De deelnemers aan het overleg zijn unaniem: *“Het doel dat niemand in armoede moet leven is van fundamenteel belang, dat kan niet worden onderhandeld”.*

De SDGs vormen *“een actieplan om de mensheid te bevrijden van armoede en de planeet terug op de koers richting duurzaamheid te plaatsen. Deze*

*doelen die één en ondeelbaar zijn, reflecteren de drie dimensies van duurzame ontwikkeling: het economische, het sociale en het ecologische aspect*²². Daarenboven voegt de Agenda 2030 'Vrede' en Partnerschappen' toe aan de basispijlers van duurzaamheid 'Mens', 'Welvaart' en 'Planeet'²³. Voor de deelnemers aan het overleg is vrede cruciaal, onder andere als antwoord op het geweld dat mensen in armoede wordt aangedaan door de schending van hun rechten. Ook partnerschappen, in het bijzonder met mensen in armoede, zijn onontbeerlijk om de doelstellingen te bereiken zonder iemand aan de kant te laten staan.

Bij de verkenning van de SDGs tijdens het overleg zagen de deelnemers verscheidene verbanden tussen de SDGs en armoede. Wanneer armoede omschreven wordt in termen van een schending van de fundamentele rechten zoals onderwijs, gelijkheid, gezondheid, energie, werk (die door verschillende SDGs weerspiegeld worden), volgt daaruit dat armoedebestrijding niet beperkt mag blijven tot de eerste SDG *no poverty*, maar moet inzetten op alle SDGs. Armoede is een multidimensioneel gegeven en moet op verschillende levens- en beleidsdomeinen bestreden worden. Een deelnemster uit een administratie pleit dan ook voor een *"systemische aanpak"*. Vanuit dezelfde rechteninvalshoek werd daarenboven vastgesteld dat de dimensie cultuur in de SDGs ontbreekt, zowel in de zin van diversiteit, het contact tussen mensen van verschillende culturen, als in de betekenis van cultuurbeleving, expressie, identiteit.

Daarnaast werd tijdens het overleg kritisch opgemerkt dat de SDGs kaderen in een *"gesloten model"*. Voor vele deelnemers is het noodzakelijk om de grenzen van het bestaande economisch model te doorbreken en te verleggen. Het vrijemarktsysteem en de machtsonevenwichten die daardoor ontstaan, creëren immers zowel sociale ongelijkheden als ontregelingen van klimaat en milieu. *"Onze economie produceert 'afval' in de natuur en bij de mensen"*. Iemand

anders voegde daaraan toe: *"Ongelijkheden spelen zich af op alle niveaus en zijn dikwijls eerder gevolg dan oorzaak. Oorzaken zijn de toe-eigening van grondstoffen, van ruimte... Een verantwoordelijk beheer van nationale rijkdommen en menselijk potentieel dringt zich op en er moet herverdeeld worden"*. De deelnemers stellen de finaliteit van economische groei in vraag en wijzen vooral op de noodzaak en collectieve verantwoordelijkheid om te herverdelen? *"Westerse landen streven economische groei na, maar de armoede vermindert er niet, integendeel. Economische groei betekent eigenlijk verrijking. Een arme kan niet bestaan als er ook geen rijke bestaat. Uiteindelijk moet je accumulatie van rijkdom indammen en hiervoor zoeken naar systemen, interacties..."*.

Ook (internationale) middenveldorganisaties zien (extreme) rijkdom als een obstakel voor duurzaamheid²⁴ en pleiten voor het invoeren van een 18de SDG, namelijk het beëindigen van extreme rijkdom²⁵. Armoede wordt verkeerdelijk voorgesteld als een ziekte die uit te roeien valt, binnen de grenzen van het groeimodel, terwijl het eigenlijk een product is van die groei die leidt tot extreme rijkdom. Voor de deelnemers aan het overleg is armoede een vorm van geweld die slechts vermeden kan worden door nieuwe machtsverhoudingen. *"We moeten vooruitgaan op het tempo van de zwaksten"*. Daarom is solidariteit en partnerschap, zeker met mensen in armoede, zo belangrijk. *"Als mensen in armoede partners zijn, is het gevaar op vergissingen kleiner"*.

1.2.3 Meerwaarde van een armoedeperspectief

Vertrekkende van het motto *to leave no one behind* wilden de deelnemers aan het overleg *"onze analyse van de verschillende SDGs verankeren in de dagelijkse realiteit van mensen in armoede"*. Naast enkele meer algemene bedenkingen bij de SDGs kregen sommige SDGs een heel eigen betekenis vanuit dit armoedeperspectief. Zo gaat betaalbare en duurzame energie niet enkel over elektriciteit maar ook over inwendige energie. *"Overleven in*

armoede vraagt veel energie, tegelijk wordt deze energie van mensen in armoede verspild want ze worden niet gehoord". Maar energie is evengoed de warmte van de metro die uit de grond komt en waaraan daklozen zich kunnen verwarmen. Mensen in armoede wezen er ook op dat de SDG 'schoon water en sanitair' ook voor België zeer actueel en dringend is. Er zijn namelijk mensen die helemaal geen toegang hebben tot sanitaire voorzieningen omdat ze op straat leven en er weinig waterfonteinen en openbare wasgelegenheden zijn, of omdat ze de waterfactuur niet kunnen betalen en het tot een waterafsluiting komt. Nog te vaak lijken sommige SDGs vooral van toepassing in de landen in het Zuiden, terwijl ze ook pertinent zijn in de Europese en Belgische context. In zijn input voor de vertaling van de SDG-indicatoren in het kader van de Belgische rapportage wees het Steunpunt tot bestrijding van armoede reeds op het aantal huishoudens dat geen toegang tot water heeft wegens afsluiting.

In het tweede hoofdstuk van dit Verslag geven we voor zeven thema's, nauw verbonden met de SDGs, weer welke uitdagingen ze, vandaag en in de toekomst, met zich meebrengen, in het bijzonder voor mensen in armoede. We formuleren telkens enkele pistes voor duurzame en rechtvaardige oplossingen. In de tijdsspanne van dit overleg was het onmogelijk om alle SDGs te behandelen.

1.3. Onze kinderen zijn onze toekomst

Eén van de eerste definities van duurzame ontwikkeling stelt dat, *"een duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die tegemoetkomt aan de noden van het heden zonder de behoeftevoorziening van de komende generaties in het gedrang te brengen"*²⁶. Niet meer dan 30 jaar later, is het nodig om een intergenerationeel in plaats van abstract tijdsperspectief te hanteren om mensen bewust te maken van de urgentie van de uitdagingen waar we voor staan. 2050 is niet binnen 30 jaar, maar is de wereld waarin de

(klein)kinderen van vandaag volwassen zullen zijn. *"De baby's van vandaag, zullen als volwassenen op een planeet zonder sneeuw op de Noordpool leven"*²⁷. De toekomstige wereld van kinderen en jongeren, de generatie van morgen, wordt bedreigd. Bovendien zijn ze kwetsbaarder voor veranderingen in klimaat en milieu dan volwassenen en reageren ze er feller op²⁸. Ze zullen ook langer met de gevolgen van deze veranderingen moeten leven.

Het wordt een grote uitdaging om alle kinderen in een meer gezonde en duurzame wereld te laten opgroeien²⁹. Nochtans hebben kinderen recht op een gezonde leefomgeving om hun recht op leven en gezondheid te realiseren³⁰. Dat de bezorgdheid over de impact van een veranderend leefmilieu op kinderen groot is, blijkt ook uit de slotbeschouwingen van het VN-Comité voor de rechten van het kind, geformuleerd in het kader van de opvolging van de naleving van het Kinderrechtenverdrag³¹. Het Comité beveelt de Belgische overheid meermaals aan om werk te maken van de implementatie van de SDGs. Het afgelopen jaar kwamen kinderen en jongeren zelf massaal op straat om op te komen voor hun recht op een toekomst op een gezonde planeet. Tal van organisaties steunen de eisen van deze klimaatjongeren.

Kinderen en jongeren hebben niet alleen een eigen kijk op duurzaamheid, milieu en klimaat³², velen onder hen zijn ook bekommerd en willen dat er iets verandert³³. Uit een bevraging van de Vlaamse Jeugdraad³⁴ over de klimaatkwestie blijkt dat jongeren op zoek willen gaan naar een duurzamere levensstijl. Tegen de stroom van snelle consumptie in varen, vraagt echter veel kennis, energie en budget waarover niet alle burgers, en zeker niet alle jongeren, beschikken. Uit een enquête van *Appel pour une école démocratique* blijkt dat de kennis van jongeren over klimaatkwesties vaak minder is dan hun bewustzijn of hun wil tot actie³⁵. Kinderen en jongeren verwachten maatregelen van de overheid om de bevolking aan te moedigen tot

duurzame keuzes. Jongeren uit meer kwetsbare groepen gaan nog een stapje verder in hun analyse. *“Deze jongeren zien in dat beleidsmakers niet alleen grote stappen voorwaarts moeten zetten op vlak van klimaat, maar ook in domeinen als wonen en armoede. Want dat hangt allemaal samen”*³⁶.

In het kader van het overleg ter voorbereiding van dit Verslag bogen kinderen en jongeren van de kind- en jongerenwerkingen van Centrum Kauwenberg en *Luttés Solidarités Travail* zich over het thema duurzaamheid. Beide groepen deden dat op hun eigen manier en kwamen het resultaat van hun reflectie en/of actie voorstellen op één van de laatste bijeenkomsten. De deelnemers waren sterk onder de indruk van hun bijdrage, die tegelijk kritisch en hoopvol was. *“De toekomst ziet er donker uit volgens jongeren in armoede. Als het zo verder gaat, willen de jongeren niet dat hun kinderen in deze wereld opgroeien. Volgens de jongeren is het niet enkel het individu dat hier iets aan moet doen, ook de overheid moet haar verantwoordelijkheden nemen en zorgen dat de mensen gemakkelijk duurzaam kunnen leven. De overheid moet beslissingen maken zodat duurzaam leven gestimuleerd wordt”*³⁷.

*“Volgens ons wordt de wereld vandaag gedomineerd door geld, alles wat opbrengt, consumptie, tonen wie de sterkste is door de anderen te verdrukken... We willen dat dat verandert. Het zijn geen kleine aanpassingen die we vragen, maar echt een globale verandering”*³⁸.

2. Sociale, economische én ecologische ongelijkheden

In de periode waarin het overleg ter voorbereiding van dit tweejaarlijkse Verslag plaats vond, werd duidelijk hoe fundamenteel de sociale, economische en ecologische dimensies zijn voor een duurzame toekomst. Terwijl de gele hesjes oorspronkelijk protesteerden tegen de verhoogde brandstofprijzen en nadien ijverden voor een billijker sociaal beleid, vonden overal in het land

klimaatmarsen en -acties plaats, met de klimaatjongeren voorop, om politici ter verantwoording te roepen voor het gebrek aan een uitgewerkt klimaatbeleid. Hoewel de drie basisdimensies van duurzaamheid in principe onlosmakelijk met elkaar verweven zijn, worden ze in de werkelijkheid niet steeds met elkaar in verband gebracht en lijken ze soms lijnrecht tegenover elkaar te staan. Zo werd de gele hesjes verweten niet groen genoeg te zijn en de klimaatbetogers werden van wereldvreemdheid beschuldigd. Terwijl de gele hesjes eigenlijk aantonen dat de klimaatkwestie om rechtvaardige herverdeling vraagt en de klimaatbetogers duidelijk maken dat er geen tijd te verliezen is om maatregelen te nemen. *“Er vinden vicieuze dynamieken plaats tussen klimaatverandering en sociale ongelijkheid die, zonder dat ze steeds als dusdanig worden geïdentificeerd, elkaar versterken”*³⁹.

De actuele aandacht voor de milieu- en klimaatkwestie legt bloot hoe economische en sociale ongelijkheden ook milieuongelijkheden creëren en versterken, en vice versa. Dit wordt milieu-onrechtvaardigheid⁴⁰ genoemd en wil zeggen dat milieuschade (zoals vervuiling en gebrek aan groen) en milieuwenselijkheden (wat goed is voor het milieu) ongelijk verdeeld zijn over bevolkingsgroepen. Meer en meer wordt duidelijk dat het essentieel is om het inzicht in deze mechanismen mee te nemen in de debatten die vandaag over het klimaat/milieu gevoerd worden. Dit kan bijvoorbeeld door ook mensen in armoede in deze discussies te betrekken, die zich over deze kwestie willen laten horen. *“Er is al meer nagedacht over het verband tussen economie en ecologie dan over het sociale luik van duurzaamheid. Als we luisteren naar de laagste sociale klassen en hen ondersteunen om mee te denken, zouden onze prioriteiten over duurzaamheid wel eens grondig kunnen verschuiven!”*⁴¹.

Omgekeerd wordt armoede en sociale uitsluiting vaak gemeten via de economische en sociale pijler van duurzame ontwikkeling omdat deze gemakkelijk gelinkt kunnen worden⁴². De

interacties tussen de ecologische pijler en armoede worden pas sinds kort verkend en leiden tot neologismen zoals “klimaatarm” en “klimaatrechtvaardigheid”⁴³. Ook het Intergouvernementeel Panel over Klimaatverandering (IPCC) wijst op het verband tussen klimaat/milieu en sociale en andere ongelijkheden. *“Verschillen in kwetsbaarheid en blootstelling komen voort uit niet-klimaatgebonden factoren en uit meerdimensionale ongelijkheden die vaak het gevolg zijn van ongelijke ontwikkelingsprocessen. Deze verschillen leiden tot verschillen in risico’s ten gevolge van klimaatverandering. Mensen die sociaal, economisch, cultureel, politiek, institutioneel of op een andere manier gemarginaliseerd zijn, zijn uiterst kwetsbaar voor klimaatverandering en voor de oplossingen om zich hieraan aan te passen of om de gevolgen ervan te verzachten. Deze verhoogde kwetsbaarheid is zelden terug te brengen tot een enkele oorzaak. Het is eerder het resultaat van elkaar kruisende sociale processen die leiden tot ongelijkheden in socio-economische status, in inkomen en in blootstelling”*⁴⁴.

Deze sociale, ecologische en economische ongelijkheden en hun onderlinge verbanden werden de rode draad doorheen de overlegbijeenkomsten en de analyse over duurzaamheid en armoede. Tijdens de uiteenzetting van professor Edwin Zaccàï (*Université libre de Bruxelles*) maakten de deelnemers kennis met drie soorten milieuongelijkheden⁴⁵: ongelijke blootstelling aan en vatbaarheid voor milieu- en klimaatveranderingen, ongelijke ecologische impact en ongelijke impact van het milieu- en klimaatbeleid. We lichten deze ongelijkheden kort toe in dit hoofdstuk, met een focus op de ecologische component (milieu/klimaat). In het tweede hoofdstuk werken we ze verder uit aan de hand van verschillende thema’s. Zo verbreden we opnieuw de invulling van duurzaamheid.

2.1. Impact van het klimaat/milieu op mensen in armoede

“We mogen duurzaamheid niet zien als een zaak van specialisten. Duurzame oplossingen kunnen alleen gevonden worden als iedereen betrokken is. Mensen in armoede zijn daarenboven bevoorrechte partners omdat ze als eersten de gevolgen van klimaat- en milieuveranderingen ervaren. Wanneer ze niet betrokken worden, worden ze opnieuw achtergelaten”.

2.1.1 Grotere blootstelling en hogere kwetsbaarheid

In een internationaal actieonderzoek van ATD Vierde Wereld werden het milieu en het klimaat en het beleid dat daarrond wordt gevoerd onthuld als een verborgen dimensie van armoede. Milieu en klimaat zijn beïnvloedende maar vaak nog onderbelichte factoren die armoede mee vorm geven. *“Mensen in armoede worden het meest blootgesteld aan de negatieve gevolgen van deze fenomenen (degradatie van het milieu en de biodiversiteit, vervuiling...) en hebben geen middelen om hun gezinnen, vee of ander bezit te beschermen of om te verhuizen. Klimaat- en milieubeleid worden te vaak ontworpen zonder rekening te houden met hun impact op mensen in armoede”*⁴⁶.

Sociale ongelijkheden zorgen ervoor dat mensen in verschillende mate worden getroffen door de schade die aan het klimaat/milieu wordt toegebracht. Mensen in armoede dragen er als eerste en in grotere mate de gevolgen van. Op wereldschaal is het duidelijk dat ongelijkheid (tussen en binnen landen) en klimaatopwarming nauw met elkaar verbonden zijn en dat de meest kwetsbaren harder getroffen worden door de gevolgen van de klimaatverstoring. Onderzoek van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) wijst uit dat risicofactoren die verband houden met het milieu, een rol spelen bij meer dan 80 % van de ziekten die regelmatig door de WHO worden vastgesteld⁴⁷. Onlangs deelde de WHO mee dat luchtvervuiling, na roken, de belangrijkste

doodsoorzaak is van niet-overdraagbare ziekten⁴⁸. Het wetenschappelijke tijdschrift *The Lancet* publiceerde een studie die stelde dat wereldwijd dagelijks 11.000 kinderen astma ontwikkelden ten gevolge van luchtvervuiling die wordt veroorzaakt door het verkeer, en dat België in de top 10 staat van deze weinig benijdenswaardige rangschikking⁴⁹.

In België is vooral het verband tussen ongelijkheid en vervuiling opvallend. Zo blijkt uit onderzoek dat mensen onderaan de sociale ladder niet alleen meer blootgesteld zijn aan vervuiling maar er ook gevoeliger voor zijn⁵⁰. Dit geldt nog meer voor kinderen en jongeren⁵¹. Mensen in armoede wonen en werken immers vaker dicht bij bronnen van vervuiling, zoals industriegebieden, of verderaf van groen en natuur. Bovendien verkeren mensen in armoede vaker in een slechte gezondheid, waardoor ze extra kwetsbaar zijn voor de gevolgen van vervuiling. Het is niet voor niets dat het Europees Milieuoagentschap⁵² de lidstaten opriep om meer inspanningen te leveren om hun meest kwetsbare burgers te beschermen tegen luchtverontreiniging, lawaai en extreme temperaturen. Mensen die op het platteland wonen, worden over het algemeen minder blootgesteld aan lawaai en luchtverontreiniging, maar dit betekent niet dat daar geen vervuiling is. Een medewerker van de *Agence Wallonne de l'Air et du Climat* (AWAC) legde uit dat *"in Wallonië het platteland minder vervuild is dan de steden. Er is echter het fenomeen van punctuele vervuiling, beperkt in de tijd (door mestuitstrooiing, pesticides...)"*.

Daarnaast vroeg professor Avonts (Universiteit Gent) tijdens het overleg aandacht voor de kwaliteit van het binnenhuisklimaat, want *"de luchtkwaliteit binnen is over het algemeen minder goed dan buiten"*. Soms is dit te wijten aan slechte verluchtingsgewoontes of aan sigarettenrook, maar hoofdzakelijk aan de kwaliteit van de woning⁵³. De deelnemers aan het overleg merkten op dat mensen in armoede vaker leven in een woning van slechte kwaliteit die niet toelaat om ze

deftig te verwarmen of te verluchten⁵⁴. Woonkwaliteit, zowel binnen- als buitenshuis, is een belangrijke milieuongelijkheid⁵⁵.

2.1.2 Sociale gezondheidsongelijkheden

Voor de deelnemers aan het overleg is onze gezondheid een barometer voor wat er gebeurt op andere vlakken in ons leven. Het is een weerspiegeling van hoe kwaliteitsvol we leven, werken, wonen, eten enzovoort. Daarom vinden ze het ook goed dat een en dezelfde duurzame ontwikkelingsdoelstelling, SDG3, een goede gezondheid en welzijn voor iedereen vooropstelt. Een lid van een overheidsdienst stelt: *"Hoe is het mogelijk om gezond te leven in een ongezonde omgeving? Daarom zijn de SDGs ook zo interessant. We moeten nadenken over hier en nu, en daar en later"*.

Het is echter al lang geweten dat mensen met een lagere sociale status (opleidingsniveau, activiteitsstatus, inkomensniveau) omwille van hun precare leefomstandigheden vaker in slechtere gezondheid verkeren dan mensen met een hogere positie op de sociale ladder⁵⁶. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de levensverwachting in goede gezondheid, één van de meest ontstellende statistieken in België. Hoogopgeleide mannen hebben op de leeftijd van 50 jaar 21,6 jaar gezonde levensjaren voor zich, in vergelijking met 13,3 jaar bij mannen met een opleiding lager onderwijs of minder, wat een verschil is van 8,3 jaar. Vrouwen met een opleiding hoger onderwijs kunnen op de leeftijd van 50 jaar 22,2 jaar gezonde levensjaren verwachten in vergelijking met 14,5 jaar bij vrouwen met een opleiding lager onderwijs of minder, wat een verschil is van 7,7 jaar⁵⁷. Steeds opnieuw bevestigen onderzoeken⁵⁸ deze sociale gezondheidsongelijkheden en benadrukken ze de sociale determinanten die tot deze ongelijkheden leiden. Hoewel 29 % van de gezondheidsongelijkheden het resultaat zijn precare levensomstandigheden, stelt de WHO jammer genoeg vast dat 53 % van de Europese landen de voorbije 15 jaar hun

investering in huisvesting en gemeenschappelijke diensten hebben verminderd⁵⁹.

Verenigingen waar armen het woord nemen wezen tijdens het overleg ook op de impact van armoede op hun mentale gezondheid. *“De armoede heeft ons uitgeput”. “Zelfs in onze tijden brengt een leven in grote armoede het lichaam en zelfs de geest permanente schade toe. Wie wordt gedwongen om in armoede te leven, draagt littekens met zich mee die voortvloeien uit de kwaliteit van het werk, huisvesting, voedsel, niet-aflatende stress...”*⁶⁰. Bovendien kan de onzekerheid rond de veranderingen die ons te wachten staan extra stress en zelfs wanhoop met zich meebrengen, zo waarschuwen artsen in een open brief over de gevolgen van de klimaatcrisis voor de gezondheid⁶¹. Uit de laatste cijfers van het Belgisch Statistiekbureau Statbel verschilt de emotionele gemoedstoestand tussen de Belgen met en zonder armoederisico. Zo voelt 20,7 % van de individuen met armoederisico zich meestal of altijd zeer nerveus, in vergelijking met 14,1 % van de Belgen zonder armoederisico. En 11,7 % van de personen in een financieel precaire situatie voelt zich meestal of altijd neerslachtig, tegenover 4,7 % van de Belgen die het financieel beter hebben. Wanneer de vraag wordt gesteld hoe vaak men zich gelukkig voelt, antwoorden slechts 55,8 % van zij die het financieel minder goed hebben dit meestal of altijd het geval, voor de Belgen zonder armoederisico is dit 80,2 %⁶².

Daarenboven kunnen vele mensen in armoede zich onvoldoende (laten) verzorgen omdat ze allerlei obstakels ondervinden om naar de dokter of het ziekenhuis te gaan, om zorg of medicijnen te betalen...

2.2. Impact van leven in armoede op het klimaat/milieu

2.2.1 Kleinere ecologische voetafdruk

Mensen in armoede dragen in verhouding minder bij tot milieuvervuiling en CO²-uitstoot en zijn bijgevolg minder verantwoordelijk voor de

opwarming van de aarde⁶³. Omgekeerd wil dit zeggen: hoe hoger iemands inkomen, hoe hoger diens consumptie en hoe hoger diens ecologische voetafdruk. De resultaten van een studie⁶⁴ naar de ongelijkheden tussen arm en rijk op het vlak van CO₂-uitstoot voor de Verenigde Staten zijn veelzeggend: een persoon die tot de 1 % rijksten van het land behoort, stoot 88 keer meer CO₂ uit dan een persoon die tot de 10 % armsten behoort. Voor de Belgische huishoudens is de consumptie gerelateerde uitstoot van CO₂ gemiddeld ongeveer vier keer hoger bij de 10 % rijkste dan bij de 10 % armste (wanneer gezinnen geordend worden op basis van hun totale uitgaven)⁶⁵. Iemands ecologische voetafdruk is de geschatte oppervlakte aarde die een persoon of een groep personen nodig heeft om te produceren wat wordt geconsumeerd en te verwerken wat wordt weggeworpen. Dit wordt uitgedrukt in hectaren⁶⁶. De gemiddelde ecologische voetafdruk van de Belg bedraagt 5,1 hectare⁶⁷. We gebruiken de ecologische voetafdruk als manier om de impact van iemands leven op het klimaat/milieu in te schatten, hoewel er ook vraagtekens kunnen gezet worden bij deze indicator.

Tijdens een Volksuniversiteit van ATD Vierde Wereld rond duurzaamheid⁶⁸ in Vlaanderen werd de proef op de som genomen. Mensen in armoede en medestanders van de beweging berekenden hun ecologische voetafdruk op basis van een bewerking van een online-instrument⁶⁹. Dit bleek een interessante maar moeilijke oefening. Vooreerst voelden sommige deelnemers aan de Volksuniversiteit zich helemaal niet aangesproken door de vragen. De antwoordcategorieën zijn namelijk niet afgestemd op mensen in armoede. Hoe moet je je vragen over je woonsituatie antwoorden wanneer je dakloos bent, bij iemand inwoont of in een caravan op een camping verblijft? Hoe moet je je vragen over voeding beantwoorden als je je maar één maaltijd per dag kan veroorloven? En welk antwoord kan je geven wanneer gevraagd wordt naar je energie- en waterverbruik wanneer je dat niet steeds onder controle hebt omdat je geen individuele meter

hebt? Of wanneer je een budgetmeter hebt en niet kan kiezen voor groene energie⁷⁰? Ondanks deze problemen, kwamen ze uit op een gemiddelde voetafdruk voor de aanwezigen die lager was dan het Belgisch gemiddelde. Tijdens de gesprekken stelden mensen in armoede vast dat ze vaak leefden op een manier die hun voetafdruk laag hield. Tegelijk hadden ze vaak geen andere dan een klimaatonvriendelijke keuze, bijvoorbeeld om zich te verwarmen, verplaatsen, kleden.

Omdat deze oefening zoveel vragen opriep naar de kennis over armoede, gereflecteerd in dergelijke testen en naar de herkenbaarheid ervan voor mensen in armoede, bogen ook de deelnemers aan het overleg zich over twee instrumenten om de ecologische voetafdruk te berekenen⁷¹. Iedereen was het erover eens dat de vragen helemaal geen rekening houden met de situatie van mensen in armoede. De kloof tussen beide is bovendien zo diep dat ze sterke gevoelens opwekte. *“Vragen moeten beantwoorden die je niet begrijpt, is minachtend, beledigend zelfs”*. Veel mensen kennen het verschil niet tussen groene of grijze elektriciteit en zijn al blij dat ze de rekening kunnen betalen. Anderen vroegen zich af *“of de vragen opgesteld waren om mensen depressief te maken”*. Ze vonden de vragen over het aantal keren dat mensen nieuwe meubels kopen schrijnend en merkten op dat zij vaak de *“eindgebruikers”* van die meubels zijn. Ze waren gechoqueerd dat gevraagd wordt naar hoeveel weken men de laatste 5 jaren op een cruiseschip heeft doorgebracht. Zelf kunnen ze zich vaak niet eens een weekje aan zee veroorloven of kunnen ze hun kinderen niet gaan bezoeken die in een instelling verblijven. Naast het feit dat de vragen onaangepast zijn aan armoedesituaties merkten de deelnemers op dat alle vragen ervan uitgaan dat mensen een keuze hebben. Dat is een verkeerd uitgangspunt, vele mensen in armoede hebben juist geen keuze. *“Voor iemand die geen keuze heeft, is het beschuldigend. Dat kan mensen kwaad maken”*.

Toen erop werd gewezen dat deze instrumenten bedoeld zijn om mensen te sensibiliseren, werd besloten dat ze niet gericht zijn naar mensen in armoede, maar naar *“de andere lagen in de samenleving”*. Tegelijk is het een gemiste kans om mensen bewust te maken van armoede. *“Met deze vragenlijst wordt de betere klasse gesensibiliseerd over de persoonlijke consumptie. Er is een groot gebrek aan sensibilisering rond structurele maatregelen”*. Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen stelde voor om de hele samenleving gevoelig te maken voor de sociale ongelijkheden waarmee mensen in armoede worden geconfronteerd en niet alleen voor ecologische kwesties. *“We zouden vragen kunnen toevoegen zoals: wanneer u boodschappen doet, kent u mensen die er niet voor kunnen kiezen gecertificeerde producten te kopen? Of: kent u mensen die nog nooit het vliegtuig hebben genomen?”*.

2.2.2 Zuinig leven zonder verspilling uit noodzaak

Tijdens de overlegbijeenkomsten binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede werd duidelijk dat zuinig leven voor mensen in armoede vaak gewoon een gevolg is van hun uiterst klein budget. Zo wast iemand af in twee kuipjes en gebruikt nadien het afwaswater om de wc door te spoelen. Hoewel deze mensen dit in eerste instantie doen uit financiële overwegingen, vragen ze zich af waarom niet iedereen inspanningen levert om zuiniger te zijn? Volgens hen kan en moet iedereen vandaag het verschil maken, door bijvoorbeeld zuiniger om te springen met water. *“Iedereen kon deze zomer het gebrek aan water vaststellen. We zullen allemaal ons verbruik moeten verminderen. Toch bleven rijke mensen hun zwembaden houden, terwijl er een verbod gold op tuinbesproeiing”*.

Mensen in armoede leven niet alleen zuinig uit noodzaak, ze proberen ook zo weinig mogelijk te verspillen. Vanuit deze ingesteldheid stellen ze zich vragen bij de duurzaamheid van dingen. Ze

begrijpen niet waarom huishoudtoestellen vandaag niet zo lang meegaan als vroeger, of waarom mensen zich nieuwe meubels aanschaffen terwijl de oude nog kunnen dienen. Vooral voedselverspilling is moeilijk te vatten wanneer er mensen zijn die honger lijden. Dit is echter geen reden om hen te voeden met overschotten. Voor mensen die over onvoldoende middelen beschikken en zich geen voedsel kunnen veroorloven moet een waardige oplossing gevonden worden. *“Het kan niet zijn dat de samenleving mensen in armoede beschouwt als degenen die men kan helpen door er overschotten aan uit te delen. Het kan niet dat men mensen in armoede nodig heeft als oplossing voor het probleem van de verspilling”.*

Tijdens het overleg werd enerzijds erkend dat *“mensen in armoede een belangrijk signaal kunnen geven over de matiging van consumptie”*. Anderzijds moet over de rechten van mensen gewaakt worden en een zeker minimumcomfort verzekerd worden. Zuinigheid kan tot zulke ontberingen leiden dat mensen hun gezondheid en waardigheid in gevaar brengen. Wanneer een zuinig watergebruik leidt tot een hygiëneprobleem zijn ziekte en sociale uitsluiting niet ver weg. Om te consuminderen in het kader van duurzaamheid is een herverdeling van de rijkdom essentieel. *“Mensen moeten de middelen hebben om goed te consumeren en niet te verspillen”.*

2.2.3 Kunnen kiezen om duurzaam te leven

Ondanks hun kleinere ecologische impact en het milieubewustzijn bij velen, hebben mensen in armoede minder hefbomen in handen om ecologisch te leven. Ze hebben niet de financiële middelen om duurzame keuzes te maken⁷², of hun handelingsruimte wordt beperkt door de omstandigheden waarin ze leven: slecht geïsoleerde dus slecht te verwarmen woning, geen toegang tot openbaar vervoer dus aangewezen op een oude wagen... Het is vaak niet alleen moeilijk om bepaalde ‘verantwoorde’ keuzes te maken, deze kunnen ook contradictorisch zijn. *“Soms*

*kunnen zaken die goed lijken en als een oplossing worden voorgesteld, in werkelijkheid slecht of verre van perfect zijn. Bijvoorbeeld de toegang tot bioproducten. Voor veel mensen zijn die te duur, dus niet toegankelijk. Bovendien zijn ze vaak in plastic verpakt”*⁷³. Wanneer iemand in een armoedesituatie werk zoekt, heeft die vaak ook geen andere keuze dan in vervuilende bedrijven aan de slag te gaan.

De beperkte mogelijkheden van mensen in armoede om te kiezen voor wat doorgaans als een duurzame levensstijl wordt beschouwd, maakt het hen moeilijk, zo niet onmogelijk, om hun individuele verantwoordelijkheid te nemen voor het milieu/klimaat. Deze verantwoordelijkheid wordt nochtans sterk benadrukt, in de SDGs en het gangbare discours, maar ook in het beleid. Wat de deelnemers aan het overleg betreuren is dat er in de zoektocht naar duurzame oplossingen voor de toekomst zoveel aandacht gaat naar individuele gedragsverandering, zonder dat de structurele oorzaken van de problemen worden aangepakt. Wanneer de oorzaken van ongelijkheden zouden worden aangepakt en mensen hun rechten zouden kunnen realiseren (inkomen, huisvesting, gezondheid, onderwijs...) zouden ze hun verantwoordelijkheid wel kunnen opnemen. We komen hier nog op terug in verschillende punten in het tweede hoofdstuk.

2.3. Versterking van sociale en milieuongelijkheden door beleid

Milieu- en klimaatveranderingen hebben een grotere impact op mensen in armoede, ondanks het feit dat ze er minder toe bijdragen. Een derde manier waarop milieu- en klimaatveranderingen en sociale ongelijkheden met elkaar verweven zijn, is de ongelijke impact van de maatregelen die in het milieu- en klimaatbeleid worden genomen⁷⁴. Het Nederlandse Centraal Planbureau rekende bijvoorbeeld het ontwerp klimaatakkoord door en besloot dat het klimaatbeleid globaal zwaarder weegt op lagere inkomens en uitkeringsgerechtigden⁷⁵. Uit de vele overlegbijeenkomsten

komen de volgende elementen voor analyse naar voren. Vooreerst stelden de deelnemers vast dat beleidsmakers weinig kennis hebben van en weinig rekening houden met de specifieke situatie van mensen in armoede en de spaarzame levensstijl die daarmee gepaard gaat. Daarnaast is er een groot risico dat een beleid gefocust op gedragsverandering ongelijkheden versterkt en creëert. Vele beleidsmaatregelen die ecologisch gedrag en duurzaam leven aanmoedigen zijn zo uitgewerkt dat ze meer ten goede komen aan de meer gegoede burgers. Tegelijk treffen maatregelen die vervuilend of energieverblindend gedrag ontraden mensen in armoede proportioneel veel harder.

2.3.1 Leven in kwetsbare omstandigheden

De manier waarop mensen in armoede in moeilijke omstandigheden greep proberen te krijgen op hun leven door zuinig met de dingen om te gaan, wordt meestal niet meegenomen in het duurzaamheidsdebat. Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen getuigde tijdens het overleg: *“30-40 jaar geleden verzamelden mensen in armoede nog flessen, metaal of koper. Vroeger werden sommige dingen door mensen in armoede gerecupereerd, gingen ze de vervuiling tegen. Nu worden zij als vervuilers gestigmatiseerd”*. Deze praktijk is niet meer van onze tijd, vandaag wordt er op andere manieren gerecycleerd. Maar voor sommige mensen in armoede valt een bepaalde activiteit, waarin ze een zekere ervaring en autonomie hadden, weg. Bovendien dreigen ze uitgesloten te worden van de hedendaagse vormen van circulaire economie, waar die ten prooi valt aan vermarkting. Tijdens de Volksuniversiteit van ATD Vierde Wereld⁷⁶ werd bijvoorbeeld opgemerkt dat kringwinkels duurder worden. Er ontstaan ook kringwinkels op twee snelheden, vintage voor de ‘gewone’ mensen en tweedehands voor mensen in armoede (hoofdstuk II, 4).

Leden van verenigingen waar armen het woord nemen legden uit dat *“mensen in armoede vroeger*

initiatieven namen en hun leven stapsgewijs verbeterden. Maar hun oplossingen worden afgestraft en initiatieven worden van bovenaf opgelegd. Enkel samen in solidariteit en met betrokkenheid van ieder kunnen we slagen”. Tijdens het overleg vingen we bijvoorbeeld signalen op van mensen die zo zuinig omgaan met energie en water en een dusdanig laag verbruik hebben, dat ze wantrouwig worden bekeken. Ze kunnen zelfs gecontroleerd worden om na te gaan of ze wel degelijk op het adres wonen waarvan het verbruik wordt opgetekend. In de strijd tegen sociale fraude is in 2016 een wet⁷⁷ aangenomen die toelaat om gegevens over domicilie en gezinssamenstelling te kruisen met gegevens over water- en energieverbruik (hoofdstuk II, 2 en 3). *“Proberen mensen minder te verbruiken, dan worden ze daarvoor bestraft”. “Je energieverbruik wordt gekruist met andere databanken. Dat staat in een wet die werd aangenomen. Minder verbruik wordt geïnterpreteerd als een zogenaamde sociale fraude”*. De deelnemers aan het overleg klagen aan dat er meer wordt ingezet op de strijd tegen sociale fraude dan tegen armoede. Uit eerdere werkzaamheden van het Steunpunt tot bestrijding van armoede blijkt dat het fenomeen van de non-take-up van rechten echter groter is dan de onrechtmatige opname van rechten⁷⁸ (hoofdstuk III, 2).

2.3.2 Duurzaam gedrag aanmoedigen

Via het verlenen van subsidies en het toekennen van fiscale voordelen trachten overheden om duurzaam gedrag van burgers en bedrijven aan te moedigen. Sommige zijn gericht op het verbeteren van de kwaliteit van woningen en gebouwen, zoals isolatiepremies. Andere moedigen het plaatsen van zonnepanelen aan of het gebruik van elektrische fietsen of auto's. Gezien de investeringen die moeten worden gedaan, zijn deze maatregelen moeilijk haalbaar voor mensen in armoede en leveren ze voornamelijk iets op voor de burgers die er de financiële middelen voor hebben. Het risico op Mattheüseffecten – een sociologische vakterm voor een vers uit het

evangelie: *“Want wie heeft zal nog meer krijgen, en wel in overvloed, maar wie niets heeft, hem zal zelfs wat hij heeft nog worden ontnomen”, - is groot. De deelnemers aan het overleg klagen aan dat de maatregelen gericht op het verbeteren van gebouwen vooral ten goede komen aan de eigenaars en niet aan diegenen met een laag inkomen, die meestal huren. Zuinige elektrische toestellen zijn te duur voor mensen in armoede, zonnepanelen en regenwaterputten zijn onbetaalbaar.*

Mensen in armoede ervaren dit als een groot onrecht: *“Rijke mensen hebben een regenwaterput en zonnepanelen, wonen in het groen, en laten hun nieuwe woning afstemmen op een elektrische wagen. Niet alleen hun woonkwaliteit stijgt, maar ook hun welzijn. Ze besparen op allerlei vlakken, maar gaan wel vijf keer op reis met het vliegtuig. Wat zegt dat over hun ecologische voetafdruk? En waar staan mensen in armoede? Wat doet de overheid voor hen?”*. Terreinactoren wijzen op een dubbele onrechtvaardigheid. Mensen in armoede kunnen zich geen dure duurzame installaties veroorloven, maar ze betalen er wel mee voor door de financieringsmechanismen van de maatregelen.

“Heel wat maatregelen die burgers aanmoedigen om hun verbruik te verminderen, zijn gericht op het meer gegoede deel van de bevolking. Nemen we bijvoorbeeld de energieprijzen om woningen te isoleren. Die kunnen enkel worden aangevraagd door eigenaars, met andere woorden een klasse van de bevolking die het relatief gezien goed heeft. Daarnaast zijn er maatregelen die de armsten het zwaarst treffen, zoals bijvoorbeeld de verhoging van de dieselprijzen. We mogen niet vergeten dat energie een aanzienlijke hap neemt uit het budget van de armsten; wanneer de energieprijzen worden opgetrokken, resulteert dit dus in energiearmoede bij de zwakste lagen van de bevolking”.

2.3.3 Niet-duurzaam gedrag ontmoedigen

Vertrekkend van het principe ‘de vervuiler betaalt’ probeert de overheid om het vervuilend gedrag van bedrijven en individuen te ontmoedigen. Wanneer je weinig verbruikt of vervuult, betaal je weinig. Grootverbruik of vervuilend gedrag daarentegen wordt zwaarder belast of zelfs verboden. Recente voorbeelden zijn de overwogen maatregel om houtkachels te verbieden (Vlaanderen), de verhoogde dieselprijzen en de invoering van lage emissiezones in sommige steden.

Op zich kunnen mensen in armoede zich vinden in het principe ‘de vervuiler betaalt’. Maar ze vragen zich wel af of zij de grootste vervuilers zijn. Iemand stelde het provocerend: *“Door de bevolking ervan te overtuigen dat ze haar ecologische voetafdruk moet verkleinen, kunnen de grootvervuilers gewoon verder doen. Maar zij zijn de vervuilers, wij niet”*. Door bepaalde vervuilende zaken te verbieden zonder een betaalbaar alternatief aan te reiken, wordt de toegang voor mensen in armoede tot een verwarmde woning, mobiliteit, diensten... nog meer beperkt⁷⁹. *“De maatregelen die worden genomen, worden tegen mensen in armoede genomen. Bijvoorbeeld de oude auto’s die niet meer in de stad mogen rijden. Wie rijdt er met de oudste auto’s? Het is mooi om veranderingen te vragen, maar mensen in armoede hebben niet de mogelijkheden om zich aan te passen”⁸⁰*. Daarnaast wijzen ze er ook op dat de impact van bijvoorbeeld belastingen op consumptie veel groter is voor mensen in armoede dan voor rijkere mensen, omdat zij over een kleiner budget beschikken om van te leven.

Er wordt volgens de deelnemers veel gepraat over hoe men individueel de vervuiling kan tegengegaan, maar *“het zou eerst en vooral op politiek en collectief niveau aangepakt moeten worden”*. Wanneer mensen door hun precare situatie geen keuzes hebben, werkt een focus op gedragsverandering niet. Ze ervaren het als culpabiliserend en onrechtvaardig. Bovendien vraagt het veel interne energie om te weten dat ze

tekortschieten en om de mogelijkheden niet te hebben om consequent duurzaam te kunnen zijn.

Het is nodig steeds opnieuw de link te leggen tussen klimaatmaatregelen en sociale rechtvaardigheid om ervoor te zorgen dat de kosten en baten van milieumaatregelen eerlijk verdeeld zijn over de samenleving⁸¹. De deelnemers aan het overleg stellen vast dat beleidsmakers “te weinig nadenken” samen met mensen in armoede en betrokken stakeholders. Het is nochtans essentieel dat deze verschillende actoren, met in de eerste plaats mensen in armoede, hun ervaringen kunnen delen en kunnen wijzen op tekortkomingen en perverse effecten van bestaande voorzieningen en maatregelen.

3. Mensenrechten als basis en de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen als kader voor een rechtvaardig en duurzaam beleid

3.1. Strijd tegen armoede en voor het klimaat

De klimaat- en milieuveranderingen en de ongelijke impact ervan op kwetsbare groepen stellen de relatie tussen sociale, economische en ecologische ongelijkheden scherp. Het armoedebeleid noch het klimaat- en milieubeleid kan hieraan voorbijgaan. Sociale rechtvaardigheid en duurzaamheid zijn de twee kanten van eenzelfde medaille. Vanuit hun bekommernis met de gezondheid van de bevolking, zijn ook artsen verbonden aan wijkgezondheidscentra hiervan overtuigd. “De opwarming van het klimaat aanklaarten ligt in dezelfde lijn als sociaal onrecht aanklagen. Het stelt vragen bij een systeem dat sociale onrechtvaardigheid in de hand werkt, net zoals het onze toekomst, onze thuis op deze planeet bevuilt en ernstig bedreigt”⁸².

Ongelijkheden blijven echter voortbestaan en zelfs toenemen en dit wekt bij alle deelnemers aan het overleg een groot gevoel van onrechtvaardigheid

op, bij sommigen ook verontwaardiging en zelfs woede. Iemand uit een vereniging waar armen het woord nemen stelde dat mensen in armoede in de samenleving van vandaag als het ware de kanaries zijn in de mijnen van vroeger. Ze ondervinden als eersten de impact van ecologische en maatschappelijke veranderingen en botsen nu reeds op de grenzen die deze veranderingen voor iedereen zullen stellen. Daarnaast rijst de vraag waarom niet al veel eerder werd ingezet op bepaalde maatregelen, zoals de isolatie van woningen. Het lijkt alsof dit nu pas een dringende (klimaat)kwestie is, terwijl het maatregelen zijn die vanuit een mensenrechtenperspectief op armoede al lang genomen hadden moeten worden.

La Fédération des Services Sociaux bepleit dat een armoedebeleid niet beperkt mag blijven tot het berekenen en compenseren van de impact van klimaatbeleid op mensen in armoede en hun welzijn. “We zijn ervan overtuigd dat alles wat bijdraagt aan de uitroeiing van armoede en aan het wegwerken van sociale onrechtvaardigheden ook zal bijdragen aan de strijd tegen de klimaatopwarming”⁸³. Volgens de onafhankelijke expert over extreme armoede van de VN is “armoede een fenomeen dat over meer gaat dan de ervaring van met een laag inkomen te leven. Het omvat een breder geheel van mechanismen van sociale uitsluiting in gemeenschappen. Toekomstige armoedebestrijdingsstrategieën moeten daarom gericht zijn op het herstellen van ongelijkheden om duurzame ontwikkeling op lange termijn te bevorderen en te verwezenlijken”⁸⁴.

3.2. Armoede als schending van de mensenrechten

Zowel in het Algemeen Verslag over de Armoede⁸⁵ (AVA) als in het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid⁸⁶ wordt armoede in termen van een schending van mensenrechten verwoord. Deze mensenrechten zijn vastgelegd in bindende verdragen en overeenkomsten, zoals het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens, het

Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (IVBPR) of het Internationaal verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (IVESCR) (hoofdstuk III, 1).

Aan de internationale teksten gewijd aan de mensenrechten zijn controlemechanismen gekoppeld, onder andere in de vorm van rapporten waarin de lidstaten verslag uitbrengen van de geboekte vooruitgang met betrekking tot de onderschreven engagementen. Zowel de staten zelf die de verdragen hebben geratificeerd (staatsrapporten), de niet-gouvernementele Organisaties (NGO's) (alternatieve rapporten) als de onafhankelijke mensenrechteninstellingen (parallele rapporten) leveren een bijdrage in deze procedures. Zo zal het Steunpunt tot bestrijding van armoede op basis van voorliggend tweejaarlijks Verslag in 2020 een bijdrage leveren in het kader van de opvolging van het IVESCR. Zowel 'armoede', 'klimaatverandering' als 'duurzame ontwikkelingsdoelstellingen' maken immers deel uit van de elementen die in de rapportage onder de loep liggen⁸⁷.

3.3. Een agenda voor de toekomst

Vandaag vormen de SDGs op politiek niveau het meest omvattende instrument om de duurzaamheidsuitdagingen aan te pakken. Ze werden vastgelegd in een Resolutie, Agenda 2030, die op 25 september 2015 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties werd aangenomen⁸⁸. Alle VN-lidstaten hebben zich er zo toe verbonden om de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen voor iedereen te bereiken. De manier waarop in België op de verschillende niveaus (nationaal, federaal, gewesten en gemeenschappen) beleid wordt gevoerd rond de SDGs, is samengebracht op de officiële Belgische SDG-website⁸⁹. Het is ook de verzamelpaats voor alle officiële informatie over de SDGs, over de vooruitgangrapporten (*National Voluntary Review*), over SDG-initiatieven enzovoort.

De SDGs zijn echter niet opgesteld in de vorm van verplichtingen maar van doelstellingen. Ze zijn

immers niet bekrachtigd in een juridisch bindend instrument. Toch beogen ze "*de mensenrechten van iedereen te realiseren*" en de verplichtingen inzake mensenrechten zijn wel vastgelegd in bindende verdragen en overeenkomsten. Het is dit verband met de mensenrechten dat van de SDGs een krachtig instrument maakt. Zo betogen mensenrechtenexperts dat de SDGs een versterking kunnen betekenen voor de strijd tegen armoede⁹⁰, omdat armoede een schending van de mensenrechten inhoudt en de strijd tegen armoede de effectiviteit van die rechten nastreeft.

De verwachtingen dat de SDGs het beleid in België zullen kunnen beïnvloeden in een meer duurzame richting zijn hoog gespannen. Op vraag van de Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO) maakten onderzoekers van de KULeuven een studie die bekijkt in welke mate de SDGs al hebben geleid tot een verandering van beleidspraktijk⁹¹. Bij het begin van de Agenda 2030 lag de focus vooral op de manieren waarop het beleid de realisatie van de Agenda zou kunnen aanpakken. De belangrijkste uitdaging voor België lijkt te liggen in het coördineren van sterke antwoorden op de toekomstige duurzaamheidsuitdagingen, zoals klimaatveranderingen en armoede, en dit over de verschillende bevoegdheidsniveaus heen.

Dit wordt bevestigd door de eerste rapporten over de Belgische prestaties rond de SDGs opgesteld door het Federaal Planbureau. België zal zijn inspanningen om armoede te bestrijden moeten verhogen om de vooropgestelde doelstelling, namelijk een halvering van het aandeel van de bevolking met een risico op armoede of sociale uitsluiting, te behalen. Bij ongewijzigd beleid zal dit niet lukken: het aandeel van deze bevolking zou wel tot 16,4 % dalen in 2030, maar dit is nog altijd hoger dan het cijferdoel van 10,6 %⁹².

In haar recentste rapport⁹³ bevestigt het Planbureau deze trend. De meeste gunstige evaluaties bevinden zich in de milieu- en economische sectoren, armoedebestrijding is daar niet bij. Zowel op federaal als op nationaal niveau

wordt er slechts weinig werk gemaakt van de uitvoering van de bestaande bepalingen inzake duurzame ontwikkeling. Vanuit verschillende hoeken – diverse actiegroepen, het maatschappelijk middenveld, administraties, wetenschappers, armoedeorganisaties – wordt

met aandrang gevraagd naar een krachtig beleid om de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen, en de mensenrechten waarop ze gebaseerd zijn, in ons land in praktijk om te zetten.

Hoofdstuk II - Strijden voor duurzaamheid is strijden tegen ongelijkheden

Dit hoofdstuk gaat dieper in op de sociale, economische en ecologische ongelijkheden en hun onderlinge verband, waarrond we in het vorige hoofdstuk het kader uittekenden. Voor de deelnemers aan het overleg zijn het niet louter ongelijkheden, maar ook onrechtvaardigheden. Mensen in armoede dragen immers sneller en meer de gevolgen van milieu- en klimaatveranderingen, terwijl ze er minder toe bijdragen. Bovendien hebben ze minder mogelijkheden om zich ertegen te beschermen en hebben ze vaak minder baat bij maatregelen die in het klimaat- en milieubeleid worden genomen.

Mensen in armoede botsen nu reeds op de grenzen die maatschappelijke veranderingen voor iedereen zullen stellen. Het gaat daarbij niet alleen over milieu- en klimaatkwesties zoals de eindigheid van natuurlijke hulpbronnen, zie bijvoorbeeld de punten over de toegang tot natuur, energie en water. Het gaat ook over bepaalde evoluties zoals flexibilisering, privatisering, digitalisering en individualisering. Deze brengen in een aantal gevallen vooruitgang en opportuniteiten met zich mee, maar hebben tegelijk negatieve gevolgen die zich op verschillende levensdomeinen laten voelen, zie bijvoorbeeld de punten rond consumptie, gezondheidszorg, werk en mobiliteit.

In dit hoofdstuk gaan we dieper in op de bovenvermelde zeven thema's. De volgorde waarin we ze behandelen is willekeurig, terwijl ze wel onderling nauw met elkaar verweven zijn. In het kader van eerdere tweejaarlijkse Verslagen werkte het Steunpunt tot bestrijding van armoede reeds rond de thema's energie, water, gezondheid en werk. Het overleg rond duurzaamheid bood ons

daarnaast de kans om nieuwe thema's – natuur, consumptie en mobiliteit – te verkennen. De focus ligt steeds op de ongelijkheden waarmee mensen in armoede reeds geconfronteerd worden, evenals op de evoluties die deze ongelijkheden nog (dreigen te) versterken. Overeenkomstig SDG 10 'ongelijkheid verminderen', klinkt de boodschap die we van het overleg meekregen dat strijden voor duurzaamheid gelijk is aan strijden tegen ongelijkheden. Omdat op termijn iedereen invloed zal ondervinden van de aan de gang zijnde veranderingen, is het belangrijk goede oplossingen te vinden, voor iedereen, op korte en lange termijn. Op het einde van elk punt formuleren we hiertoe enkele aanbevelingen.

1. Natuur en groene ruimten

Tijdens het overleg hebben leden van verenigingen waar armen het woord nemen nadrukkelijk gewezen op het belang van natuur en groene ruimten, zowel voor kinderen als voor volwassenen: *“Voor wie in een enge sociale woning leeft, zonder ruimte en zonder tuin, is de nabijheid van groene ruimte essentieel”*.

Hoewel natuurbehoud onmiskenbaar wordt erkend als een sleutelement van duurzaamheid, wordt soms vergeten dat *“toegang tot groene ruimten voor iedereen, in het bijzonder vrouwen en kinderen, ouderen en personen met een handicap”* ook deel uitmaakt van de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (SDG 11.7).

In dit punt staan we zowel stil bij het belang van de toegang tot natuur en groene ruimten voor mensen in armoede en hun gezondheid als bij de drempels die de toegang ertoe bemoeilijken. Ten

slotte wordt er gekeken naar de spanning tussen recht op natuur en rechten van de natuur zelf.

1.1. De natuur, in het hart van duurzaamheid en gezondheid

De bescherming van ecosystemen, of van wilde soorten en van de vele evenwichten die zij genereren, vormt de komende jaren een grote, maar vitale uitdaging. We zijn immers sterk afhankelijk van de natuur en van de vele levensvormen die ze herbergt. ‘Moeder Natuur’ vervult vele ecologische functies voor de mens (ondersteuning van de biodiversiteit, grondwaterbescherming, vermindering van het lawaai in de stad, lucht-koeling enzovoort), maar ze voorziet ook in water, voedsel of hout en reguleert onder andere water- of stikstofcycli⁹⁴.

De natuur wordt in het bijzonder in stedelijke milieus, nog te vaak beschouwd als *“een decoratief en aangenaam element”* van het dagelijkse leven *“leuk maar niet essentieel”*, terwijl haar nabijheid in grote mate bijdraagt tot onze levenskwaliteit⁹⁵. Heel wat studies hebben haar ongelooflijke impact op de gezondheid aangetoond. De natuur zou het risico op lichamelijke en psychische aandoeningen zoals hart- en vaatziekten, nek- en rugpijn, depressie, angststoornissen, infecties van de luchtwegen, astma en urineweginfecties maar ook sommige kankers en diabetes verminderen⁹⁶. Toegang tot de natuur zou ook een rol spelen bij de preventie van obesitas, het concentratievermogen of hyperactiviteit⁹⁷.

Het is dus duidelijk dat het gebrek aan contact met de natuur voor mensen in armoede gezien kan worden als een bijkomende determinant van sociale gezondheidsongelijkheden, terwijl ze sowieso al in een slechtere gezondheid verkeren dan de rest van de bevolking. Een studie heeft bovendien een verband vastgesteld *“tussen de aanwezigheid of niet van een groene omgeving rond de sociale woonblokken en het vermogen van de bewoners om de problemen van het dagelijks leven op te lossen. Het gevolg is dat de bewoners van de ‘grijze’ blokken minder goed in staat zijn om*

*de dagelijkse moeilijkheden op te vangen en deze als meer belastend en hardnekkig ervaren dan hun burens in de door bomen en gazons omgeven blokken”*⁹⁸.

Niet alleen vervullen natuurgebieden verschillende functies op het vlak van ecologie⁹⁹. Groene ruimten hebben ook belangrijke sociale functies: het zijn plaatsen waar mensen elkaar ontmoeten en met elkaar praten, waar mensen komen voor recreatie en ontspanning... Het zijn met andere woorden plaatsen van burgerschap en democratie. Ze bieden de bewoners van een wijk de mogelijkheid om zich lokaal te verankeren en een gevoel van identiteit en gemeenschap te ontwikkelen¹⁰⁰.

Een deelneemster aan het overleg legde uit hoe belangrijk de openbare ruimte is voor de sociale cohesie en het welzijn van de bewoners, en gaf daarbij het voorbeeld van een sociale woning *“waar de kinderen konden spelen. Je kwam in contact met elkaar, er waren vergaderingen met de sociale huisvestingsmaatschappij waar iedereen aan bod kwam en zijn zeg kon doen. Jongeren ontfermden zich over kleinere kinderen, ze waren gelukkig”*. Dat maakte haar tevreden want de kinderen waren niet op straat.

1.2. Toegang tot natuur en groene ruimten in België

Er zijn verschillende manieren om te genieten van natuur en groen, die moeten worden verduidelijkt voordat we de obstakels in de toegang bespreken. Bovendien lijken bepaalde evoluties het aantal (toegankelijke) groene ruimten in België te verminderen en de ongelijkheden in de toegang tot de natuur te versterken. Het gaat onder andere over de verharding van de groene ruimten, hun verspreiding over het grondgebied en hun privatisering.

1.2.1 De natuur in al haar vormen

De deelnemers aan het overleg denken bij de toegang tot natuur uiteraard aan toegang tot parken en bossen, maar ook aan veilige groene

ruimten die zijn ingericht in de directe omgeving van woningen. Zo werd gewezen op het belang van een tuin of een grasveld waar jongeren en kinderen veilig kunnen spelen, weg van de straat en het verkeer.

Vanuit een andere invalshoek betekent toegang tot de natuur de mogelijkheid om de eigen woonruimten groener te maken, bijvoorbeeld binnenshuis of op een balkon. Zo werden huisdieren of bloemen genoemd als belangrijke, soms zelfs de enige mogelijke, link met de natuur. En van tuinieren wordt vaak gezegd dat dit tegemoet komt aan *“de behoefte aan een zekere terugkeer naar de aarde. Het is een activiteit die mensen in staat stelt om de veranderingen in de seizoenen te voelen en zich erop af te stemmen”*¹⁰¹.

Achter de toegang tot de natuur schuilt ook het recht op rust en ontspanning, voornamelijk in de natuur. Zich herbronnen in het hart van de natuur, wat de rijkere bevolkingsgroepen soms aan de andere kant van de wereld zoeken, is voor mensen in armoede niet toegankelijk, maar *“[ze] zouden graag gemakkelijker in de natuur geraken, zelfs al is het maar voor een daguitstap of een weekje vakantie. Daardoor zou je eens kunnen ontspannen en je problemen een beetje vergeten”*.

1.2.2 Drempels in de toegang tot natuur

Vele obstakels verhinderen dat mensen in armoede, kunnen genieten van de natuur en groene ruimten.

Ten eerste hebben ze vaak geen tuin en kunnen ze alleen in openbare groene ruimten van de natuur genieten. De kostprijs van een uitstapje naar het park of het bos moet echter worden beoordeeld in termen van tijd en energie die wordt besteed, aangezien *“mensen in armoede bezig zijn met overleven”*: *“Als je onder stress staat, denk je er niet aan om naar het bos te gaan (...) Het zou al een luxe zijn om voor je werk, de auto, de kinderen te kunnen zorgen. Iedereen heeft veel zorgen”*. Toch *“zijn sommigen nooit in hun leven op vakantie geweest; wanneer ze dan enkel voor een weekend eens weg kunnen, vertellen ze hoezeer*

dat hun kijk op de dingen, hun gezinsrelaties, enzovoort veranderde”.

De problemen op het vlak van mobiliteit en kostprijs spelen bovendien ook mee bij activiteiten die worden georganiseerd door verschillende verenigingen of organisaties, zoals groepswandelingen. Die vinden namelijk vaak plaats in de volle natuur en dus ver van steden. Er wordt bovendien geregeld inschrijvingsgeld gevraagd en men heeft er een aangepaste uitrusting voor nodig. De deelnemers aan het overleg wezen op het belang van de door de gemeente georganiseerde openluchtcentra en speeltuinen. Dit zijn inderdaad *“oplossingen om kinderen te laten genieten van de frisse lucht, op het platteland, tijdens de vakantie”*. Helaas worden deze steeds meer toevertrouwd aan private organisaties, waardoor ze te duur en dus ontoegankelijk worden. Het is echter van essentieel belang voor de deelnemers aan het overleg dat het contact met de natuur van jongs af aan wordt bevorderd, vooral als de ouders dit niet kunnen aanbieden, *“omdat het meer respect en contact met de natuur mogelijk maakt naarmate we ouder worden”*.

Het feit dat sommigen niet deelnemen aan activiteiten kan ook voortvloeien uit sociale drempels en een gevoel van uitsluiting van bepaalde plaatsen of initiatieven. Bijvoorbeeld: *“Jongeren zeggen: we gaan er niet naartoe, want als we met te veel zijn, krijgen mensen schrik en worden we weggejaagd. Mensen zeggen dat we te veel lawaai maken, dat we criminelen zijn”*. Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen, vat het als volgt samen: *“Aan de ene kant moeten we de natuur waarderen, hebben we ze nodig. Aan de andere kant krijgen we er geen toegang toe, alsof ze aan een kleine minderheid zou toebehoren”*.

Daarnaast zijn andere eenvoudige geneugten van de natuur vaak ontoegankelijk voor mensen in armoede. Zo bleek tijdens het overleg dat het in veel sociale woningen verboden is om bloembakken tegen de gevel te plaatsen, om groenten te kweken op het balkon, om op een deel van het

grasveld een gemeenschappelijke moestuin aan te leggen of om huisdieren te hebben.

Hetzelfde geldt voor de keuze om op het platteland te gaan wonen. Deze beslissing is veel gemakkelijker haalbaar voor gezinnen met een auto, die zo toegang hebben tot verschillende goederen en diensten. *“Op het platteland is er meer groen, maar mensen twijfelen om die stap te zetten: minder openbaar vervoer, boodschappen doen of doktersbezoek wordt gecompliceerder. Het is gezonder, maar moeilijker bereikbaar”*. Toch kiezen sommige mensen in armoede voor een preciaire woning in zones die normaal bestemd zijn voor campings of voor het toerisme. Deze keuze, die soms wordt ingegeven door de wens om dichterbij de natuur te leven, is in feite zelden een echte keuze. Deze mensen zoeken vooral een oplossing voor het feit dat het quasi onmogelijk is om een betaalbare en kwalitatieve woning te vinden.

1.2.3 Verharding en verstedelijking

Groene ruimten worden, zowel in ons land als elders, steeds meer bedreigd. Inderdaad, *“België staat bovenaan de Europese ranglijst van landen met de grootste stedelijke verspreiding en bebouwd oppervlak van het grondgebied, achter Nederland”*¹⁰². Hoewel het ruimtebeslag van het grondgebied, dat hoogtij vierde tussen eind jaren 1980 en 1990, de laatste jaren minder uitgesproken is, verdwijnt er in Vlaanderen nog steeds *“zes hectare onbebouwd oppervlak per dag”*. Ook is Vlaanderen grotendeels verstedelijkt: 32,6 % van de totale oppervlakte van het gewest is bebouwd. In het Waalse Gewest ligt het aandeel verstedelijkte oppervlakte tussen 11 en 15 %¹⁰³.

Mensen in armoede zijn de eersten die te lijden hebben onder dit fenomeen van verharding, vooral in de steden en bij hitte: *“Alles kleeft vast aan het beton en wordt dan bij de minste regen overal meegevoerd. Het is ook een thermische vervuiling: beton houdt de warmte vast, wat meer bepaald bij hittegolven problematisch is”*.

De laatste jaren is duidelijk geworden dat de regionale overheden zich steeds meer bewust zijn van de problemen die gepaard gaan met de verharding en het ruimtebeslag. Dat blijkt zowel uit het ruimtelijk plan van Vlaanderen¹⁰⁴ als Wallonië¹⁰⁵.

1.2.4 Spreiding van groene ruimten en mobiliteitsproblemen

De toegang tot groene ruimten is zeer ongelijk verdeeld in België. In Wallonië hebben bijvoorbeeld 6 op 10 mensen geen toegang tot een niet-bebouwde ruimte (bos, velden, weide, natuurgebied) of tot een stedelijke groene ruimte van minstens 5 ha op minder dan 200 m van hun woning, een cijfer dat aanzienlijk toeneemt in grote steden zoals Luik of Charleroi¹⁰⁶. In Vlaanderen wonen bijna 7 op 10 mensen binnen een straal van 800 m van een groene ruimte van minstens 10 ha. Dit aandeel varieert echter aanzienlijk naargelang de gemeente: in een kwart daarvan heeft 50 % van de bevolking namelijk geen toegang tot dergelijke groene ruimten. Die sterke ongelijkheid tussen gemeenten vinden we ook in Brussel terug. Want hoewel de stad meer dan 8000 hectare aan groene ruimte heeft, bevindt 70 % daarvan zich in de periferie en slechts 10 % in het stadscentrum¹⁰⁷. Het is niet verwonderlijk dat *“de wijken waar de minste openbare groene ruimte is, vaak ook de wijken zijn met de minste privétuinen”*¹⁰⁸.

Aanzienlijke delen van de bevolking, voornamelijk in de grote stedelijke centra van het land, hebben dus geen groene ruimten en natuur ‘in de buurt’, en moeten zich verplaatsen om daar toegang toe te hebben. De afwezigheid van groene ruimte binnen wandelafstand betekent dat mensen over een transportmiddel moeten beschikken om ernaartoe te gaan. Ook mobiliteitsproblemen dragen dus bij tot een moeilijkere toegang tot de natuur voor mensen in armoede. Zo kunnen zij het zich met name niet *“[financieel] veroorloven om de metro te nemen om naar het bos te gaan”*. Een deelnemer vanuit een vereniging waar armen het

woord nemen vertelde dat je vanaf haar woonplaats “3 km met de bus moet rijden voordat je het eerste groen bereikt, maar voor sommigen is dat nog verder”.

Er bestaan initiatieven die verder ontwikkeld zouden kunnen worden om de toegankelijkheid van groene ruimten te verbeteren. Een deelnemer aan het overleg noemde het initiatief *Opération TER* in Noord-Frankrijk: elk jaar, meerdere weekends in de zomer, laat dit initiatief tienduizenden mensen toe om met de trein naar de zee of het platteland te reizen, voor het bedrag van 2 euro¹⁰⁹.

1.2.5 Privatisering

De ongelijke toegang tot natuur wordt versterkt door een ander fenomeen: de privatisering van de openbare ruimte in het algemeen en van groene ruimten in het bijzonder. De deelnemers aan het overleg die in armoede leven betreuren het feit dat een kleine groep zich de ruimten en hun bronnen lijkt toe te eigenen: “Hoeveel natuur is nog toegankelijk? Er staat overal prikkeldraad”. “Het is gek, het publiek terrein wordt overgenomen, er is niet langer een vierkante meter die niet van iemand is. Je kunt zelfs geen stukje trottoir, een bron of een stukje gras meer gebruiken, alles wordt ingenomen, toegeëigend”. Dus voor veel mensen in armoede, “stelt de natuur in de grote steden niet veel voor: een stukje groen middenin de uitstoot van gassen”. Vooral omdat andere privileges, zoals een eigen tuin of de mogelijkheid om op vakantie te gaan om volledig te ontspannen, vaak buiten hun bereik liggen.

Toch duiken er overal initiatieven op om de natuur terug naar de stad te brengen en om ervoor te zorgen dat iedereen er toegang toe heeft. Er werden tijdens het overleg heel wat voorbeelden van succesvolle partnerschappen gegeven, zoals de aanleg van een petanquebaan die wordt beheerd door de burgers op een eigendom van een gemeente, de opening van een groentetuin op een voormalig voetbalveld door de vzw La Rochelle of activiteiten in de natuur die worden

georganiseerd door de vereniging ATD Vierde Wereld.

1.3. Recht op natuur en rechten van de natuur

“Structureel gezien gaat de kwaliteit van de natuur achteruit. We moeten steeds verder gaan om daar te komen, er zijn vervoersproblemen. Niet iedereen kan naar het Amazonegebied of naar de bossen van Canada gaan. Hoe kunnen we voor de natuur om ons heen zorgen?”

Uit het overleg blijkt dat mensen die in armoede leven, net als andere deelnemers aan het overleg, op de hoogte zijn van en zich zorgen maken over de vernietiging van de natuur. Voor hen gaat het ‘recht op natuur’ hand in hand met de ‘rechten van de natuur’. Verschillende discussies tijdens het overleg gingen over de noodzaak om af te stappen van een ‘utilitaire visie’ op de natuur en om haar eigen rechten te erkennen: *“Internationale land/natuur rechten moeten worden vermeld in de oplossingen, in aanvulling op de mensenrechten, als we duurzame aanbevelingen willen doen”*.

De rechten van de natuur zijn een steeds meer besproken en actueel onderwerp. Verschillende staten hebben bepaalde rechten van de natuur op lokaal of nationaal niveau erkend, zowel door wetgeving als door gerechtelijke instanties. Een proces van *“dialoog en reflectie rond een leven in harmonie met de natuur”* is ook aan de gang op VN-niveau¹¹⁰. De secretaris-generaal van de VN stelt in een nota dat *“volgens het wereldbeeld waarin de aarde centraal staat, de planeet niet wordt beschouwd als een bruikbaar, levenloos object, maar als ons gemeenschappelijk huis, een leefgebied waarvan de gezondheid aan meerdere gevaren onderhevig is: dit proces vereist een volledige heroverweging van onze interactie met de natuur en de integratie van de aardse jurisprudentie in de wetgeving, de ethiek, de politiek en de praktijken, met behoud van een houding van diep respect en eerbied voor de aarde en haar natuurlijke cycli”*¹¹¹.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- De internationale engagementen voor de bescherming van de natuur respecteren, opdat iedereen op lange termijn van de natuur kan genieten.
- Verstedelijking inperken en onbebouwde ruimte bewaren.
- Openbare ruimten zodanig ontwerpen en inrichten dat ze toegankelijk zijn voor het publiek en ontmoetingsplaatsen worden die sociale cohesie versterken.
- De plaats van de natuur in de inrichting van de publieke ruimte herwaarderen en in het bijzonder investeren in de meest achtergestelde buurten.
- Systematisch vergroening integreren in elk bouw- of renovatieproject zowel van publieke gebouwen als van sociale huisvesting. Het bestaande (sociaal) woonpark vergroenen, door initiatieven voor groene gevels, daken, balkons en andere ruimten, mogelijk te maken en te ondersteunen.
- Verenigingen ondersteunen die sociale cohesie bevorderen en die mensen in armoede – zowel kinderen, jongeren als volwassenen – de kans geven zich met de natuur te verbinden.
- Burgers informeren over het bestaan van en de toegang tot groene ruimten.
- Ervoor zorgen dat groene en publieke ruimten bereikbaar zijn met het openbaar vervoer.

2. Energie

In de eerdere werkzaamheden van het Steunpunt tot bestrijding van armoede is het energiethema reeds verschillende malen aan bod gekomen¹¹² omwille van de problemen die zich stellen in armoedesituaties. Energie is immers belangrijk om je te verwarmen of om te koken, en voor verlichting en gebruik van elektrische apparaten. Ook in het overleg over duurzaamheid kwam het energiethema uiteraard aan bod, gezien het sterke verband tussen het armoede-, energie- en klimaatbeleid. Eén van de SDGs is trouwens specifiek gericht op het recht op energie: het gaat om de doelstelling 'Betaalbare en duurzame energie' (SDG 7).

In de volgende punten hebben we het over situaties waar mensen geen of nauwelijks toegang hebben tot energie. De energiefactuur neemt een steeds grotere hap uit het budget. De procedures en instrumenten die gebruikt worden bij

betalingsmoeilijkheden zetten het recht op energie in verschillende situaties onder druk. Daarnaast wonen heel wat huishoudens in slechte woningen, met een slechte energieprestatie, terwijl ze evenmin kunnen genieten van de ondersteuning van energiebesparende maatregelen. En nieuwe tendensen op het vlak van bijvoorbeeld digitalisering roepen vragen op naar hun impact in armoedesituaties.

2.1. Beperkingen in de toegang tot energie

Energie is een levensnoodzakelijk goed. De commotie en ongerustheid over het risico op een energietekort en afschakelplannen illustreert hoe belangrijk energie voor burgers is. Voor sommige huishoudens is dit geen doemscenario, maar nu reeds bittere realiteit. Er zijn situaties waarbij personen of gezinnen geen of een verminderde toegang hebben tot energie, omwille van betalingsmoeilijkheden.

De energiefactuur heeft een grote impact op het budget van huishoudens, in het bijzonder van diegenen met een laag inkomen: *“We mogen niet vergeten dat energie een aanzienlijke hap neemt uit het budget van de armsten; wanneer de energieprijzen worden opgetrokken, resulteert dit dus in een verhoogd risico op energiearmoede bij de zwakste lagen van de bevolking”*. De voorbije jaren zagen de Belgische huishoudens hun energiefactuur sterk stijgen. In het debat over de koopkracht wordt regelmatig naar deze uitgavenpost verwezen. Tussen 2007, jaar van de volledige liberalisering van de energiemarkt in België, en 2018, is de gemiddelde prijs voor elektriciteit voor een gezin in België (met een verbruik van 3.500 kWh per jaar) gestegen met 61,59 %, naar 258,63 euro per kWh (cijfers van de CREG¹¹³).

Heel wat mensen kunnen hun energiefactuur niet betalen. In Vlaanderen en Wallonië kunnen betalingsmoeilijkheden leiden tot de plaatsing van een budgetmeter (de situatie eind 2018 voor Vlaanderen is 41.042 actieve budgetmeters elektriciteit en 27.686 actieve budgetmeters gas, en voor Wallonië 70.368 actieve budgetmeters elektriciteit en 31.933 actieve budgetmeters gas). In het geval van een budgetmeter moeten klanten eerst een bedrag opladen om van elektriciteit en gas gebruik te maken. Als de budgetmeter voor elektriciteit beschikt over een minimumlevering, kan de klant – wanneer hij of zij geen krediet meer heeft – toch terugvallen op een bepaalde hoeveelheid elektriciteit (10 ampère) die weliswaar moet terugbetaald worden bij een volgende oplading.

In vrij veel situaties beschikt de budgetmeter voor elektriciteit echter niet over een minimumlevering. Dit was in 2018 het geval bij 22 % of 9.265 van de Vlaamse budgetmeters. Dit is ook zo bij het overgrote deel van de Waalse budgetmeters, omdat enkel bij beschermde klanten de budgetmeter over een minimumlevering beschikt. De budgetmeter voor gas kan om technische redenen niet over een minimumlevering beschikken. Vlaanderen heeft wel een

ondersteuningsmaatregel rond een minimumlevering gas, waarbij – na aanvraag bij het OCMW – een financiële ondersteuning kan worden bekomen. In 2018 werd deze ondersteuning door 19 % van de huishoudens met een budgetmeter gas aangevraagd. In het Waalse Gewest hebben de beschermde klanten met een budgetmeter de mogelijkheid, als de energie geleverd wordt door de distributienetbeheerder, om gebruik te maken van een ondersteuning voor gas in de winter en van een minimumlevering elektriciteit. Sinds 1 april 2019 gebeurt de activering van deze minimumlevering op voorwaarde van een aanvraag door een OCMW bij de distributienetbeheerder¹¹⁴.

Er zijn in het overleg verschillende meningen over de budgetmeter. Zo zegt een deelneemster met een budgetmeter dat deze haar toelaat om haar verbruik beter te beheren en om op voorhand zicht te krijgen op de verbruikskosten. Anderen zetten vraagtekens bij de budgetmeter. De hogere tarieven bij de netbeheerders in Vlaanderen – om een terugkeer naar de commerciële energiemarkt te stimuleren – worden sterk bekritiseerd: *“Zo moet je, omdat je je energiefactuur niet kan betalen, een hogere prijs betalen met de budgetmeters dan de energieprijzen op de vrije markt. Dat is niet logisch”*. De budgetmeter brengt ook stress met zich mee: *“De budgetmeter is geen oplossing voor mensen in armoede, het brengt extra last met zich mee. De mensen moeten zich bezighouden met dingen te berekenen - hoeveel staat er nog op, wanneer moet ik bijladen... - waar ze zich eigenlijk geen zorgen over zouden hoeven te maken. Mensen in armoede worden zo de gevangenen van de budgetmeter”*.

In het bijzonder de budgetmeters zonder minimumlevering zijn een grote bezorgdheid: bij een gebrek aan financiële middelen om op te laden, beschik je niet meer over elektriciteit of gas. Dit komt neer op een ‘zelfafsluiting’. *“Als je geen stroom hebt, is het jouw eigen schuld”*.

Betalingsmoeilijkheden kunnen ook leiden tot de afsluiting van huishoudens van energie. In 2018

waren er in Wallonië 7.086 afsluitingen voor elektriciteit, waarvan 262 door het verlies van het statuut van beschermde klant en 4.626 wegens afwezigheid of weigering van de klant op het ogenblik van de plaatsing van een budgetmeter. Voor gas gaat het om respectievelijk 4.199, 162 en 2.821 afsluitingen¹¹⁵. In Brussel waren er 970 huishoudelijke afsluitingen voor elektriciteit en gas, na beslissing door de vrederechter¹¹⁶. In Vlaanderen waren er 1.642 afsluitingen voor elektriciteit en 1.504 voor gas, na een beslissing van de lokale adviescommissie (LAC)¹¹⁷.

Een deelnemer vanuit een vereniging waar armen het woord nemen formuleerde haar verwondering en bezorgdheid over hoe met betalingsmoeilijkheden wordt omgegaan: *“Ik hoor hier in de uitwisseling een duidelijke vraag naar meer dialoog, in de plaats van het koel en administratief sanctioneren. Ik denk niet dat mensen moedwillig energie gaan verspillen. We ondervinden een basiswantrouwen, dat zou moeten gekeerd worden naar een basisvertrouwen”*.

In het overleg werd aandacht gevraagd voor de verschillende manieren waarop huishoudens kunnen worden ondersteund opdat ze een voldoende toegang zouden hebben tot energie. Een gegarandeerde minimumlevering van energie is essentieel om menswaardig te kunnen leven. Met betrekking tot de betaalbaarheid van energie werd ook verwezen naar een basishoeveelheid energie, zoals die enkele jaren geleden bestond in Vlaanderen met de 100 kWh elektriciteit per persoon en 100 kWh extra per gezin. Deze kWh werd gratis ter beschikking gesteld, met de kanttekening dat de ondersteuning wel werd verrekend via de tarieven. Het sociaal tarief voor gas en elektriciteit is een bijzonder belangrijk instrument om betalingsmoeilijkheden te voorkomen, maar het verdient een bredere toepassing met een ruimere groep van rechthebbenden. Dit sociaal tarief wordt in grote mate automatisch toegepast, wat belangrijk is in het licht van de take-up van rechten¹¹⁸. Met de

middelen van het Fonds Gas en Elektriciteit kunnen de OCMW's optreden bij energiearmoede. Het Platform tegen Energiearmoede – dat samenkomt binnen de Koning Boudewijnstichting – pleitte recent voor een versterking van dit fonds¹¹⁹.

Er werd in het overleg ook expliciet aandacht gevraagd voor personen en gezinnen die op straat leven, en geen toegang hebben tot energie. Hun toegang tot energie heeft een directe link met een krachtdadig woonbeleid dat voorziet in voldoende en betaalbare woningen.

2.2. Slechte woningkwaliteit en energieprestatie

Mensen in armoede wonen vaak in woningen van slechte kwaliteit. Dit is het geval voor diegenen die reeds lang eigenaar zijn maar geen middelen hebben voor de noodzakelijke renovatiewerken (eigenaars met een laag inkomen), voor diegenen die overgaan tot de aankoop van een goedkopere maar tegelijk slechte woning ('noodkopers'), en voor diegenen die moeten huren (sociale en private huurders). Een woning van slechte kwaliteit houdt meestal een slechte 'energieprestatie' in. Een deelnemer aan het overleg vanuit een vereniging waar armen het woord nemen herinnerde eraan *“hoe slecht geïsoleerde huizen het energieverbruik doen stijgen, wat ook slecht is voor milieu en klimaat”*. De voorbije jaren hebben de gewestelijke overheden de normen voor energieprestatie stelselmatig opgetrokken, in het kader van hun beleid rond energiebesparing en duurzame ontwikkeling.

De mogelijkheden om aan deze slechte woonkwaliteit en energieprestatie iets te doen en om energie te besparen zijn voor bevolkingsgroepen met een laag inkomen niet betaalbaar: isolatiewerkzaamheden, energiezuinige toestellen, installatie van zonnepanelen of warmtepomp, enzovoort. Het ontbreekt heel wat huishoudens, die eigenaar van een woning zijn, aan de nodige middelen voor een volledige

renovatie van de woning. De SERV schat dat ongeveer 50 % van de Vlaamse gezinnen (1.400.000 gezinnen) onvoldoende financieel vermogen heeft om een diepgaande renovatie te kunnen betalen¹²⁰. Voor huurders ligt de situatie bijzonder moeilijk. De eigenaar heeft namelijk vaak geen belang bij deze werkzaamheden, omwille van het probleem *split incentive*: de investering moet door de eigenaar gebeuren maar de eventuele winst komt bij de huurder terecht – via een verminderde energiefactuur.

2.3. Een zoektocht naar mogelijkheden voor energiebesparing

De verschillende overheden hebben de voorbije jaren maatregelen genomen om energiebesparing te ondersteunen. Maar vaak zijn deze moeilijk toegankelijk voor mensen in armoede.

Ten eerste zijn er premies die men kan aanvragen na isolatiewerkzaamheden, plaatsen van hoogrendementsglas, enzovoort. Dit veronderstelt echter een voorfinanciering, wat een groot probleem is voor mensen met een laag inkomen: mensen moeten eerst het bedrag betalen, om vervolgens een deel ervan te kunnen recupereren. Daarnaast kunnen er verschillende redenen zijn voor een non-take-up van dergelijke premies: men weet niet dat ze bestaan of men komt er niet toe om ze aan te vragen... Naar schatting 97 % van de uitbetaalde huishoudelijke energiepremieën in Vlaanderen gaat naar niet-kwetsbare groepen¹²¹.

Soms worden belastingverminderingen als ondersteuningsinstrument gebruikt. Hier stelt zich hetzelfde probleem van voorfinanciering. Bovendien profiteren sommige huishoudens niet van dit voordeel wegens een te laag inkomen. Het instrument van belastingkrediet werd – federaal - enkele jaren geleden toegepast, maar werd dan toch weer afgeschaft.

De voorbije jaren werden door verschillende actoren ook derdebetalersystemen en rollende fondsen uitgewerkt. In dergelijke systemen komt

een derde partij tussen, bijvoorbeeld in het kader van de voorfinanciering. Tijdens het overleg werd het project Dampoort Knapt Op voorgesteld, waarbij noodkopers in Gent een bedrag krijgen voor renovatiewerkzaamheden, dat pas moet terugbetaald worden bij verkoop van de woning. Belangrijk is ook de begeleiding die in dergelijke renovatieprojecten geboden wordt, waarbij de huishoudens via een globale aanpak sterk ondersteund worden bij het aanspreken van aannemers, aanvragen van premies...

Een andere mogelijke overheidsinterventie is het stellen van bepaalde normen voor de energieprestatie, zowel in de private huurmarkt als bij de sociale huisvestingsmaatschappijen. Een deelnemer aan het overleg onderstreepte het belang dat sociale huisvestingsmaatschappijen meer inzetten op een betere energieprestatie van de sociale woningen en vroeg zich af *“hoe je de spanningen met de huisvestingsmaatschappijen kan verminderen en hen kan aanzetten tot een begeleiding van hun huurders en een ondersteuning naar een structurele oplossing”*.

Zoals reeds vermeld, is een belangrijk probleem dat weinig huurders kunnen genieten van de ondersteuning door energiebesparende maatregelen. Een piste die hier onder andere bewandeld kan worden is deze van geconventioneerd (ver)huren: verhuurders krijgen een ondersteuning mits enkele bijkomende verhuurvoorwaarden. Vlaanderen heeft een aanbod ontwikkeld om huurders met een laag inkomen te ondersteunen bij isolatiewerkzaamheden. Een projectpromotor (meestal een sociaal economie-project) begeleidt de huurder en de verhuurder bij de voorbereiding en de uitvoering van de werken. In ruil wordt van de verhuurder verwacht dat hij de huurprijs niet verhoogt en het lopend huurcontract niet voortijdig opzegt¹²².

In het overleg werd daarnaast gewezen op situaties waarin de vrijheid van mensen in armoede om duurzame energiekeuzes te maken beperkt is. Zo kunnen mensen met een budgetmeter in Vlaanderen, en ook de beschermde

klanten met een budgetmeter in Wallonië, niet kiezen voor groene energie, omdat de energie wordt aangeleverd door de distributienet-beheerder. Een tweede voorbeeld betreft het probleem van de collectieve meters, waarbij mensen geen zicht hebben op hun individueel verbruik en waarbij individuele inspanningen voor energiebesparing niet direct leiden tot een vermindering van de eigen energiefactuur.

De manier waarop energiebesparende maatregelen door de overheid worden gefinancierd, heeft uiteraard ook belang. Vaak worden deze maatregelen – waaronder premies – gefinancierd via de facturering en dus door alle klanten samen. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de groenestroomcertificaten, waarbij ook burgers zonder zonnepaneelinstallaties de ondersteuning ervan meebetalen. Een financiering van dergelijke energiebesparende maatregelen kan rechtvaardiger gebeuren door deze te financieren via de algemene middelen (via fiscaliteit).

De deelnemers aan het overleg leggen sterk de nadruk op het verband tussen energie- en woonbeleid: vooruitgang boeken op het vlak van energiebesparing en duurzaamheid betekent sterk investeren in de toegang voor mensen met een laag inkomen tot een betaalbare en kwalitatieve woning, zowel voor eigenaar als voor huurder in de sociale en private huursector. Een sterke investering in een duurzaam woonbeleid heeft bovendien op verschillende vlakken een grote return, zoals tewerkstelling, gezondheid, klimaat...

2.4. Evoluties zetten het recht op energie onder druk

2.4.1 Een geprivatiseerde energiemarkt

Een aantal evoluties met betrekking tot energie bevestigen of vergroten de bestaande ongelijkheden. Eén ervan is de privatisering van de energiemarkt.

Energie werd in 2007 geprivatiseerd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld water dat een publiek karakter heeft. De overheden laten –

onder druk van Europese richtlijnen – ‘de markt’ spelen, in de veronderstelling dat deze de prijzen zou drukken. De consumenten kunnen nu de vergelijking maken tussen verschillende energieleveranciers en overschakelen van de ene leverancier naar de andere. Deze vergelijking kan gebeuren aan de hand van vergelijkingsinstrumenten die de regulatoren ter beschikking stellen, maar er duiken ook verschillende commerciële prijsvergelijkingswebsites op¹²³.

Deze markt – met verschillende spelers (leveranciers en distributienetbeheerders, en heel verschillende prijsaanbiedingen) - heeft het voor consumenten heel complex gemaakt. Voor velen is de drempel naar bijvoorbeeld een prijsvergelijking tussen leveranciers hoog. Het beleid – zeker op Europees niveau - dat voortdurend een ‘bewuste consument’ naar voren schuift, houdt weinig rekening met extra drempels voor mensen in armoedesituaties. Ook de relatie tussen de energieleveranciers en hun klanten is een belangrijk punt. In eerdere tweejaarlijkse Verslagen van het Steunpunt tot bestrijding van armoede werd reeds gewezen op de ongelijke machtsverhouding tussen leveranciers en kwetsbare consumenten (deur-aan-deur verkoop van energiecontracten, doorverkoop van schuldendossiers aan internationale spelers...)¹²⁴.

2.4.2 Een voortschrijdende digitalisering

De digitale meters vinden meer en meer hun ingang in België. In Vlaanderen worden sinds 1 juli 2019 digitale meters geïnstalleerd. De digitale meters worden eerst geïnstalleerd bij nieuwe woningen en grondige verbouwingen, zonnepaneeleigenaars en klanten met een budgetmeter. In Wallonië is voorzien om in eerste instantie digitale meters te plaatsen bij grote verbruikers. Tegen begin 2023 plant men de installatie bij huishoudens die hun factuur niet betalen, die een nieuwe aansluiting vragen, die hun meter moeten vervangen, of die de meter zelf vragen. In Brussel is de installatie voorzien – via enkele proefprojecten – bij nieuwbouw en grote

renovaties. Een bredere uitrol is ten vroegste vanaf 2023 voorzien.

In Vlaanderen werd een armoedetoets uitgevoerd op de invoering van de digitale meters, waarbij onder andere volgende aandachtspunten aan bod kwamen: de sociale openbaredienstverplichtingen moeten in deze nieuwe context bewaakt worden, extra betalende energiediensten voor energiebesparing zijn niet toegankelijk voor mensen in armoede, en het risico voor de gezondheid omwille van de stralingen... Ook het belang van menselijke contacten tussen klanten en beroepskrachten wordt onderstreept, zeker in het geval wordt tussengekomen voor betalingsmoeilijkheden¹²⁵.

Het prepaid-principe, waarbij de klant moet opladen vooraleer van elektriciteit of gas gebruik te kunnen maken, bestaat al bij de budgetmeter (zie punt 2.1.). De digitale meters houden de technische mogelijkheid in om verder te evolueren naar een dergelijk prepaid-principe. De vraag is vooral wat zal gebeuren indien de klant niet meer over voldoende krediet beschikt. Een andere bezorgdheid betreft het feit dat deze prepaid-mogelijkheid zal gepaard gaan met de introductie van veel verschillende en flexibele tarieven. De huidige energiemarkt – met de verschillende leveranciers en verschillende contractformules – is al heel complex. Voor consumenten in een situatie van armoede en bestaansonzekerheid is het moeilijk om voldoende geïnformeerd te zijn, en dat dreigt nog moeilijker te worden.

2.4.3 Opkomst van collectieve initiatieven

Ondertussen ontstaan er in verschillende geledingen van de maatschappij initiatieven, zoals groepsaankopen van energie, energiecoöperaties, projecten rond collectieve zonnepanelen.

Mensen in armoede hebben er om verschillende redenen echter nauwelijks toegang toe. Zo is het betalen van een aandeel in een energiecoöperatie problematisch voor iemand met een laag inkomen. Het zou interessant zijn om te bekijken of een

‘derdebetaler’ kan tussenkomen in de financiering van een dergelijk aandeel, zodat ook mensen in armoede van dergelijke coöperaties deel kunnen uitmaken.

2.5. Recht op energie

In de verschillende mensenrechtenverdragen vinden we geen expliciete vermelding van een recht op energie, maar er worden wel verschillende linken gelegd met andere rechten. Zo wordt het recht op energie niet uitdrukkelijk vermeld in onze Grondwet maar kan er juridisch geargumenteed worden dat dit vervat zit in artikel 23, dat bepaalt dat iedereen het recht heeft een menswaardig leven te leiden. Daarnaast kan het verbonden worden met het recht op een behoorlijke huisvesting, maar ook met het recht op bescherming van de gezondheid, beide gewaarborgd onder artikel 23 van onze Grondwet¹²⁶.

Ook het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van 1966 (IVESCR) bevat geen expliciete verwijzing naar energie. Maar in artikel 11, § 1 wordt wel het recht van eenieder op een behoorlijke levensstandaard voor zichzelf en zijn gezin - met daarbij inbegrepen toereikende voeding, kleding en huisvesting - erkend, alsook het recht op continue verbetering van de levensomstandigheden. Het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ESCR) maakte reeds duidelijk dat het elektriciteit als een basisdienst beschouwt binnen het kader van een behoorlijke huisvesting¹²⁷.

In het overleg werd het belang van energie – als grondrecht – bijzonder benadrukt. Dit veronderstelt ook de garantie van een bepaalde minimumlevering, conform met de menselijke waardigheid. Er wordt dan ook gevraagd om het grondrecht te versterken, en in de praktijk effectief te concretiseren. Gezien het energievraagstuk naar aanleiding van het klimaatdebat is het bijzonder pertinent om te bekijken hoe de toegang tot energie gegarandeerd kan worden voor iedereen.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Het recht op energie expliciet vermelden in de Grondwet, als onderdeel van het recht op een behoorlijke huisvesting. Ondersteunen van elk initiatief om het recht op energie te versterken op Europees en internationaal niveau.
- Sterk investeren in meer betaalbare en kwalitatieve woningen, zowel in de sociale als private huursector.
- Een sterke link leggen tussen het woonbeleid en het beleid voor rationeel energie- en watergebruik, met bijzondere aandacht voor huishoudens in armoede en bestaansonzekerheid.
- Bundelen van verschillende financiële middelen (regionaal, federaal, Europees) voor grootschalige, ambitieuze renovatieprojecten, in samenwerking met verschillende actoren, in het bijzonder de sociale economie.
- Afsluitingen omwille van betalingsmoeilijkheden absoluut vermijden.
- Een minimumlevering van energie garanderen, ook bij het gebruik van een budgetmeter.
- Voorzien in individuele meters, toegankelijk in alle type woningen.
- Energiebesparende maatregelen voor iedereen toegankelijk maken via een globale aanpak met voorfinanciering, onmiddellijke verrekening van financiële stimuli en een haalbaar afbetalingsplan, rekening houdend met de reële besparingen en het beschikbaar inkomen. De lokale overheid kan hier een ondersteunende rol spelen via een gemeentelijk of intergemeentelijke loket, in samenwerking met lokale actoren.
- De financiering van energiebesparende maatregelen door een derde investeerder, een rollend fonds... verder onderzoeken en experimenten ondersteunen.
- Strengere normen opstellen voor energiestaat, maar tegelijk een mogelijke negatieve impact voor mensen in armoede vermijden (zie het risico op hogere huurprijzen...) door een ex ante analyse en gerichte maatregelen.
- Ervoor zorgen dat de elektriciteit en gas die via de budgetmeters van de distributienetbeheerders wordt geleverd, van groene bronnen afkomstig is, zonder de tarieven te verhogen. Op deze manier vervullen de distributienetbeheerders als publieke actoren een voorbeeldrol.
- Versterken van de positie van consumenten in een kwetsbare socio-economische situatie in hun relatie tot de energieleveranciers, via sterke regelgeving en de ondersteuning van organisaties die kwetsbare consumenten informeren en begeleiden.
- Consumenten in een kwetsbare socio-economische positie extra ondersteunen in de zoektocht naar informatie over het energie-aanbod via lokale woonloketten, gewestelijke en federale informatiediensten, een Belgisch webportaal voor alle energiebronnen en water in de drie gewesten. Aandacht besteden aan problemen van (digitale) ongeletterdheid en blijven investeren in een gepersonaliseerde aanpak.
- De verschillende onderdelen van de energiefactuur bekijken en nagaan hoe deze gefinancierd moeten worden. Onderzoeken of het mogelijk is om bepaalde onderdelen (bijvoorbeeld de premies voor energiebesparende maatregelen) te financieren via de algemene middelen (fiscaliteit) in plaats van door het geheel van de klanten.
- De btw op de energiefacturen verlagen naar 6 %, als basisgoed.

- Verhogen van de take-up van de financieel ondersteunende maatregelen (sociaal tarief gas en elektriciteit, sociaal verwarmingsfonds, Fonds Gas en Elektriciteit, minimale levering gas), via duidelijke informatie, proactieve initiatieven en analyse van de toekenningsvoorwaarden en -procedures.
- Bij de eventuele invoering van een digitale (budget)meter en van prepaid-mogelijkheden de mogelijke impact in armoedesituaties ex ante en ex post evalueren om de bescherming door de openbare dienstverplichtingen minstens te behouden.
- De participatie van mensen in armoede in collectieve initiatieven (burgerinitiatieven, coöperaties...) ondersteunen.

3. Water

Water is levensnoodzakelijk: zonder het drinken van water overleef je niet, maar ook voor sanitaire behoeften en voor het bereiden van maaltijden is water nodig. Water en sanitatie zijn expliciet opgenomen in de Agenda 2030: SDG 6 voorziet de doelstelling 'Verzekeren toegang tot duurzaam beheer van water en sanitatie voor iedereen'. In het kader van de klimaatverandering wordt watertekort als één van de belangrijke en ingrijpende consequenties vermeld. In het overleg werd benadrukt dat het de meest kwetsbare mensen zijn – zowel in het Zuiden als het Noorden – die de eerste slachtoffers zullen zijn.

In de volgende punten behandelen we een aantal ongelijkheden in de toegang tot en het gebruik van water en sanitatie. Zo hebben heel wat huishoudens omwille van een precare financiële of woonsituatie geen of weinig toegang tot water en sanitatie. Met de introductie van de debietbegrenzer kregen we een nieuw – en gecontesteerd – gegeven in het omgaan met betalingsmoeilijkheden. De mogelijkheden van mensen in armoede om leidingwater te besparen via ecologische ingrepen zijn beperkt. Anderzijds gebruiken verschillende mensen zo weinig water dat menswaardig leven in het gedrang komt. De waterfacturen zijn in de verschillende gewesten in België de voorbije jaren gestegen, met betalingsmoeilijkheden als gevolg. De overheden zouden met een uitgewerkt sociaal beleid huishoudens in precare situaties moeten

ondersteunen, en het recht op water en sanitatie – op nationaal en internationaal niveau - versterken.

3.1. Beperkingen in de toegang tot water

De duurzame ontwikkelingsdoelstelling 'Verzekeren toegang tot duurzaam beheer van water en sanitatie voor iedereen' lijkt vooral van toepassing op de bevolking in het Zuiden, maar is ook pertinent in de Europese en Belgische context. In zijn input voor de vertaling van de SDG-indicatoren in het kader van de Belgische rapportage wees het Steunpunt tot bestrijding van armoede reeds op het aantal huishoudens dat geen toegang heeft tot water wegens afsluiting. In het overleg uitte een deelnemer vanuit een administratie zijn verwondering over het bestaan van dergelijke situaties in België. Nochtans komen deze situaties – afsluiting wegens betalingsmoeilijkheden - in de drie gewesten voor: 682 afsluitingen in Vlaanderen (afsluiting na advies van de lokale adviescommissie), 339 afsluitingen in Wallonië en 1.014 afsluitingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (cijfers voor 2018)¹²⁸. In de drie gewesten werden de voorbije jaren ervaringen ingezameld van mensen met een laag inkomen die van water werden afgesloten¹²⁹. Ook in het overleg werden dergelijke situaties aangehaald. Zo woonde een deelneemster vanuit een vereniging waar armen het woord nemen een tijdje in een schuurtje op het platteland zonder voorzieningen. Voor drinkwater was ze afhankelijk van mensen met een auto om kilometers verder water te gaan halen. Ze waste zich in de rivier omdat ze geen toegang had

tot de sanitaire voorzieningen op de nabijgelegen camping.

In de tweejaarlijkse Verslagen 2008-2009¹³⁰ en 2014-2015¹³¹ van het Steunpunt werd reeds aandacht aan deze problematiek van waterafsluitingen besteed. Sindsdien heeft de Waalse overheid – en vanaf 1 januari 2020 ook de Vlaamse overheid – de mogelijkheid voorzien om een waterdebietbegrenzer te installeren bij betalingsmoeilijkheden¹³². Deze waterdebietbegrenzer beperkt de levering en het gebruik van het water tot een bepaald debiet, in Wallonië en Vlaanderen 50 liter per uur.

De overheden motiveren de invoering van de debietbegrenzer met het argument dat zo een afsluiting wordt vermeden, dat door de debietvermindering er minder verbruikt wordt en dat de factuur bijgevolg beperkt wordt. De invoering ervan kreeg in zowel het Waalse als het Vlaamse Gewest veel kritiek¹³³. In het overleg werd benadrukt hoe deze debietbegrenzer ervaren wordt als een afsluiting. Deelnemers uit een vereniging getuigden dat *“de waterdebietbegrenzer de druk op het water zo erg vermindert dat het 10 minuten duurt om een fles te vullen en dat de wasmachine niet kan draaien. De debietbegrenzers brengen mensen in armoede nog meer in de problemen in plaats van hen te helpen, want ze worden verplicht om water in flessen te kopen en naar een wasserette te gaan”,* en *“door zo’n debietbegrenzer kan je de was niet meer doen, kan de boiler geen water meer opwarmen. Als je op een verdieping woont met een debietbegrenzer bij een al zwak debiet, is het water in de praktijk soms afgesloten. Zo was er een mevrouw met een debietbegrenzer, maar het debiet was al onvoldoende zodat er geen watertoevoer meer was. Nu gaat ze direct naar een bron op 10-15 km van haar woning”*. Er is heel wat protest op het terrein tegen de praktijk van de debietbegrenzer. Illustratief is de man die – als daad van protest – de begrenzer verschillende maal kapot maakte en voor de rechter werd gedaagd¹³⁴. Een andere persoon met een

debietbegrenzer werd beschuldigd van misbruik omdat hij een oplossing had gevonden om de impact van de begrenzer te omzeilen. Hij ving water op in een citerne waarop hij een pompje had geïnstalleerd zodat hij steeds voldoende debiet had.

Bij een waterdebietbegrenzer is er geen precieze minimum hoeveelheid water voorzien, maar wel een minimumdebiet, wat dus maakt dat huishoudens vooral in hun dagelijkse voorzieningen problemen ondervinden. Een deelnemster vanuit een vereniging waar armen het woord nemen heeft geprobeerd om met het bewuste minimumdebiet te leven, maar ze hield het niet langer dan een anderhalve dag vol: *“Je moet constant gaan plannen, met een grote stress als gevolg”*. Een andere deelnemster beaamde dit: *“Je moet zo veel plannen, bijvoorbeeld als je gaat werken. Je wordt 24u op 24u met je neus op de feiten gedrukt”*. In het overleg werd ook aangeduid dat het minimumdebiet geen rekening houdt met de gezinssamenstelling. Een deelnemer vanuit een mutualiteit maakte de bedenking dat de kost van de debietbegrenzers en van de plaatsing en toepassing ervan, waarschijnlijk ook niet in verhouding staat tot wat ermee bereikt wordt.

De waterdebietbegrenzer werd tijdens de overlegbijeenkomsten aangeduid als bijzonder problematisch ten aanzien van een recht op water en sanitatie. Betalingsmoeilijkheden aanpakken moet gebeuren via schuldbemiddeling en begeleiding, maar niet met een debietbegrenzer. Er wordt hierbij verwezen naar de mogelijke begeleidingsrol door het OCMW, dat daar echter voldoende middelen moeten voor krijgen.

In het overleg werd ook specifieke aandacht gevraagd voor dak- en thuisloze personen, voor wie de toegang tot water en sanitair geen evidentie is. In Brussel zijn er wel een aantal drinkfontein en openbare toiletten beschikbaar. De vzw Straatverplegers – die medische zorgen biedt aan daklozen – maakte in samenwerking met de Stad Brussel een kaart waarop deze plekken staan aangeduid¹³⁵. In andere steden en op het

platteland zijn dergelijke voorzieningen vaak niet aanwezig.

In dit kader werd ook verwezen naar landen waar horecazaken verplicht zijn om kraantjeswater ter beschikking te stellen. In België zet de organisatie *Free tap water in Belgian restaurants* zich in voor het verkrijgen van gratis kraantjeswater op restaurant, via een app waarmee gebruikers gemakkelijk kunnen opzoeken bij welke zaken ze terecht kunnen voor gratis kraanwater. De Hoge Gezondheidsraad vroeg in een advies van 2018 om gratis drinkwater ter beschikking te stellen in de horeca¹³⁶.

3.2. Problemen rond woon- en waterkwaliteit

Een groot aantal mensen met een laag inkomen komt terecht in woningen van slechte kwaliteit, wegens het grote gebrek aan betaalbare en kwalitatieve woningen. De slechte woonkwaliteit betreft vaak ook de waterleidingen van deze woningen. De bewoners kunnen bijvoorbeeld te maken krijgen met lekken, met een hoge waterfactuur als gevolg. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede kreeg zo een situatie gesignaleerd vanuit Samenlevingsopbouw Antwerpen Provincie met betrekking tot een lek van een leiding in de muur van een sociale woning. De huurder kreeg een bijzonder hoge – en voor hem onbetaalbare – rekening gepresenteerd. De Vlaamse Ombudsman, aan wie het dossier werd doorgestuurd, klaarde de situatie met de sociale huisvestingsmaatschappij uit.

In Vlaanderen is een beleid rond minnelijke schikkingen bij abnormaal verbruik uitgewerkt. In het Brussels Hoofdstedelijk Gewest treft *Vivaqua* eventueel een regeling met de klant, maar zonder dat hiertoe een beleid is uitgewerkt. Ook in het Waalse Gewest worden schikkingen getroffen, zonder dat daar een regelgeving rond bestaat.

Daarbij komt de aanwezigheid van loden leidingen in de oudere en vaak niet-kwalitatieve woningen waarin mensen met een laag inkomen terecht

komen. Heel wat mensen maken zich daarom zorgen over de kwaliteit van het water maar ook om andere redenen. In het overleg werd onder andere verwezen naar de vervuiling van water en de meldingen van de vele stukjes plastic in de zeeën en oceanen. Ondertussen stellen de deelnemers vast dat men in de supermarkt alleen maar in plastic verpakte producten vindt. Iemand noemde de vervuiling van de lucht en het water de grootste gezondheidsuitdaging: *“De luchtverontreiniging geeft astma en longziekten. De waterverontreiniging bedreigt ons onder meer door het eten van vis, die chemische producten en plastic bevat”*. In het overleg vertelde een deelnemer vanuit een vereniging dat zij wast en poetst met biologische producten, zoals zeepkruid, of met producten met efficiënte micro-organismen. Dat is goedkoper en biologisch afbreekbaar.

Deze zorgen over de kwaliteit van het leidingwater maakt dat verschillende mensen overgaan tot de aankoop van flessen water. Dit water is echter vele malen duurder dan leidingwater¹³⁷ en is moeilijker te transporteren. *“Het verhaal van Francine spreekt boekdelen. Zij woont in een van de blokken die onze grote steden gebouwd hebben voor mensen aan de onderkant van de samenleving. Al jaren is het water dat bij ons uit de kraan komt bruin en vies. De sociale huisvestingsmaatschappij zegt dat het probleem bij de Watergroep ligt, de Watergroep vindt natuurlijk van niet. Ik ben dus verplicht om water in flessen te kopen. Dat is duur, slecht voor het milieu en ik moet extra pmd-zakken kopen”*¹³⁸.

Een deelnemer vanuit de administraties erkende dat water een smaak kan hebben, maar benadrukte dat dat niet wil zeggen dat het niet drinkbaar is. De kwaliteit van het water wordt immers constant door de watermaatschappijen gecontroleerd. Hij merkte wel op dat vele nieuwkomers uit landen komen waar dat niet het geval is. Zij vertrouwen het kraantjeswater dus niet en kopen flessenwater. Het is mogelijk om de kwaliteit van het leidingwater te laten controleren,

maar deze mogelijkheid is betalend en nog te weinig gekend.

3.3. Weinig mogelijkheden tot waterbesparing

In het kader van het behoud van het leefmilieu en de doelstellingen rond het klimaatbeleid wordt minder waterverbruik sterk gestimuleerd. Met betrekking tot deze waterbesparing – en onder druk van de Europese richtlijnen – wordt in de tarifiering het principe ‘de vervuiler betaalt’ gehanteerd. Dit betekent dat je, naargelang een hoger verbruik, in hogere tariefschijven terecht komt.

In situaties van armoede is deze financieringsmanier vaak problematisch. De mogelijkheden voor een lager verbruik zijn immers ongelijk verdeeld. Zo biedt de installatie van een regenwaterput heel grote besparingsmogelijkheden. Onderzoek van het Centrum voor Sociaal Beleid en CEBUD gaf aan dat huishoudens met een regenwaterinstallatie hun waterbudget verminderen met 27 % of 60 euro per jaar voor een alleenstaande, en met 45 % of 216 euro voor een koppel met drie kinderen¹³⁹. De financiering van een regenwaterinstallatie is echter quasi onmogelijk voor een huishouden met een laag inkomen. In het geval je huurt, is de kans bovendien klein dat de private eigenaar of de sociale huisvestingsmaatschappij tot deze investering overgaat.

Regenwatergebruikers maken minder gebruik van de waterlevering en het bestaande waternet, met als gevolg dat de kosten voor het beheer van dit net verhoudingsgewijs meer worden opgenomen door de mensen die verplicht zijn van dit net gebruik te blijven maken. Dit aspect probeert men wel te compenseren door in de tarifiering een vaste bijdrage per aangesloten klant te voorzien, onafhankelijk van het verbruik.

Ook andere waterbesparende ingrepen en toestellen (waterzuinige wasmachine, spaar-douchekop, toilet met spaarknop) hebben een

duidelijke impact op de waterfactuur: hiermee daalt de kostprijs van het waterverbruik met 44 % of 96 euro voor een alleenstaande en met 77 % of 372 euro voor een koppel met kinderen¹⁴⁰. Wat de waterzuinige toestellen betreft gaat het hier om de duurdere toestellen die financieel onhaalbaar zijn bij een laag inkomen. In het project Papillon van Samenlevingsopbouw probeert men een alternatief te bieden: heel goed presterende toestellen worden aan mensen met een laag inkomen verhuurd, aan een lage huurprijs, en met een garantie voor reparaties door de fabrikant. Dit aanbod wordt tevens gecombineerd met begeleiding vanuit een samenlevingsopbouworganisatie¹⁴¹.

Een interessant instrument is de waterscan¹⁴² in Vlaanderen, waarbij het waterverbruik wordt doorgelicht en advies wordt gegeven over waterbesparing. De waterscan is gratis voor beschermde klanten, en wanneer het OCMW, een CAW of een andere instelling voor schuldbemiddeling de waterscan voor het huishouden aanvraagt. De toepassing is echter nog altijd beperkt, ondanks een nieuw afsprakenkader met de watermaatschappijen in juli 2017¹⁴³: in 2018 zijn 257 waterscans uitgevoerd¹⁴⁴. Uit een enquête bleek dat het instrument ook nog te weinig bekend is bij de OCMW's: slechts 24 % van de respondenten kende de waterscan¹⁴⁵. Een dergelijke waterscan wordt best zo veel mogelijk afgestemd op de energiescan; het moment dat een adviseur in een woning langskomt, kan immers aangegrepen worden voor zowel het energie- als het waterverbruik.

Een ander probleem voor de opmeting van het verbruik is ook het bestaan van collectieve meters: eenzelfde meter voor verschillende woonegelegenheden. Bij een collectieve meter heb je geen zicht op je eigen verbruik. Vooral in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en in steden in Vlaanderen en Wallonië zijn deze nog in heel veel gebouwen aanwezig. Een deelneemster aan het overleg vertelde dat het sociale woningblok waarin ze woont nog steeds geen individuele meters heeft.

Er is enkel een collectieve meter voor 144 wooneenheden. Dit maakt dat je inspanningen om minder water te verbruiken niet automatisch tot een lagere waterfactuur leiden. Wanneer je burens veel verbruiken, kan de factuur integendeel stijgen. Bij nieuwbouw en grondige renovatie is de plaatsing van individuele meters verplicht, maar ondertussen blijven de huidige huisvestings-situaties zonder individuele meter problematisch.

3.4. Problematiek van onderverbruik

Waar vaak niet aan gedacht wordt, is dat mensen in armoede al heel sterk bezig zijn met waterbesparing. Maar ze hebben eigenlijk geen keuze: *“Mensen in armoede zijn constant bezig om zelf uit te rekenen wat hij of zij kan verbruiken. Want ze beseffen dat, hoe meer geld aan water en energie besteed wordt, hoe minder er overblijft voor voeding”*. Deelnemers vanuit de verenigingen waar armen het woord nemen gaven tijdens het overleg verschillende voorbeelden: iemand poetst haar woning met water dat ze opgevangen heeft in een ton onder de dakgoot, een andere persoon wast af in twee kuipjes en gebruikt nadien het afwaswater om de WC door te spoelen, een andere deelnemer gaat soms bij zijn burens douchen om water te besparen. Mensen in armoede zijn zich meer dan anderen bewust van de waarde en van de prijs van water: *“Voor vele mensen in armoede is het niet ontspannend maar stresserend om een bad te nemen omdat ze weten wat het kost: “Ik hoor de centimen wegdruppen”*. *Hoe kunnen ook zij genieten van de weldaden van water?”*. Hun eigen besparingen brengen mensen soms tot 'onderverbruik'. Zo leidden de armoedetoets rond de nieuwe watertarifiering in Vlaanderen¹⁴⁶ en de inzameling van ervaringen door het waterproject van Samenlevingsopbouw Antwerpen Provincie, tot de vaststelling dat verschillende huishoudens – omwille van hun laag budget – zo weinig water verbruiken dat de menselijke waardigheid onder druk komt te staan. In het overleg werd verwezen naar mensen in armoede met een ontzettend klein verbruik: 7 à

10 m³ ten opzichte van een gemiddeld verbruik van 30 à 40 m³. Een deelnemer omschreef de problematiek als volgt: *“Bij onbetaalde waterfacturen ligt de kost bij de watermaatschappijen, maar wanneer mensen ziek worden door gebrek aan toegang tot water, dan is de kost voor de hele samenleving”*.

In het overleg werd er verschillende keren op gewezen dat het verbruik – zowel een heel laag als een heel hoog - zich tegen de betrokken huishoudens kan keren. Zijn er veranderingen in het waterverbruik, dan worden in situaties van armoede de betrokken huishoudens soms ter verantwoording geroepen met het vermoeden van mogelijke sociale fraude. Een deelnemster aan het overleg legde uit dat ze werd aangesproken toen haar watergebruik steeg ten opzichte van een vorige meting. Wanneer haar kleinkinderen bij haar bleven werd er immers meer water verbruikt. De sociale huisvestingsmaatschappij zag dat en vroeg uitleg. Een andere deelnemer heeft het omgekeerde meegemaakt. Tien jaar geleden woonde hij samen met anderen en was het waterverbruik hoog. Toen het verbruik daalde heeft de maatschappij daarover uitleg gevraagd en is ze de meter komen controleren. Het besluit was dat de meter niet goed werkte en ze heeft achterstallige bedragen aangerekend gekregen.

In het overleg werd sterk benadrukt hoe dergelijke situaties vooral uitgaan van een wantrouwen ten aanzien van mensen met een uitkering of een andere ondersteuning. In het algemeen is de problematiek van de non-take-up van rechten omvangrijker dan fraude. Verbruiksgegevens zouden juist meer gebruikt kunnen worden in de preventie van betalingsmoeilijkheden, bijvoorbeeld door lekken op te sporen bij signalen van een overmatig verbruik.

3.5. Hogere waterfacturen

Het voorbije decennium is de waterfactuur merkkelijk gestegen, en dit in alle gewesten. In Vlaanderen steeg de integrale waterfactuur voor een gemiddeld gezin (2,33 personen, 84 m³/jaar)

van 201 euro per jaar in 2005 tot 408 euro in 2017 (stijging met 103 %). In Wallonië steeg de prijs in dezelfde periode van 289 euro tot 529 euro voor een verbruik van 100 m³ (83 %). In Brussel van 161 euro tot 252 euro voor een gemiddeld verbruik van 70 m³ (56 %). Ter vergelijking, in dezelfde periode steeg de gezondheidsindex – de basis voor de aanpassingen van lonen en sociale uitkeringen – slechts met 24 %¹⁴⁷.

De waterfactuur weegt het zwaarst door in het huishoudbudget van de armste gezinnen: de 25 % huishoudens met de laagste inkomens (het eerste kwartiel) besteden gemiddeld 1,4 % van hun totale consumptie aan water, tegenover 0,8 % bij de huishoudens met de hoogste inkomens (het vierde kwartiel). De laagste inkomensgroepen zagen het aandeel van de waterfactuur de voorbije jaren het sterkst stijgen¹⁴⁸.

Een te laag inkomen maakt dat de betrokken huishoudens moeten kiezen in de facturen die ze zullen betalen. Dit kan leiden tot betalingsmoeilijkheden bij de waterfactuur. Een indicatie is het aantal betalingsplannen. In Vlaanderen werden in 2018 62.646 afbetalingsplannen aangevraagd, en 13.015 betalingsplannen door de LAC opgelegd. In Wallonië werden in datzelfde jaar 92.493 betalingsplannen toegekend en in Brussel 28.420. In een aantal situaties kunnen de betalingsmoeilijkheden leiden tot een afsluiting, in Wallonië en Brussel na uitspraak van de vrede-rechter (respectievelijk 339 en 1.014 in 2018), in Vlaanderen na een advies van de LAC (682 in 2018)¹⁴⁹.

In het Vlaamse Gewest is in de vorige legislatuur een sociaal tarief uitgewerkt, waarbij een aantal groepen een korting van 80 % op hun waterfactuur krijgen die automatisch wordt toegekend. Onderzoek toont aan dat deze sociale correctie erin slaagt om het betaalbaarheidsrisico onder de doelgroep sterk terug te dringen. Wel stellen de onderzoekers voor om een kleiner en gradueel sociaal voordeel aan een grotere groep toe te kennen. Ze verwijzen hierbij naar de personen met een bijstandsuitkering (grootste korting), en

personen met een verhoogde tegemoetkoming in de gezondheidszorgen maar zonder bijstandsuitkering (kleinere korting)¹⁵⁰. In het Waalse Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest is er een Sociaal Fonds waarmee de OCMW's kunnen tussenkomen in waterfacturen en ook kleine technische reparaties kunnen laten uitvoeren.

Het zou interessant zijn om een sociaal tarief én een fonds in functie van een tussenkomst bij betalingsmoeilijkheden (specifieke situaties) en kleine reparaties te combineren om huishoudens in een precaire situatie te ondersteunen. In het overleg werd gevraagd naar een gradueel en progressief systeem bij een dergelijk sociaal tarief, waarbij het wordt berekend naargelang het inkomen waarover huishoudens beschikken. Nu kunnen mensen immers een groot voordeel verliezen omdat hun inkomen enkele euro boven een bepaalde inkomensgrens ligt.

3.6. Een recht op water en sanitatie op de (inter)nationale politieke agenda

Het recht op water en sanitatie is tot nu toe niet expliciet opgenomen in de internationale mensenrechtenverdragen als een zelfstandig recht, maar wordt vaak gelinkt aan het recht op bescherming van de gezondheid. Zo koppelt het Comité inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten (ESCR) – dat instaat voor de controle van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten van 1966 (IVESCR) – het recht op water niet enkel aan artikel 11 van het Verdrag (het recht op een behoorlijke levensstandaard, met daarbij inbegrepen voeding, kleding en huisvesting) maar ook aan het recht op een zo goed mogelijke gezondheid zoals voorzien in artikel 12¹⁵¹. De VN-Mensenrechtenraad bevestigde in 2010 dat het recht op drinkbaar water en op sanitatie komt van het recht op een adequate levensstandaard en intrinsiek verbonden is met het recht op de hoogst mogelijke bereikbare standaard van fysische en mentale gezondheid¹⁵².

Zowel op gewestelijk als lokaal vlak zijn er initiatieven om het recht op water sterker te maken en op het terrein te concretiseren. Ook op internationaal niveau worden stappen genomen in functie van het recht op water, en het behoud van het publieke karakter van de waterlevering. In verschillende landen is er immers al sprake van een privatisering van de watersector. Ook in het

recente internationaal Re-Invest-onderzoek wordt gewezen op het belang van dit publieke karakter¹⁵³. België kan een ondersteunende en stimulerende rol spelen op internationaal niveau, in het bijzonder met betrekking tot het bewaken van het publiek karakter van de levering van water.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Het recht op water en sanitatie opnemen in de Grondwet.
- Ondersteunen van elk initiatief op Europees en internationaal niveau om het recht op water en sanitatie te versterken, en om het publiek karakter van de levering van water te bewaken.
- Streven naar een universele toegang tot water en sanitatie door drinkfontein en sanitair in de steden en gemeenten (24u/24u, zowel in de stad als op het platteland) te voorzien.
- De horeca sensibiliseren om gratis kraantjeswater ter beschikking te stellen en naar het toilet te kunnen gaan.
- Een minimumlevering water garanderen die een menswaardig bestaan mogelijk maakt, rekening houdend met de gezinssamenstelling.
- De invoering en het gebruik van de waterdebietbegrenzer in het Waalse en Vlaamse Gewest aftoetsen op de menselijke waardigheid, met betrokkenheid van mensen in armoede, hun verenigingen en de diverse stakeholders. In de eerste plaats inzetten op ondersteuning en begeleiding van de betrokken huishoudens.
- Voorzien in een sociaal tarief voor water, waarbij het voordeel gradueel wordt toegekend in functie van het inkomen, in combinatie met een automatische toepassing. In het kader van deze automatische toepassing is het belangrijk om de toepassingsmogelijkheden via bestaande statuten te gebruiken.
- Voorzien in een sociaal waterfonds waarmee - op maat – kan tussengekomen worden bij betalingsmoeilijkheden en ook kleine technische ingrepen kunnen gebeuren.
- Verder uitwerken van ondersteuningsmogelijkheden in de plaatsing van een regenwaterinstallatie en besparende huishoudtoestellen, ook voor private en sociale huurders. De sociale huisvestingsmaatschappijen stimuleren en verplichten om in te zetten op duurzaam watergebruik (opvang en gebruik van regenwater).
- Voorzien in de mogelijkheid om een waterscan te laten uitvoeren, met een uitgebreide bekendmaking bij de doelgroep en de hulpverleners; hierbij voorzien in een afstemming met de energiescan.
- De installatie van individuele meters verplichten, zodat de bewoners zicht hebben en meer vat krijgen op hun waterverbruik.
- Sociale organisaties attent maken op het bestaan van onderverbruik en de negatieve gevolgen voor de gezondheid.
- Verbruiksgegevens in de eerste plaats gebruiken voor de opsporing van problemen (zoals waterlekken) en

zo betalingsmoeilijkheden voorkomen.

- Uitwerken van een sociaal beleid en duidelijke regelgeving met betrekking tot waterlekken.
- De campagnes rond de kwaliteit van leidingwater blijven herhalen, met specifieke inspanningen om mensen in armoede te bereiken (met toegankelijke en duidelijke informatie).
- Voorzien in een gratis waterkwaliteitstest.
- Het gebruik van plastic zo veel mogelijk bannen in de industrie en distributiesysteem, om – onder andere op deze manier – watervervuiling tegen te gaan.

4. Duurzame voeding en consumptie

Er kwamen tijdens het overleg over het thema duurzame consumptie verschillende problemen aan bod: biologische en lokale productie en consumptie, verspilling, nodeloze verpakkingen, afvalbeheer, enzovoort. Heel wat discussies gingen over voeding, een onderwerp dat vandaag zowel op het vlak van duurzaamheid als van gezondheid gevoelig ligt: chemische stoffen, lage voedingswaarde, blootstelling aan hormoonontregelaars, genetisch gemanipuleerde organismen, zware metalen en andere schadelijke stoffen... Net zoals onze planeet zelf, is het voedsel dat we tegenwoordig eten een toenemende bron van ongerustheid in alle lagen van de bevolking.

De uitdagingen waarmee ons huidig consumptie-model wordt geconfronteerd, houden verband met verschillende domeinen (productiewijzen, gezondheid, mobiliteit...) die we ook terugvinden in de SDGs. Het gaat onder meer om 'verantwoorde consumptie en productie' (SDG 12), 'duurzame steden en gemeenschappen' (SDG 11), maar ook 'geen honger' (SDG 2) en 'goede gezondheid en welzijn' (SDG 3). In dit punt gaan we dieper in op de moeilijkheden en mogelijkheden voor mensen in armoede om actor te zijn in hun keuze voor voeding en andere levensmiddelen.

4.1. Actor zijn in de keuze van voeding

"Het gaat niet enkel om geen honger te hebben, maar om toegang te hebben tot kwaliteitsvoeding, met mogelijkheid tot keuze en zelfbepaling. (...) Er moet voor gezorgd worden dat mensen in armoede toegang hebben tot lokale producten en bio-producten, wat nu niet het geval is".

4.1.1 Goed en gezond eten, een echte uitdaging

Los van het al dan niet duurzaam karakter, is de toegang tot voldoende en kwalitatief hoogstaand voedsel vandaag reeds een echte uitdaging voor mensen in armoede. Enkele leden van verenigingen waar armen het woord nemen hebben getuigd hoe moeilijk het is om voldoende en evenwichtig te eten met een zeer beperkt budget.

In België hebben steeds meer mensen moeilijkheden om zich te voeden. Meer dan 300.000 mensen hebben in 2018 voedselhulp ontvangen dankzij de levensmiddelen en producten van het Fonds voor Europese hulp aan de meest behoeftigen. Volgens cijfers van de Voedselbanken neemt deze trend voor het jaar 2019 toe¹⁵⁴. Voor deze mensen is de vrijheid om hun voedselpatroon te kiezen zeer beperkt. Naast de effecten op hun gezondheid wezen de deelnemers aan het overleg ook op het stigma dat hierdoor veroorzaakt wordt, bijvoorbeeld op school. Er werd een geval aangehaald van "een school waar kinderen die het meest uitgebalanceerde ontbijt meebrengen goede

punten krijgen”, terwijl arme ouders niet in staat waren om fruit en groenten in de brooddoos van hun kinderen te stoppen. Een andere moeder legde uit dat ze meerdere malen op school was geroepen omdat ze ontbijtgranen meegaf als tussendoortje, terwijl er gevraagd was om een strikt schema van gezonde snacks te volgen. Deze mama was echter afhankelijk van de inhoud van voedselpakketten en had dus geen alternatief.

De ongelijkheden die bestaan in het ‘recht op voldoende en adequaat voedsel’ zijn nog frapperanter wanneer het gaat over duurzame voeding. De toegang tot lokale en biologische producten bijvoorbeeld, hangt nog meer af van de mogelijkheden van elk individu, zoals een fatsoenlijk inkomen, mobiliteitsfaciliteiten, toegang tot internet en deelname aan het sociale leven. Zo zet de hogere prijs van biologische en lokale producten voor een groot deel van de bevolking een grote rem op hun keuzevrijheid, zowel wat betreft de voedingswaarde van het voedsel, de herkomst ervan, de manier waarop het is verpakt of het feit of het al dan niet om *Fair Trade* producten gaat. Een deelneemster van een vereniging waar armen het woord nemen legde uit dat *“met een maandinkomen van 800 euro het voor mensen in armoede onmogelijk is om te kiezen om het dubbele te betalen voor hun eten, hoewel ook zij bezorgd zijn om duurzaamheid”*.

Tijdens een overlegbijeenkomst is de kwestie van de hoge prijs van gezonde voeding in verband gebracht met de noodzaak van een eerlijke prijs, zowel voor de producent als voor de consument. Eigenlijk vinden de deelnemers aan het overleg niet zozeer dat duurzame voeding te duur is, maar wel dat de gezinsinkomens onvoldoende zijn om de steeds stijgende kosten op te vangen: *“Vandaag de dag zijn het vooral de huur en transport die duur zijn voor gezinnen. Voeding vormt maar een klein aandeel van het budget (...)”*. Het gevolg hiervan is bijvoorbeeld dat *“vlees vroeger duurder was, maar ook vandaag niet voor iedereen betaalbaar is”*.

Het prijskaartje van duurzame voeding wordt ook bepaald door de tijd die erin geïnvesteerd worden en de afstand die moet afgelegd worden. Zo zijn de meest betaalbare lokale en biologische producten vaak verkrijgbaar in winkels die geografisch gezien meer verspreid en dus moeilijker bereikbaar zijn. Bovendien zijn gegevens over deze korte ketens, net zoals de manier om te bestellen en betalen, vaak (en soms alleen) beschikbaar via internet en smartphone-apps. Op deze manier worden mensen die het slachtoffer zijn van de digitale kloof uitgesloten. Verenigingen waar armen het woord nemen zijn het er algemeen genomen over eens dat *“veel mensen in armoede geïnteresseerd zijn in een korte keten-aanpak, maar het is voor hen niet evident: ze moeten per mail bestellen, je moet de levensmiddelen in een koelkast of diepvries kwijt kunnen, je moet erg georganiseerd kunnen leven.... Voor mensen met gezondheids-problemen is het nog moeilijker, ze kunnen zich bijvoorbeeld moeilijker verplaatsen”*.

Om deze moeilijkheden te overwinnen, ontwikkelen er zich steeds meer netwerken van onderlinge hulp, vooral op lokaal niveau, soms binnen een wijk. Een voorbeeld hiervan is De Groene Ridder, een project van de vereniging ‘t Lampeke dat onder andere fietstaxis ter beschikking stelt: *“Mensen konden alleen voor niet-duurzame oplossingen kiezen, omdat ze bijvoorbeeld niet naar de goedkopere winkels kunnen gaan. (...) Ze trachten een voorbeeldfunctie uit te oefenen in de buurt, door mensen te werk te stellen in de lokale diensteconomie, door het organiseren van natuurbeleving of lokale collectieve tuinen”*.

Ook sommige actoren uit de duurzame voedsel-sector proberen vandaag deze ongelijkheden te bestrijden. Zo stelde de coöperatie Bees Coop tijdens het overleg haar coöperatieve supermarkt voor alsook de uitdagingen rond sociale ongelijkheden. *“Het systeem functioneert redelijk goed, al beseffen de leden dat zo een vorm van gesloten circuit ontstaat en dat de coöperatie*

moeilijk mensen uit de buurt aantrekt, die in armoede leven en een verschillende cultuur hebben. Daarom werd in samenwerking met onderzoekers van de ULB een actie-onderzoek opgezet onder de titel Falcoop¹⁵⁵, om te bekijken hoe een kwetsbaarder publiek bereikt kan worden. Er werden met de buurtbewoners 70 activiteiten georganiseerd rond kwaliteitsvoeding". We vermelden ook het sociaal restaurant in de vereniging De Fakkel waar een biologische landbouwer heeft ingestemd om biologische groenten te leveren tegen lage prijzen en waar het sociaal restaurant een ophaalpunt is geworden voor een Voedselteam (voedselteams zijn groepen die zich organiseren om samen lokale en duurzame producten aan te kopen): "Het sociaal restaurant geeft mensen die in armoede leven toegang tot kwaliteitsvol en biologisch voedsel, en via het Voedselteam hebben ze de mogelijkheid om mensen uit de middenklasse te ontmoeten". Toch zijn de mogelijkheden voor ontmoetingen beperkt omwille van de afwisselende uurregeling van het ophaalpunt en het sociaal restaurant.

4.1.2 Gemeenschappelijke groentetuinen, niet steeds toegankelijk

Diverse initiatieven en acties om bijvoorbeeld zelf voedsel te produceren, worden aangemoedigd bij de bevolking. Deze zijn echter niet steeds mogelijk of zelfs uitgesloten voor mensen in armoede, wat de deelnemers aan het overleg betreuren: "Telkens wanneer de armsten probeerden om een initiatief met meer biologische opties op touw te zetten, werden ze gesanctioneerd". Twee voorbeelden illustreren deze realiteit.

Ten eerste mogen mensen die in een sociale woning wonen, vaak geen groenten en fruit op hun balkon kweken. Ze mogen evenmin de beschikbare grasvelden en andere groene ruimten bewerken, zelfs wanneer alle bewoners het hierover met elkaar eens zijn.

Ten tweede kunnen burgers zich bijvoorbeeld aansluiten bij een volkstuin. Voor de allerarmsten wordt ook die mogelijkheid beperkt of zelfs

ontmoedigd. Veel deelnemers aan het overleg vertelden namelijk dat "men bang is gecontroleerd te worden en zijn uitkering te verliezen", "dat men niets meer durft te doen uit vrees verweten te worden dat men in het zwart werkt". Bij dit soort burgerinitiatieven ontstaat immers niet zelden een vermoeden van sociale fraude, wat de betrokkenen angst inboezemt en kan verklaren "dat mensen zich niet meer willen engageren en liever thuis blijven zitten". "Er zijn mensen die werken in een collectieve tuin en die daardoor minder materiële hulp krijgen. Men geeft hen minder omdat ze al groenten krijgen uit de tuin. Om deze redenen wordt mensen in armoede bijgevolg ontraden om mee te doen aan collectieve tuinen, terwijl dat dit in feite wel goed zou kunnen zijn voor hun sociaal leven". Anderzijds "moet het deelnemen aan collectieve tuinen ook niet aanzien worden als een middel om uit armoede te geraken". Een lid van een vereniging actief in duurzame ontwikkeling bevestigt dat "de gemeenschappelijke tuinen prachtig zijn, maar vooral leerzaam. We zullen ons er niet allemaal mee kunnen voeden".

Er zijn nog andere obstakels die het voor mensen in armoede moeilijk of zelfs onmogelijk maken om deel te nemen aan volkstuinten of gelijkaardige initiatieven. "[Deze personen] hebben de tijd, energie, informatie, mogelijkheden niet om de deeltuinen en de voordelen ervan te leren kennen. Ze hebben de fysieke mogelijkheden niet om mee te werken doordat ze bijvoorbeeld moeite hebben om zich te bukken". Bovendien "worden groenten gratis uitgedeeld maar mensen nemen ze niet steeds aan. Dat is vaak uit schaamte, maar ook omdat ze een ander tekort hebben, bijvoorbeeld geen gas om de boontjes klaar te maken, of geen aardappelen om erbij te eten en dan zien ze er maar vanaf".

Naar aanleiding van deze bevindingen zijn verschillende initiatieven ontwikkeld om collectieve tuinen en groentetuinen voor iedereen toegankelijk te maken. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de Leentuinten. Dit is "een initiatief van de

lokale groep van ATD Vierde Wereld. Mensen uit Willebroek die hun tuin zelf niet (kunnen) bewerken, stellen hun tuin ter beschikking aan andere inwoners met groene vingers. De geoogste groenten en fruit worden meegebracht naar de vergaderingen van de groep in Willebroek en verdeeld onder de leden". In Doornik zijn de *Incrovables comestibles* ontwikkeld, met als doel iedereen te betrekken bij collectieve tuinen.

4.2. Actor zijn in de keuze van consumptie

Bepaalde evoluties weerhouden de meest kwetsbaren ervan om deel te nemen aan de transitie naar een meer duurzame consumptie en aan solidariteitsnetwerken of kringloop- of deeleconomie. Of het nu gaat om de keuze en aankoop van kleding, huishoudproducten of -apparaten, mensen in armoede hebben aanzienlijk minder vrijheid om te kiezen voor duurzame of meer energie-efficiënte toestellen, wat soms negatief wordt bekeken door de rest van de bevolking. Ze moeten vaak hun toevlucht zoeken tot de goedkoopste producten. Deze zijn echter vaak het meest vervuild en vervuilend, of het nu gaat om voeding¹⁵⁶, kleding of speelgoed¹⁵⁷. Mensen in armoede komen ook het vaakst in contact met vervuilende en gevaarlijke producten in het kader van hun werk, vaak in preciaire omstandigheden.

De deelnemers wezen tijdens het overleg vooral op de ongelijkheden en evoluties in de strijd tegen verspilling en in manieren voor het hergebruik en beheer van afval.

4.2.1 Bestrijding van armoede en bestrijding van verspilling

"Het kan niet dat men mensen in armoede nodig heeft als oplossing voor het probleem van de verspilling".

Steeds meer initiatieven, zelfs wettelijke verplichtingen¹⁵⁸, zijn erop gericht om de strijd tegen verspilling te koppelen aan de strijd tegen armoede. Hoewel voedselhulp vandaag

noodzakelijk, zo niet onmisbaar is voor meer dan 300.000 mensen in België via verenigingen en OCMW's¹⁵⁹, hebben verenigingen waar armen het woord nemen herinnerd aan het leed dat hiermee gepaard gaat en aan het feit dat dit systeem in werkelijkheid niet duurzaam is. *"We kunnen het niet hebben over gezonde voeding wanneer iemand een beroep moet doen op een voedselpakket en geen keuze heeft. Er is echt veel moed voor nodig om er een te vragen".* Iemand meldde dat hij onlangs een vrouw ontmoette *"die huilde omdat men haar zoveel vragen had gesteld toen ze om een pakket vroeg".*

Voor de deelnemers aan het overleg, en in het bijzonder voor mensen in armoede, *"kan het niet zijn dat de samenleving mensen in armoede beschouwt als degenen die men kan helpen door er overschotten aan uit te delen".* *"Mensen in armoede worden beschouwd als 'compost', waar we onze voedseloverschotten aan kwijt kunnen. Sociale economie kan niet functioneren op basis van verspilling".* Ook al is de recuperatie van onverkocht voedsel op korte termijn nuttig, het kan dus geen deel uitmaken van een structurele maatregel om armoede te bestrijden. *"Dit zijn twee verschillende problemen waarvoor andere oplossingen vereist zijn".* *"We moeten stoppen met denken in termen van overschotten of liefdadigheid".* De deelnemers aan het overleg pleiten dan ook unaniem voor structurele maatregelen voor de toegang tot rechten: *"We mogen absoluut de logica van liefdadigheid en bijstand niet versterken. Integendeel, het is de sociale bescherming die versterkt moet worden".*

Dit standpunt komt overeen met de conclusies van een recent onderzoeksrapport van Iweps over voedselhulp: *"Het verbeteren van de organisatie van de voedselhulp en het herstel van onverkocht voedsel is niet voldoende om de bestaansonzekerheid te bestrijden. We blijven in het beheer van de armoede, niet in de strijd tegen armoede en ongelijkheid"*¹⁶⁰.

4.2.2 Beheer van afval en hergebruik

Mensen in armoede hebben altijd strategieën ontwikkeld zoals hergebruik, bruikleen, wederzijdse hulp en recyclage van afval en maken daarom altijd al deel uit van een duurzame en circulaire economie.

Bij wijze van voorbeeld *“verzamelden mensen in armoede 30-40 jaar geleden nog flessen, metaal of koper”*. Zo droegen ze bij tot de recyclage van grondstoffen en afval, terwijl ze via de wederverkoop of het statiegeldsysteem een kleine vergoeding konden ontvangen. In de afgelopen jaren echter *“hebben grote bedrijven dat overgenomen met omvangrijke containers midden op straat”* en is het vaak niet meer mogelijk om de flessen te hergebruiken. Tegelijk is het organiseren, sorteren en bijhouden van afval bijzonder moeilijk voor mensen in armoede *“die klein wonen en moeilijkheden hebben om hun huisafval bij te houden totdat de vuilnisophalddienst langs komt”*. Mensen met lage inkomens zijn bovendien gedwongen om de goedkoopste producten te kopen die vaak oververpakt zijn.

De netwerken voor het verzamelen van onverkochte, afgedankte en tweedehandsspullen zijn vandaag beter gestructureerd en gekend dan vroeger, wat bijdraagt aan de versterking van de circulaire en deeleconomie. De initiatieven die oorspronkelijk voor de meest kwetsbaren waren opgezet, zijn niet langer specifiek op hen gericht. Tweedehandswinkels worden bijvoorbeeld steeds populairder bij alle lagen van de bevolking. Volgens de leden van verenigingen waar armen het woord nemen, leidt dit tot een zekere prijsstijging, onder andere door een groeiende aantrekkingskracht van vintage producten. In Vlaanderen ontkent het netwerk van Kringwinkels op zijn website een prijsverhoging, maar erkent tegelijkertijd dat: *“De perceptie van verhoogde prijzen ligt vooral in de ‘bijzondere’ producten die je in onze winkels soms kan vinden (een vintage kastje van grootmoeder, een leuk sixties lampje...)”*. *Vroeger zagen we dat handelaars vaak de mooiste*

*stukken bij De Kringwinkel opkochten, om ze daarna aan een veelvoud terug te verkopen. Dat gebeurt nu net iets minder”*¹⁶¹. Hetzelfde geldt voor de uitwisseling van diensten, die in toenemende mate via internet wordt georganiseerd en niet voor alle doelgroepen toegankelijk is.

Paradoxaal genoeg maken deze evoluties de verschillende initiatieven minder toegankelijk voor mensen die in armoede leven, wanneer ze zich niet tot een organisatie wensen te richten, niet over een smartphone beschikken of op een kleiner sociaal netwerk moeten terugvallen.

4.3. (Opnieuw) actor worden

Om niemand achter te laten in de transitie naar een duurzamere voeding en consumptie, is het essentieel een goede sociale cohesie en lokale netwerken van onderlinge hulp te behouden. Hiertoe dienen twee types van oplossingen gecombineerd te worden, *“enerzijds groepsaankopen en collectieve oplossingen, anderzijds initiatieven gericht op de integratie van kansarme groepen, bijvoorbeeld een organisatie die zich openstelt voor mensen in armoede”*.

Er moeten echter andere, meer structurele beleidsmaatregelen genomen worden om iedereen een menswaardig inkomen te verzekeren. Het is immers een voldoende hoog inkomen dat de toegang tot gezonde en duurzame voeding garandeert. Deze toegang wordt immers sterk beïnvloed door de kostprijs van huisvesting, energie en mobiliteit. Een recente studie heeft bovendien het belang aangetoond van een toereikend inkomen voor de toegang tot gezonde voeding. *“[De] conclusies tonen aan dat het beleid ter bestrijding van voedselonzeekerheid deel moet uitmaken van een bredere reeks van economisch en sociaal beleid dat de structurele realisatie van het recht op een menswaardig inkomen vergemakkelijkt”*¹⁶².

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Waarborgen van het recht op kwaliteitsvol voedsel evenals van de vrijheid om een duurzame consumptiestijl te kiezen door structurele maatregelen te nemen ter bestrijding van de armoede, onder andere door het voorzien van een menswaardig inkomen.
- Voedselhulp beschouwen als een noodoplossing op korte termijn en niet als een structurele oplossing.
- Biologische voeding subsidiëren en toegankelijk maken voor mensen in armoede.
- Gezonde en duurzame voeding op school bevorderen en tegelijkertijd stigmatisering voorkomen.
- Actoren in de duurzame voedselsector sensibiliseren om duurzame voeding voor iedereen toegankelijk te maken (prijs, mobiliteit...).
- Deelname aan burger- en collectieve initiatieven, zoals collectieve groentetuinen, mogelijk maken voor uitkeringsgerechtigden.
- Duurzame initiatieven, zoals groentetuinen of het vergroenen van gevels en balkons, toelaten en bevorderen in de sociale huisvestingssector.

5. Gezondheidszorg

“We weten dat het effect van de vervuiling op de gezondheid multifactorieel is, bovenop de andere factoren met gezondheidseffect. Het effect van de vervuiling voor mensen in armoede is bovendien nog groter gezien de ongelijke toegang tot gezondheidszorg. Bij het minste longprobleem zal een bemiddeld persoon een dokterscontrole hebben, adviezen krijgen, een weekje in de natuur doorbrengen, enzovoort. Mensen in armoede betalen een veel hogere prijs”.

Mensen in armoede verbinden duurzaamheid met een gezond leven op een gezonde planeet. *“Zich dagelijks uit de slag trekken om te overleven, is dat geen strijd voor het leven, en dus voor de gezondheid?”*¹⁶³. Mensen in armoede hebben echter, omwille van hun moeilijke socio-economische leefsituatie, een hogere kans op een slechte gezondheid dan mensen die in betere omstandigheden leven¹⁶⁴. Daarnaast hebben klimaat- en milieuveranderingen een grotere impact op hun gezondheid en welzijn¹⁶⁵. Bovendien hebben ze nog meer te lijden onder de

gevolgen van deze sociale en milieuongelijkheden, omdat ze geen gelijke toegang hebben tot gezondheidszorg¹⁶⁶.

Het recht op bescherming van de gezondheid is in verschillende internationale rechtsinstrumenten en verdragen vastgelegd¹⁶⁷, waarnaar ook SDG 3 ‘Verzeker een goede gezondheid en promoot welzijn voor alle leeftijden’ verwijst. Hoewel de sociale gezondheidsongelijkheden in Europa slechts gemiddeld voor 10% door de toegankelijkheid en betaalbaarheid van de gezondheidszorg worden verklaard¹⁶⁸, leggen we er in dit punt de focus op. Voor mensen in armoede blijft het immers een groot probleem met uitstel of afstel van zorg als gevolg. De redenen hiervoor zijn divers en nog steeds te talrijk terwijl de evoluties voor de toekomst zorgwekkend lijken. We geven hier de accenten weer die tijdens het overleg gelegd werden en pleiten ervoor om duurzaam te investeren in gezondheid door de continuïteit van de zorg te garanderen.

“Het is de toegang tot gezondheid die belangrijk is, met daarin een toegang tot zorg en medicatie.

Deze toegang is voor veel mensen nog erg moeilijk”.

“Wat bepalend is voor een situatie van armoede, is de maatschappelijke context. Enkel door het aanpakken van die sociale ongelijkheden kom je tot een gelijkheid inzake de bescherming van de gezondheid; die ongelijkheden bestaan lang voordat de vraag zich stelt van een gelijke toegang tot de gezondheidszorg”.

5.1. Gezondheidszorg is duur

5.1.1 (Sociale) Derdebetalersregeling

Uit het overleg bleek dat de kostprijs één van de grootste drempels is en blijft voor mensen in armoede om toegang te hebben tot de gezondheidszorg. De regel is dat patiënten hun bezoek bij de dokter eerst betalen voordat ze een gedeelte ervan terugbetaald krijgen via hun ziekenfonds (verzekeringsinstelling of mutualiteit). Zo betalen ze uiteindelijk alleen het remgeld. Voor mensen met een beperkt inkomen is het echter vaak onoverkomelijk de doktersrekening ‘voor te schieten’. Net zoals het een probleem vormt dat sommige huisartsen een extra visite aanrekenen voor het aanmaken van een medisch dossier. Al deze extra kosten zijn extra drempels.

De sociale derdebetalersregeling¹⁶⁹, waarbij de patiënt onmiddellijk alleen het remgeld betaalt, komt hieraan tegemoet. Maar niet alle zorgverstrekkers moeten deze sociale derdebetalersregeling toepassen en slechts bepaalde categorieën rechthebbenden kunnen ervan genieten. Een vertegenwoordiger van een overheidsadministratie erkende dat *“er een gezondheidszorg op twee snelheden bestaat: vele zorg wordt niet of onvoldoende terugbetaald. Zo is de derdebetalersregeling verplicht voor mensen met een verhoogde tegemoetkoming, maar alleen bij de huisarts. Het betekent dus geen oplossing wanneer de huisarts doorverwijst naar een specialist”*. Verschillende actoren, zowel uit de armoedebestrijding als de gezondheidszorg,

ijveren al langer voor een veralgemening van de derdebetalersregeling. Op de spoedafdelingen van ziekenhuizen wordt de algemene derdebetalersregeling¹⁷⁰ reeds toegepast. Het remgeld moet daarenboven niet onmiddellijk betaald worden maar pas nadat men een factuur heeft ontvangen. Voor een kwetsbare groep mensen kan dit een reden zijn om eerder naar een spoedgevallendienst te gaan dan naar de huisarts (zie verder). Hun betalingsprobleem wordt op deze manier echter alleen maar uitgesteld.

5.1.2 Verhoogde Tegemoetkoming

Mensen die een leefloon, Inkomensgarantie voor Ouderen (IGO) of een toelage voor personen met een handicap ontvangen of die tot een welbepaalde categorie horen, hebben automatisch recht op de Verhoogde Tegemoetkoming (VT)¹⁷¹. Dit wil zeggen dat ze bij een medische raadpleging een lager remgeld betalen. Ook mensen wiens gezinsinkomen onder een jaarlijks grensbedrag ligt, kunnen recht hebben op een VT, indien ze daartoe een aanvraag indienen. Toch kan niet iedereen die aan de gestelde voorwaarden voldoet effectief van de VT genieten. Verenigingen waar armen het woord nemen stellen vast dat er nog steeds mensen zijn die van deze tegemoetkoming niet op de hoogte zijn, die niet weten hoe ze deze moeten bekomen of voor wie de procedures te complex zijn.

Sinds 2014 zijn er maatregelen genomen om deze non-take-up te bestrijden, onder andere de ‘pro-actieve flux’ of gegevensuitwisseling. De fiscale administratie bezorgde de verzekeringsinstellingen een lijst van personen die mogelijks in aanmerking komen voor de VT. Deze instellingen contacteerden op hun beurt de potentieel rechthebbenden om het recht eventueel toe te kennen. Het aantal mensen met een VT is hierdoor toegenomen. In Vlaanderen bereikte de Christelijke Mutualiteit dankzij de nieuwe manier van werken drie keer meer rechthebbenden dan voordien¹⁷². Cijfers van de Dienst voor administratieve controle van het RIZIV tonen aan

dat voor 19 % van de gecontacteerde verzekerden het recht werd geopend¹⁷³. Dit is belangrijk omdat de VT ook deuren opent voor andere sociale voordelen (bijvoorbeeld vermindering voor openbaar vervoer, sociaal verwarmingsfonds, lagere zorgpremie voor de Vlaamse Sociale Bescherming). Bovendien leidt de VT - lagere remgelden in combinatie met de sociale derdebetaler - tot een betere toegankelijkheid van de huisarts¹⁷⁴. De 'pro-actieve flux' was echter een eenmalige oefening. Ondertussen wordt er gewerkt aan een ontwerp van Koninklijk Besluit (KB) om de proactieve flux te bestendigen.

5.1.3 Generieke geneesmiddelen

“Een doktersbezoek wordt minder duur, maar de medicijnen die men voorschrijft kunnen we niet betalen”.

Voor mensen in armoede is medicatie erg duur en vaak een reden om ze niet te nemen. Zo komt de continuïteit van hun zorgtraject in gevaar, met alle mogelijke gevolgen vandien. Leden van verenigingen waar armen het woord nemen vragen zich af waarom dokters niet vaker staaltjes van medicijnen meegeven aan patiënten die het moeilijk hebben. Het is geen structurele oplossing, maar kan soms het verschil maken. Gezondheidsorganisaties wijzen daarnaast op de specifieke situatie van dak- en thuislozen en de moeilijkheden die ze hebben om medicatie tijdig, correct en in hygiënische omstandigheden te nemen. Ze bekritisieren dat deze kwetsbare patiënten soms uit het ziekenhuis worden ontslagen zonder extra medicatie mee te krijgen waarmee ze enkele dagen verder kunnen.

Tijdens het overleg wordt ook vastgesteld dat generieke geneesmiddelen te weinig worden aangeboden. Mensen moeten er zelf om vragen bij de dokter of de apotheek, maar niet iedereen doet of durft dat of weet dat dat kan. *“Dokters zouden automatisch de goedkopere medicijnen, de witte producten, moeten voorschrijven”.* Uit onderzoek van de Onafhankelijke Ziekenfondsen¹⁷⁵ blijkt dat, ondanks een lichte vooruitgang sinds de invoering

van nieuwe maatregelen rond goedkope geneesmiddelen, er nog veel te vaak merkgeneesmiddelen worden voorgeschreven terwijl er goedkopere alternatieven van dezelfde kwaliteit voorhanden zijn. Leden van verenigingen waar armen het woord nemen lieten ook verstaan dat medicatie hen niet steeds verder helpt. *“Sommige artsen hebben de neiging om uit gemakzucht veel medicatie voor te schrijven die de mensen eigenlijk niet helpen, maar wel verarmen. Veel medicijnen nemen is slecht voor de gezondheid en de portemonnee”.*

Daarnaast werd tijdens het overleg de groeiende macht van de farmaceutische industrie aan de kaak gesteld omdat die onredelijke winst maakt ten nadele van individuele patiënten en het publieke gezondheidszorgsysteem. *“De farmaceutische industrie ontwikkelt medicijnen die ze voor een torenhoge prijs verkoopt, waardoor ze financieel onbereikbaar worden voor de meest kwetsbare mensen”.* Verschillende organisaties zoals Test Aankoop, Dokters van de Wereld, de ziekenfondsen en patiëntenorganisaties ijveren al langer voor eerlijkere prijzen van geneesmiddelen. Ze klagen aan dat de burger twee keer betaalt voor geneesmiddelen. Een eerste keer via de belastingen; hiermee wordt onder andere universitair onderzoek en ontwikkeling gefinancierd waarop de farmaceutische bedrijven verder werken. Een tweede keer via de sociale bijdragen aan de sociale zekerheid; hiermee wordt een deel van de kostprijs van medicatie aan patiënten terugbetaald¹⁷⁶. Deelnemers aan het overleg vonden dat *“de farmaceutische industrie, die miljarden winst maakt op de kap van zieke mensen, verplicht moet worden om deze winst te investeren in gezondheidszorg”.*

5.1.4 Wijkgezondheidscentra

“Ik heb me een jaar lang niet verzorgd terwijl ik eigenlijk niet goed was. Dan, op een dag, kwam ik een dokter van het wijkgezondheidscentrum tegen, die ik kende. Hij zei me: “Kom naar het wijkgezondheidscentrum, het zal je niks kosten”¹⁷⁷.

De wijkgezondheidscentra werken volgens een forfaitair systeem waardoor de patiënt geen remgeld moet betalen wanneer hij een dokter raadpleegt. Vele mensen in armoede hebben goede ervaringen met deze centra en niet alleen omdat ze er niet hoeven te betalen. Ze zijn lokaal ingebed en hebben oog voor de leefomstandigheden van de bezoekers, het onthaal en de sfeer zijn heel laagdrempelig, er zijn zorgverstrekkers van verschillende disciplines aanwezig zodat de zorg integraal en multidisciplinair kan worden aangepakt, patiënten worden herinnerd aan hun afspraak, mensen worden ingeschreven in een gezondheidsnetwerk waarin hun gegevens worden gedeeld, er wordt ook preventief gewerkt rond bijvoorbeeld voeding en beweging¹⁷⁸. Voor de wijkgezondheidscentra gaat gezondheid over meer dan niet ziek zijn, het gaat over huisvesting, werk, buurt en omgeving... Omdat gezondheid hand in hand gaat met het klimaat, ondersteunen de wijkgezondheidscentra ook de klimaatacties¹⁷⁹.

5.1.5 Gezondheidszorgschulden

Voor vele mensen weegt de kost van gezondheidszorg zo zwaar dat ze gezondheidszorgschulden maken. Mensen die in 2015 in Vlaanderen ondersteuning ontvingen bij het aanpakken van schulden of budgetproblemen kampten in de eerste plaats met energieschulden (59,82 %), gevolgd door gezondheidszorgschulden (51,42 %)¹⁸⁰. In 53 % van de dossiers behandeld door de diensten schuldbemiddeling in Wallonië in 2017 was er sprake van gezondheidszorgschulden, in het bijzonder ziekenhuisrekeningen¹⁸¹. Door deze schulden komen mensen vaak in een vicieuze cirkel terecht: ze worden angstig, gestresseerd of depressief omdat ze hun schulden niet kunnen betalen, ze stellen noodzakelijke zorg uit, enzovoort. Bovendien kunnen ze ook gestigmatiseerd worden. Iemand uit een vereniging waar armen het woord nemen klaagde aan dat *“wanneer je een afbetalingsplan hebt voor een ziekenhuisfactuur daarop vermeld staat dat je een wanbetaler bent, terwijl je gewoon in schijven betaalt”*. Daarnaast wees een deelnemer

werkzaam bij een mutualiteit op de rol van gerechtsdeurwaarders bij de invordering van schulden. Hun praktijken moeten worden gecontroleerd, vooral als het gaat om gezondheidszorgkosten of ziekenhuisrekeningen. Daarbovenop hekelt het Netwerk tegen Armoede het stijgend aantal incassobureaus dat wordt ingeschakeld, ook door ziekenhuizen¹⁸². Deze zouden nog dichter bij hun patiënten moeten staan om betalingsproblemen te kunnen bespreken. Uit een enquête van Zorgnet-Icuro bij de Vlaamse ziekenhuizen blijkt inderdaad dat een preventieve en proactieve aanpak - *“een goede begeleiding door de sociale diensten, het betrekken van het OCMW, én het actief informeren van de patiënt over de kostprijs van zijn behandeling”* – het aantal onbetaalde facturen doet dalen¹⁸³.

5.2. Niet iedereen en niet alles is verzekerd

“Mensen in armoede kunnen zich nooit op een duurzame wijze verzorgen. Ofwel doen ze een beroep op de spoedafdeling, ofwel gaan ze naar het OCMW voor een medische kaart om naar een dokter te kunnen gaan. Voor de allerarmsten hangt de toegang tot zorg af van sociale diensten; zij hebben geen toegang zoals andere burgers”.

5.2.1 Inschrijving bij mutualiteit

De terugbetalingen en sociale tegemoetkomingen van gezondheidszorgkosten waarvan hierboven sprake zijn een onderdeel van de verplichte ziekteverzekering. In theorie kent België geen probleem met de toegang tot gezondheidszorg. De verplichte ziekteverzekering is, sinds de hervorming van 1998, immers vrijwel universeel en dekt 99 % van de bevolking¹⁸⁴. Volgens de Euro Health Consumer Index 2018¹⁸⁵, die de gezondheidszorgsystemen van 35 Europese landen sinds 2005 vergelijkt, staat België dan ook op de 5de plaats. In realiteit kan echter niet iedereen al zijn rechten realiseren (bijvoorbeeld op de VT), ondanks het feit dat ze verzekerd zijn. Bovendien

is niet iedereen in orde met de verplichte ziekteverzekering.

Om verzekerd te zijn, moet iedereen zich inschrijven bij een ziekenfonds naar keuze. Deze inschrijving is gratis bij de Hulpkas voor Ziekte- en Invaliditeitsverzekering (HZIV) omdat deze geen aanvullende diensten aanbiedt. De HZIV laat – met akkoord van het Rijksinstituut voor ziekte- en invaliditeitsverzekering (RIZIV) - soms toe dat het OCMW cliënten inschrijft in hun naam om het hen administratief makkelijker te maken. De andere mutualiteiten vragen een bijkomende ledenbijdrage in ruil voor extra diensten. Wanneer mensen hun sociale of ledenbijdragen niet kunnen betalen of wanneer ze administratief niet in orde zijn, kunnen ze worden uitgesloten van de verplichte verzekering. In dit geval kunnen ze zich wenden tot het OCMW of de Dienst Maatschappelijk Werk van de mutualiteit om zich (opnieuw) in orde te brengen. Verenigingen waar armen het woord nemen stellen echter vast dat vele mensen dit niet weten, wat leidt tot non-take-up. Een beroepskracht uit de gezondheidssector bevestigde tijdens het overleg de ernst van dit probleem. Ze voegde eraan toe dat mutualiteiten die mensen in orde willen brengen hiervoor hun ledenbijdragen moeten aanspreken omdat de werkingsmiddelen van de overheid ontoereikend zijn? *“Zowel de mensen zelf als verschillende organisaties weten te weinig over de mogelijkheden om mensen zonder ziekteverzekering toch in orde te brengen. De mutualiteiten beschikken over minder middelen en personeel om mensen in orde te stellen met hun verzekering. Wanneer mensen niet verzekerd zijn, hebben ze ook geen recht op de derdebetalersregeling en dat is een groot probleem”*. Daarnaast proberen ook andere organisaties, zoals Dokters van de Wereld, mensen die om allerlei redenen moeilijk toegang hebben tot zorg te (her)integreren in het Belgische zorgsysteem¹⁸⁶.

5.2.2 Dringende medische hulp

Mensen zonder wettig verblijf, die dus niet zijn ingeschreven in het Rijksregister, hebben geen toegang tot de verplichte ziekteverzekering. Voor hen is de toegang tot gezondheidszorg beperkt tot de dringende medische hulp (DMH) van het OCMW¹⁸⁷. In de praktijk wordt toegang tot DMH door allerlei factoren bemoeilijkt door de drempel om naar het OCMW te stappen, door de diversiteit aan interpretaties van DMH waardoor mensen niet geholpen worden wanneer ze geen dringend of levensbedreigend probleem hebben, door de discretionaire ruimte die OCMW's en sociaal werkers zich toemeten om te werken met medische kaarten of conventies, door de eigen middelen waarover OCMW's al dan niet beschikken om tussen te komen in medische of farmaceutische kosten die niet kunnen worden teruggevorderd van de federale overheid¹⁸⁸. Bovendien gaan er stemmen op om de controle op de dringende medische hulp aan mensen in illegaal verblijf nog te verscherpen¹⁸⁹.

Een ervaringsdeskundige verbonden aan een federale administratie deelde tijdens het overleg mee dat er werk wordt gemaakt van de uitwisseling van goede praktijken tussen de OCMW's. Zo kent het OCMW van Brussel medische kaarten toe die één tot drie maanden geldig en hernieuwbaar zijn. Het OCMW van Luik sensibiliseert zijn cliënten om jaarlijks preventief een medische check-up te laten doen. Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen, die thuisloos is, bracht de 0,5^{de} lijn ter sprake, een intermediaire zorglijn die primaire gezondheidszorg aanbieden aan kwetsbare populaties met als doel die patiënten opnieuw in de traditionele eerste lijn te integreren¹⁹⁰. *“Ik word altijd goed verzorgd bij mijn dokter, ook bij SAMU Social. Ik betaal niet voor de zorg die ik krijg omdat ik geen geld heb. Ik heb geen medische kaart gekregen van het OCMW terwijl ik ze wel heb aangevraagd”*.

5.2.3 Dekking van prestaties en medicatie

Deelnemers aan het overleg halen aan dat de dekking voor medicijnen, tandheelkundige zorg, geestelijke gezondheidszorg en andere diensten door de verplichte ziekteverzekering onvoldoende is. *“De terugbetaling van vele medicijnen wordt teruggeschroefd omdat ze als ‘comfort’ worden beschouwd, met als gevolg dat we ze zeker niet kunnen betalen”.* *“Mensen met geestelijke problemen door stress komen te vaak in de psychiatrie terecht. Hun problemen kunnen daar echter niet opgelost worden. Ze zouden een beroep moeten kunnen doen op een psycholoog of terecht moeten kunnen in een huis voor geestelijke gezondheidszorg, maar dat wordt niet terugbetaald”.* Gezondheidsorganisaties wijzen erop dat ook mensen die niet in armoede leven meer en meer zorg uitstellen, bijvoorbeeld tandzorg, omdat het niet wordt terugbetaald en dus financieel niet haalbaar is¹⁹¹.

5.3. De afstand tot gepaste zorg is groot

“Dokters en ook apothekers zijn steeds minder toegankelijk, zeker ‘s nachts en in het weekend. Om naar de apotheker van wacht te gaan, moet je soms 15 km rijden en na 20u is er geen vervoer meer. Soms wordt er transport georganiseerd, maar daar is een extra kostprijs aan verbonden. Het gevolg is dat mensen misbruik maken van de spoedgevallendienst”.

5.3.1 Toegang tot zorgverstrekkers

Verenigingen waar armen het woord nemen wijzen erop dat hun leden niet steeds een (geconventioneerde) huisarts in de buurt vinden of één die gemakkelijk bereikbaar is met het openbaar vervoer, dat artsen steeds minder huisbezoeken afleggen zonder alternatief voor mensen met mobiliteitsproblemen, dat er wachtlijsten zijn om een afspraak bij een specialist te maken enzovoort. Tijdens een overleg-bijeenkomst in de Duitstalige Gemeenschap met administraties en betrokken terreinactoren werd

deze vaststelling bevestigd en had ze een specifieke oorzaak. *“In de Duitstalige Gemeenschap is het bijzonder moeilijk een dokter of een specialist te vinden. Vele zorgverstrekkers (ook verpleegkundigen) gaan in het Groot Hertogdom Luxemburg werken omdat ze daar beter verloond worden. Ook in ziekenhuizen en rusthuizen is er een gebrek aan personeel”.* In haar rapport 2019 over de performantie van het Belgisch gezondheidssysteem vraagt het Federaal Kenniscentrum voor de gezondheidszorg (KCE) aandacht voor de beschikbaarheid van gekwalificeerd medisch personeel om de toegang tot gezondheidszorg te garanderen: het aantal geconventioneerde praktiserende artsen (vooral huisartsen en gynaecologen) en tandartsen, de ratio patiënten–verpleegkundige in de ziekenhuizen, de wachttijd voor een afspraak met een specialist¹⁹².

5.3.2 Toegang tot ziekenhuizen

Tijdens het overleg verklaarden mensen in armoede naar de spoeddienst te gaan voor medische hulp omdat ze de dokter niet konden betalen, geen vaste huisarts hadden of geen afspraak konden maken bij een specialist. Wie lager op de sociale ladder staat, maakt inderdaad vaker gebruik van de spoeddiensten dan wie hoger op die ladder staat¹⁹³. Er spelen vele factoren een rol in de keuze van de patiënt voor een bezoek aan de spoeddienst of de huisarts. Zo doen de Brusselaars onder meer vaker een beroep op de spoeddienst omwille van het grotere lokale aanbod spoeddiensten per inwoner¹⁹⁴. Deze geografische nabijheid in combinatie met een lagere beschikbaarheid van artsen zorgt ervoor dat de tweedelijnszorg de rol van eerstelijnszorg moet spelen. Een gezondheidswerker merkte tijdens een overlegbijeenkomst echter op dat het ziekenhuis de eerstelijns niet kan vervangen. *“Op de spoeddienst van een ziekenhuis wordt geen bijzondere aandacht besteed aan de psychosociale aspecten van patiënten. Hoe kan in deze omstandigheden een vertrouwensrelatie met mensen in armoede*

worden opgebouwd en een kwaliteitsvolle zorg worden gegarandeerd?”.

In het algemeen blijft de toegang tot het ziekenhuis voor mensen in armoede erg moeilijk. Soms wordt hen zorg, zelfs eerste hulp, ontzegd. Tijdens het overleg vertelden deelnemers uit verenigingen waar armen het woord nemen dat ziekenhuizen eerst naar het OCMW bellen om te horen of er financiële middelen zijn voor de betaling van de factuur vooraleer iemand te helpen. Of dat een ziekenhuis weigert iemand te verzorgen omdat hij geen geld heeft. Of dat mensen zonder ziekteverzekering de toegang tot een ziekenhuis geweigerd wordt, terwijl *“ziekenhuizen wettelijk verplicht zijn om iemand die op spoedgevallen binnen komt en zorg nodig heeft, op te nemen. De obstakels voor mensen in armoede nemen echter toe”*. Daarnaast hadden ze het gevoel dat ze in sommige ziekenhuizen niet als volwaardig patiënt werden beschouwd. *“Mensen in armoede krijgen soms te horen: “U bent vuil, ik verzorg u niet”... Zeker voor mensen in een preciaire (woon)situatie leidt dit gebrek aan zorg en omkadering vaak tot een verergering van hun gezondheidstoestand, waardoor er allerminst sprake is van duurzame zorg. “Daklozen worden als honden behandeld en geven hun behandeling vaak op omdat ze niet willen terugkeren naar het ziekenhuis”. “Veel dak- en thuislozen belanden van het ziekenhuis weer op straat en omgekeerd en worden op den duur niet meer opgenomen in het ziekenhuis”*. Gezondheidsorganisaties wijzen erop dat dak- en thuislozen niet als aan speciale groep zouden moeten gezien worden, maar als de basis, de norm. Als de gezondheidszorg voor hen toegankelijk en continu is, is ze dat voor iedereen.

5.3.3 Gebrek aan kennis over armoede

Deelnemers aan het overleg vinden een deel van de verklaring voor deze slechte ervaringen in het feit dat de kennis van zorgverstrekkers samenhangt met hun sociale achtergrond en hun levenservaring, die niet noodzakelijk begrip voor armoedesituaties met zich meebrengt¹⁹⁵. Dit is

nochtans essentieel in het zorgtraject. Te weinig kennis van de situatie waarin patiënten zich bevinden kan leiden tot een verkeerde aanpak of behandeling. Het Netwerk tegen Armoede vraagt ziekenhuizen om meer expertise op te bouwen in hun sociale dienst en om meer samen te werken met organisaties en verenigingen die sociale expertise kunnen binnenbrengen¹⁹⁶. Deze aanbeveling is één van de pistes waarop *Hospisoc*, de Franstalige vereniging van sociale werkers in een ziekenhuis, inzet¹⁹⁷. Een vertegenwoordiger van deze vereniging gaf tijdens het overleg aan dat de financiële druk op de ziekenhuizen hun missie - voor iedereen toegankelijke zorg realiseren - in gevaar brengt. Iemand anders verwees naar de BELFIUS-studie over de financiële situatie van de algemene ziekenhuizen in België¹⁹⁸ waarin de financiële kwetsbaarheid van de sector geïdentificeerd wordt.

Tijdens het overleg werden ook voorbeelden genoemd van samenwerkingsverbanden tussen bijvoorbeeld OCMW's, huisartsen, specialisten en gezondheidsinstellingen om de gezondheidszorg toegankelijker en betaalbaarder te maken voor mensen in armoede. In Geel werpt zo'n samenwerking vruchten af. Mensen in armoede worden geïnformeerd en naar de juiste dokter verwezen. De spoeddienst wordt alleen gebruikt wanneer dat nodig is en het aantal onbetaalde facturen is afgenomen. Op lokaal niveau proberen gemeenten en OCMW's op verschillende manieren om meer transversaal te werken om de toegang tot zorg en een goede gezondheid voor mensen in kwetsbare situaties te verzekeren¹⁹⁹. Zo worden initiatieven genomen opdat iedereen kan genieten van de voordelen waar men recht op heeft (aan de hand van de rechtenverkenner²⁰⁰), wordt tussengekomen in medische kosten, worden mensen begeleid naar de huisarts, wordt samengewerkt met hulpverleners en zorgverstrekkers²⁰¹ om hen gevoelig te maken voor de drempels die kwetsbare groepen ervaren en wordt gezond leven voor iedereen mogelijk gemaakt.

5.3.4 Preventieve gezondheidszorg

Tijdens het overleg werd duidelijk dat ook de afstand tussen preventieve initiatieven en kwetsbare doelgroepen vaak erg groot is. Enerzijds klagen verenigingen waar armen het woord nemen erover dat er onvoldoende preventie is. *“Men neemt niet meer de tijd om naar de mensen te luisteren. Mensen durven niet te praten over hun problemen, soms zijn ze bang dat hun problemen dan erger worden”*. Anderzijds stellen ze vast dat preventiecampagnes de armste mensen vaak niet bereiken omdat er schaamte is bij de mensen of omdat ze bang zijn voor de resultaten van een onderzoek. Het is ook niet steeds gemakkelijk om gezond te leven door bijvoorbeeld meer te bewegen. Voor velen is de toegang tot het zwembad of het lidgeld voor een sportclub te duur of is de drempel te hoog. Om deze obstakels weg te nemen, startte in 2009 een lokaal project Bewegen op Voorschrift om mensen met een verhoogd gezondheidsrisico op doktersverwijzing aan het bewegen te zetten²⁰². Omwille van de gezondheidswinst op fysiek, mentaal en sociaal vlak is Bewegen op Verwijzing ondertussen over heel Vlaanderen uitgerold²⁰³. In Wallonië zijn verschillende onderzoekers, verenigingen, zorgverstrekkers en politici vragende partij om een fysieke activiteit aan patiënten te kunnen voorschrijven²⁰⁴.

5.4. Mensen in armoede stellen zorg uit of zien ervan af

Vele mensen in armoede slagen er niet in goed voor zichzelf te zorgen. Ze stellen noodzakelijke zorg uit, nemen de nodige medicatie niet, schuiven hun doktersbezoek zo lang voor zich uit dat ze niet anders kunnen dan naar de spoeddienst te gaan of zetten hun behandeling stop. *“Voor bepaalde medicijnen of voedingssupplementen is er soms geen enkele tussenkomst van de mutualiteit. Sommigen stoppen soms hun behandeling of hun doktersbezoeken”*. Verenigingen waar armen het woord nemen zien hier verschillende redenen voor. Vele mensen zijn onvoldoende geïnformeerd

over de kosten van de zorg (is een dokter geconventioneerd, past hij de derdebetalers toe, schrijft hij generieke geneesmiddelen voor?) en zijn bang deze niet te kunnen betalen. Ze krijgen stress voor het maken van een afspraak of geven op wanneer ze horen dat ze op een wachtlijst staan. Ze willen niet ziek verklaard worden omdat ze vrezen hun werk te verliezen wanneer ze te veel afwezig zouden zijn. Ze zijn bang om niet goed opgevangen te worden door hun arts. *“Ik denk ook aan de angst, wanneer je niet in goede gezondheid bent en je gaat naar de dokter en je wordt slecht ontvangen. We zijn bang om moeilijke momenten te herbeleven en dat belet ons om ons goed te verzorgen”*²⁰⁵. Mensen in armoede worden nog steeds geconfronteerd met hulp- en dienstverleners die geen rekening houden met hun totale situatie. *“Mijn schuldbemiddelaar heeft aan de start van mijn collectieve schuldenregeling mijn hospitalisatieverzekering geschrapt. Nu zegt hij dat er geen geld is om me te laten opereren dus heb ik ook mijn controle-afspraken in het ziekenhuis maar stopgezet”*²⁰⁶. Gezondheid verdraagt nochtans geen uitstel²⁰⁷.

In onderzoek en monitoring is de indicator ‘uitstel of afstel van zorg’ of ‘onvervulde zorgbehoeften om financiële redenen’ een graadmeter voor de toegang tot zorg²⁰⁸. Volgens de Gezondheidsenquête van 2013 verklaarde 8 % van de Belgische huishoudens dat één of meer gezinsleden gezondheidszorg uitstelden om financiële redenen²⁰⁹. Het KCE stelt dat dit percentage voor België hoger is dan het Europese gemiddelde, vooral in de laagste inkomensgroep²¹⁰. Recente cijfers voor Wallonië en Brussel tonen dat 39,8 % van de bevolking verklaart minstens één keer zorg te hebben uitgesteld om financiële redenen terwijl ze die zorg nodig hadden²¹¹. Ondanks verschillen in deze cijfers omwille van de manier waarop het uitstel van zorg bevestigd en berekend werd, is er duidelijk sprake van een onderconsumptie van medische zorg door mensen uit kwetsbare groepen. Het vooroordeel dat mensen in armoede het gezondheidssysteem zouden misbruiken, wordt daarmee tegengesproken²¹². Tijdens het

overleg werd opgemerkt dat er andere groepen zijn die wel te veel gebruik maken van de gezondheidszorg. *“Het moment is gekomen om aan de rijken te zeggen hoe je aan duurzaamheid kan werken, ook in de gezondheidszorg. Zij zijn het die voor een bagatel naar het ziekenhuis gaan. Mensen in armoede stellen hun zorg uit”*. Ook verschillende experts uit alle geledingen van de gezondheidssector wijzen op deze ongelijkheid: *“10 tot 30 procent van het budget voor gezondheidszorg wordt verkeerd gebruikt, wat leidt tot enerzijds overconsumptie, te veel onderzoeken bijvoorbeeld, en anderzijds onderconsumptie, mensen die zorg uitstellen omdat ze het niet kunnen betalen”*²¹³.

5.5. Gezondheidszorg op twee snelheden

De medische wereld en de gezondheidszorg evolueren supersnel dankzij de wetenschappelijke en technologische vooruitgang. Als bewijs hiervan wordt vaak verwezen naar de toegenomen levensverwachting. We weten echter dat deze levensverwachting en vooral de levensverwachting in goede gezondheid erg verschilt naargelang het opleidingsniveau²¹⁴. Een beroepskracht uit de gezondheidssector linkte deze ongelijkheden tijdens het overleg aan de tekortkomingen van een systeem dat mensen aan de zijlijn laat staan. *“Door de recente ontwikkelingen zie je dat de gezondheidszorg wordt bedreigd. Er zijn goede praktijken, maar een studie over het verband tussen de overlevingskansen bij kanker en de economische situatie van de betrokkenen wijst op de betere kansen bij de meer gegoeden”*²¹⁵. *Zij kunnen naar een specialist gaan en van de laatste onderzoekstechnieken profiteren. In de medische zorg gaat de kwaliteit vooruit, maar de armoedesector moet aan de gezondheidssector appelleren: Vergeet ons niet!”*.

De gezondheidssector is in volle verandering. Het federaal regeerakkoord 2014 besloot tot een reorganisatie van het ziekenhuislandschap en de ziekenhuisfinanciering²¹⁶. Ziekenhuisnetwerken

zouden efficiënter moeten beantwoorden aan de nieuwe patiëntenbehoeften en aan de evolutie van de medische technologieën en behandelingen. Op regionaal vlak is de hervorming van de eerstelijnszorg aan de orde²¹⁷. Hoewel tijdens het overleg de noodzaak en eventueel positieve gevolgen van deze reorganisaties erkend werden, waren de deelnemers vooral bezorgd over de negatieve impact ervan op mensen in armoede. *“Enerzijds leidt de enorme evolutie in zorg en technologie ertoe dat we beter verzorgd kunnen worden. Anderzijds heeft de reorganisatie van de ziekenhuizen tot gevolg dat mensen er niet meer geraken, zeker niet vanop het platteland”*. Beroepskrachten uit de gezondheidssector wijzen erop dat de institutionele hervormingen ertoe geleid hebben dat sommigen onder hen geen enkel direct contact meer hebben met de mensen. Het zijn allemaal specialisten of technici geworden, waardoor de afstand tot de patiënt, zeker deze in armoede, groter is geworden.

Ook de digitale evolutie is niet te stoppen. *“Een ziekenhuis moet niet alleen zijn patiënten en personeel tevredenstellen, maar ook innoveren. Dit gebeurt in de zorg zelf, waardoor die niet meer voor iedereen betaalbaar is. Maar ook in de ondersteunende technologie (apps, digitale dossiers...), waardoor die ook niet meer voor iedereen toegankelijk is”*. Afspraken met artsen kunnen vaak alleen nog online worden gemaakt, er wordt met digitale patiëntendossiers gewerkt, ziekenfondsen communiceren meer en meer digitaal met hun leden, er worden apps ontwikkeld die alleen op de nieuwste smartphones werken, elke burger kan zijn medisch gezondheidsdossier online raadplegen maar zijn daarvan niet op de hoogte of weten niet hoe ze er toegang toe kunnen krijgen en wat ze erin kunnen vinden... *“Meer en meer zaken worden gedigitaliseerd, ook in de gezondheidszorg. Maar wat gebeurt er met en voor de mensen zonder computer?”*. De digitale kloof (zie hoofdstuk II, 6 rond werk) dreigt de sociale gezondheidskloof nog te vergroten. Beroepskrachten ervaren bovendien dat ze door de digitaliseringsbeweging in de zorg – die in

principe tot meer tijd voor de patiënt moet leiden - meer bezig dreigen te zijn met administratieve zaken dan met essentiële zorgen voor de patiënt.

5.6. Publieke besparingen en privatisering

Een niet onbelangrijk motief voor hervormingen is het beperken van gezondheidsuitgaven, zeker na de economische en financiële crisis van 2008. Hoewel de openbare middelen voor gezondheidszorg vrij hoog liggen in België, 8 % van het BBP, is er op het terrein een onmiskenbare impact op de toegankelijkheid en kostprijs van de zorg²¹⁸. Een medewerker van een vakbond maakte tijdens het overleg de volgende analyse: *“Op federaal niveau is het budget voor gezondheidszorg ingeperkt. Dit leidt er bijvoorbeeld toe dat sommige geconventioneerde artsen en tandartsen zich deconventioneren, uit vrees dat hun honoraria niet meer voldoende kunnen stijgen. Bijgevolg daalt het aantal geconventioneerde zorgverstrekkers en stijgt de prijs van een consultatie bij de niet geconventioneerde artsen en tandartsen. Het effect hiervan is dat mensen hun bezoek aan de niet geconventioneerde zorgverstrekkers, die steeds meer supplementen aanrekenen, uitstellen en dat ze langer moeten wachten op een afspraak bij de geconventioneerde artsen en tandartsen”*.

De deelnemers aan het overleg benadrukken dat *“ons gezondheidszorgstelsel gebaseerd moet zijn op een brede solidariteit en zorg voor iedereen. Dat moet de basis blijven”*. Er is een grote bezorgdheid over een tendens tot privatisering waardoor niet alleen de toegang tot zorg voor mensen in armoede wordt bemoeilijkt, maar ook het systeem zelf wordt uitgehold. Zo kunnen mensen in armoede zich meestal geen hospitalisatieverzekering veroorloven bovenop de verplichte ziekteverzekering. In België zou 84,4 % van de bevolking betalen voor een vrijwillige ziekteverzekering²¹⁹. Deze hospitalisatieverzekering dekt kosten die door de verplichte ziekteverzekering niet gedekt zijn en maakt de toegang tot specialisten, vaak in hun privépraktijk

en met hogere honoraria, mogelijk. Volgens het overleg kan het niet dat gezondheidszorg afhankelijk wordt van de manier waarop mensen zich kunnen verzekeren.

5.7. De-institutionalisering en responsabilisering

“Omdat het aantal huisartsen daalt, zijn mensen aangewezen op het ziekenhuis, waar ze sneller ontslaan worden en worden verwezen naar ambulante zorg, waarvan de prijzen stijgen. Vaak geraken mensen sociaal geïsoleerd omdat ze geen sociaal netwerk hebben waarop ze een beroep kunnen doen. Denk bijvoorbeeld aan jonge moeders die sneller het ziekenhuis moeten verlaten maar thuis niemand hebben die hen kan helpen”.

Er is een toenemende tendens om gezondheidszorg te de-institutionaliseren door bijvoorbeeld het verblijf in ziekenhuizen in te korten en meer in te zetten op een opname in daghospitaal en op ambulante zorgen. Het voorbeeld dat tijdens het overleg werd aangehaald is het kortere verblijf in het ziekenhuis na een bevalling. In het kader van de reorganisatie van de ziekenhuissector en -financiering zijn er een aantal pilootprojecten opgestart rond bevallen met verkort ziekenhuisverblijf²²⁰. Het is niet voor alle jonge moeders/gezinnen even evident om na drie dagen naar huis te gaan met een pasgeboren baby. *L'Office de la Naissance et de l'Enfance* (ONE) onderzocht de voorwaarden waaronder deze overgang zo optimaal mogelijk kan verlopen, ook voor kwetsbare gezinnen. Een goede begeleiding voor, tijdens en na de bevalling is hierbij cruciaal. Een gecoördineerde samenwerking tussen verschillende diensten kan hiervoor garant staan²²¹.

De deelnemers aan het overleg vrezen dat deze de-institutionalisering voorbijgaat aan het feit dat niet iedereen zich makkelijk kan verplaatsen, een uitgebreid en sterk sociaal netwerk heeft om op terug te vallen of in omstandigheden leeft die gunstig zijn om te herstellen van een ziekte en om gezond te leven. Ze wijzen ook op het gevaar dat iedereen opnieuw individueel verantwoordelijk

wordt gesteld voor de organisatie van de eigen zorg in plaats van de toegankelijkheid voor iedereen te garanderen. Een deelneemster uit een vereniging waar armen het woord nemen klaagde aan dat *“de verantwoordelijkheid steeds meer bij de mensen zelf wordt gelegd. In Vlaanderen is er de persoonsgebonden zorg voor mensen met een handicap, ze moeten zelf kiezen waar ze de hen toegewezen middelen willen aan besteden. Maar mensen hebben niet altijd de vaardigheden om met zo’n budget om te gaan”*. Beroepskrachten zijn er bovendien voor beducht dat door het invoeren van persoonsgebonden budgetten de zorg nog meer geprivatiseerd zal worden. Dit kan kwalijke gevolgen hebben voor de personeelsinzet en de kwaliteit van de geleverde zorg. Daarnaast merken ze op dat niet alle patiënten of hun gezinsleden steeds de meest adequate beslissingen kunnen nemen over hun gezondheid. Hun autonomie en handelingsmogelijkheden zijn door hun socio-economische leefsituatie immers sterk ingeperkt. *“Inzetten op empowerment kan een manier zijn om een geïntegreerde en menselijke benadering van zorg te ontwikkelen, maar we moeten erover waken dat dit concept niet leidt tot een responsabilisering en culpabilisering van patiënten”*. Tegelijk met de empowerment van de patiënt dienen zorgverleners gevormd te worden in gedeelde besluitvorming zodat ze er voor open staan om ervaringskennis van de patiënt en medische kennis te combineren.

5.8. Duurzaam investeren in gezondheid en gezondheidszorg voor iedereen

“Het doel is om welzijn te valoriseren, niet om zorg te verlenen voor de behandeling van symptomen. Het is belangrijk dat men zich niet vastklampt aan gezondheid en gezondheidszorg, maar dat men de link legt met de grondrechten”.

Voor de deelnemers aan het overleg is een duurzame toekomst nauw verbonden met gezondheid, van de mens en de planeet. Naast huisvesting, werk, onderwijs, omgeving... is ook gezondheidszorg belangrijk voor iemands gezondheid. De toegang tot de gezondheidszorg, zowel preventief als curatief, is nog steeds niet voor iedereen gerealiseerd. Hierdoor stellen mensen zorg uit of zien ze ervan af met nog grotere gezondheidsproblemen als gevolg. Het is bijgevolg een belangrijke toetssteen voor het recht op gezondheid die blijvend aandacht verdient.

Een duurzame gezondheidszorg zou moeten streven naar continuïteit van de zorg in functie van ieders gezondheid en ingegeven moeten zijn door zorgzaamheid. Deze zorg voor mensen - voor hen die in omstandigheden leven die hun gezondheid bedreigen, voor hen die kampen met gezondheidsproblemen, voor hen die moeilijk toegang hebben tot de zorgsector – dreigt soms ondergesneeuwd te geraken door alle uitdagingen waar de samenleving en de sector voor staan. Zorgen voor mensen en de effectiviteit van hun fundamentele rechten blijft de grootste uitdaging.

“Ongelijkheid op gezondheidsgebied is het gevolg van alle sociale ongelijkheid in onze samenleving. Het is daarom noodzakelijk om de algemene leef- en huisvestingsomstandigheden, de opvang van jonge kinderen, de toegang tot de arbeidsmarkt, het onderwijs, het milieu (materieel, sociaal en cultureel), enz. in vraag te stellen. Alle overheidsniveaus en alle sociale partners zijn hierbij betrokken. Met wat we nu weten, moet Health in all policies ons nieuwe motto zijn”²²².

Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen besluit: *“Het is niet alleen belangrijk om de zorg meer toegankelijk te maken, maar om ieders kansen te vergroten om gezond te leven in een gezonde omgeving”*.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Voor iedereen een gezond leven in een gezonde omgeving mogelijk maken door – als onderdeel van de gecoördineerde strijd tegen sociale gezondheidsongelijkheden (*health in all policies*) – in te zetten op een kwaliteitsvolle, nabije en toegankelijke gezondheidszorg op maat van de patiënt zodat de continuïteit van de zorg verzekerd is.
- De bestaande derdebetalersregeling correct toepassen, ze zo snel mogelijk veralgemenen voor alle patiënten bij de huisarts en op termijn uitbreiden naar alle prestaties van zorgverstrekkers op de eerste en de tweede lijn.
- Streven naar een zo hoog mogelijke take-up van de Verhoogde Tegemoetkoming.
- Een sociaal rechtvaardig geneesmiddelenbeleid ontwikkelen. Zorgverstrekkers moeten aangespoord worden om alleen geneesmiddelen voor te schrijven wanneer dat noodzakelijk is en verplicht worden een generieke variant van dezelfde kwaliteit voor te stellen. Op internationaal en Europees niveau is regelgeving nodig opdat burgers geen tweemaal voor medicatie betalen en opdat farmaceutische bedrijven hun winst investeren in een toegankelijke en betaalbare gezondheidszorg voor iedereen.
- Het aanbod aan wijkgezondheidscentra gevoelig uitbreiden, met aandacht voor een goede geografische spreiding, zowel in de steden als op het platteland.
- De samenwerking tussen OCMW's, mutualiteiten en medische diensten van de 0,5 lijn (intermediaire zorglijn) verbeteren om mensen in orde te brengen met de verplichte ziekteverzekering.
- De dekking van de verplichte ziekteverzekering uitbreiden voor medicatie die nu nog vaak als comfortbehandeling wordt gezien, voor psychotherapie, tandzorg, hoorapparaten, brillen, ziekenvervoer, enzovoort.
- De toegang tot de dringende medische hulp vergemakkelijken en de bestaande goede praktijken van OCMW's, organisaties op het terrein, mutualiteiten... veralgemenen.
- Patiënten permanent en tijdig, op een nauwkeurige, duidelijke en begrijpelijke manier informeren over de feitelijke kostprijs van medische zorgen. Wanneer mensen tijdens hun medisch traject problemen hebben hun gezondheidskosten te betalen, is een aangepaste opvolging en begeleiding door de zorgverstrekker, in samenwerking met het OCMW en sociale diensten, aangewezen om gezondheidsschulden te vermijden.
- Extra aandacht hebben voor de complexiteit van armoedesituaties (fysieke, psychosociale, emotionele dimensie) en voor de sociale gezondheidsongelijkheden in de opleiding en permanente vorming van zorgverstrekkers.
- Voldoende investeren in zorgpersoneel, zowel op de eerste als op de tweede lijn, opdat er voldoende, gekwalificeerde zorgverstrekkers zijn die de nodige tijd kunnen besteden aan de preventieve en curatieve zorg voor patiënten.
- (Lokale) samenwerkingsverbanden ondersteunen tussen verschillende zorgverstrekkers, beroepskrachten uit verwante sectoren, begeleiders en hulpverleners, waarbij (overleg met) de patiënt centraal staat. Hierop dient extra ingezet te worden wanneer eerstelijnszorg moet aangevuld worden met tweedelijnszorg of wanneer ambulante zorg en residentiële zorg moeten samengaan.

- Meer investeren in gezondheids promotie en -preventie en samen met mensen in armoede gezondheidsbevorderende projecten en instrumenten ontwikkelen.
- De hervormingen in de gezondheidszorg (eerstelijnszorg en ziekenhuizen) toetsen aan hun impact op mensen in armoede, op hun gezondheid en op hun toegang tot gezondheidszorg (ex ante en ex post evaluatie).
- Tijd en middelen die door digitalisering worden uitgespaard effectief wijden aan persoonlijk contact, zorg en begeleiding van kwetsbare groepen.
- Financiële beslissingen nemen in functie van sociale rechtvaardigheid en gelijkheid in gezondheid. Dit kan door sterk te investeren in de verplichte ziekteverzekering als fundamenteel onderdeel van onze sociale zekerheid zodat private hospitalisatieverzekeringen overbodig worden. Ook door striktere regels op te leggen rond conventionering, ereloon supplementen enzovoort.

6. Werk

“Zonder werk is het moeilijk om een plaats in te nemen in de samenleving”.

Bij een eerste ontmoeting krijg je in onze samenleving dikwijls als eerste vraag: *“En wat doet u zoal in het leven?”*. Een job bepaalt in zeer hoge mate iemands sociale – en financiële – status. Veel mensen zijn trots op het werk dat ze verrichten of in het verleden verricht hebben. Omgekeerd lijdt wie geen werk heeft sterk onder de waardeoordelen die hij ondervindt.

Tijdens een vergadering om het overleg voor te bereiden, somden de aanwezige leden van een vereniging waar armen het woord nemen de verschillende beroepen op die ze hadden uitgeoefend: *“verpakker in een beschutte werkplaats; betaalde tweejarige opleiding in catering; schilder in de bouw; opleiding om mensen in extreme armoede te ondersteunen; naaister; verkoop van breiwerken op rommelmarkten; bedelen; barman in een dancing in het weekend; kassierster; brieven in omslagen steken; chauffeur; hostess in de cosmetica; afwasser; in de bouw; tuinier; auto’s wassen; onderhoud in een meubelzaak; metallurgie; wagonaanhaker bij de SNCF; werkzaam bij Côte-d’Or; bedieningsvakman; werkzaam op een boerderij; schoonmaken van kamers; nachtwacht in een psychiatrisch*

ziekenhuis; kermismonteur; postbode; redacteur bij de Post; uitbater van een danscafé; poetsvrouw in scholen/autobussen/voetbalclubs; huisvrouw; kinderverzorger samen met opvoeders; polyvalente gespecialiseerde arbeider; clown in een reizend circus (dat van dorp naar dorp gaat); ophalen van schroot...”. Al deze werkervaringen hebben de mensen op een of andere manier mee gevormd. Tegelijk wijzen ze op een gebrek aan professionele stabiliteit in hun levensloop. Voor heel wat mensen in armoede is hun tewerkstelling vaak onzeker, zonder mogelijkheid om op langere termijn toekomstplannen te maken. Wanneer ze werk hebben, hebben ze schrik om hun job te verliezen en opnieuw terecht te komen in een moeilikere situatie. Dergelijke loopbanen – die voor veel deelnemers aan het overleg herkenbaar zijn – worden echter weinig gedocumenteerd. Ze verdienen meer wetenschappelijke aandacht²²³ om het traject dat mensen doorlopen beter te begrijpen.

Wie zijn werk verliest en geen stevig netwerk van familie of vrienden heeft, loopt een groot risico op sociaal isolement. Een deelnemer beschreef de tegenslagen van zijn broer: *“Het bedrijf ging failliet en hij kwam op straat te staan, overnachtte in een garage. Hij zwierf door de stad, zijn hoofd stond niet meer naar werken. Hij had een burn-out en neigde tot drank en drugs. In zo’n situatie denk je de hele tijd: ik heb geen werk, ik ben niet gezond –*

en je wordt behandeld als een paria. Als je aan niets meer denkt, geen collega's meer ziet, ga je drinken. Je hebt behoefte aan contacten, aan persoonlijke fierheid. Eenzaamheid weegt zwaar. Als je zonder werk zit, ben je alleen in je appartement". Een andere deelnemer getuigde over zijn eigen ervaring: "Ik heb 10 jaar lang eenzaam geleefd. In zo'n situatie zak je steeds dieper, heb je geen zin meer om naar buiten te gaan. Dat kan tot zelfmoord leiden".

SDG 8 'Waardig werk en economische groei' heeft als voornaamste doelstelling om *"een aanhoudende, inclusieve en duurzame economische groei, volledige en productieve tewerkstelling en waardig werk voor iedereen te bevorderen"*. Over meerdere aspecten van deze SDG bestaat discussie, ook tijdens het overleg ter voorbereiding van dit Verslag. We staan in dit punt stil bij de ongelijkheden, nog versterkt door sommige evoluties, die een traject naar duurzaam werk bemoeilijken voor mensen in armoede. Daarnaast kijken we ook naar de mogelijkheden die door deze evoluties geboden worden om kwaliteitsvolle jobs te creëren in een duurzame economie.

6.1. De moeilijke zoektocht naar werk

Over het algemeen wordt armoede geassocieerd met geen werk hebben. Om verschillende en structurele redenen hebben mensen in armoede veel moeilijker en beperkter toegang tot werk, met significante verschillen tussen de gewesten²²⁴. De laatste jaren werden veel jobs gecreëerd²²⁵, maar uit studies blijkt dat deze jobs meestal niet naar mensen in armoede gingen en dat de ongelijkheid in tewerkstelling toeneemt²²⁶. Wie geen werk heeft, krijgt bovendien te maken met vooroordelen als zou hij als werkloze lui zijn en niet willen werken²²⁷. Voor de deelnemers aan het overleg is het ontcrachten van deze stereotypen, die structureel verbonden zijn aan mensen in armoede, van cruciaal belang in het perspectief van een duurzame armoedebestrijding.

Een eerste reden voor de ongelijke toegang tot werk voor mensen in armoede is hun lager opleidingsniveau. Het onderwijs in België is dan wel van goede kwaliteit, het verhoogt sterk de ongelijkheid²²⁸. Een constante voor het hele land – naast de verschillen tussen de gemeenschappen – is dat bepaalde groepen leerlingen door het systeem ongelijk worden behandeld en veel minder kans maken op een diploma als opstap naar kwaliteitsvol en goed betaald werk. Zo blijkt uit onderzoek in opdracht van Unia dat leerlingen uit armoedesituaties of met migratieachtergrond sneller dan anderen naar zogenaamde 'lagere' richtingen worden gestuurd²²⁹. Daarnaast wezen de deelnemers aan het overleg op de in het algemeen ontoereikende afstemming tussen onderwijs, arbeidswereld en samenleving. Volgens *Teach For Belgium*, een vereniging actief in onderwijs aan kwetsbare groepen die deelnam aan het overleg, is het duidelijk dat *"de rol van de school en de ontwikkeling van de samenleving jammer genoeg niet hand in hand gaan. De school is daarvoor onvoldoende gewapend"*. Het zal bijgevolg essentieel zijn om het onderwijs aan te passen aan een veranderende wereld²³⁰. Een deelnemer die zelf dakloos is, verwoordde het zo: *"Kinderen moeten nuttige dingen leren en met moderne methodes, om de wereld van vandaag te kunnen begrijpen"*. Volgens de Vlaamse Jeugdraad moeten studenten leren dat duurzame ontwikkeling en sociale rechtvaardigheid *"hand in hand gaan"*.

Ten tweede is het aanbod jobs voor mensen met een laag opleidingsniveau beperkt. Ondanks een recordaantal vacatures blijven kwaliteitsvolle jobs voor mensen zonder of met een laag diploma ver onder de vraag. Het risico om geen gepast werk te vinden en in armoede te vervallen is hierdoor voor laagopgeleiden groter²³¹. Zo werd in het overleg gewezen op de al te hoge eisen van sommige werkgevers voor een vacature: *"In Brussel is er de tweetaligheid, die systematisch gevraagd wordt, terwijl er een zeer hoog percentage vreemdelingen is. In termen van diploma's is het voor ongeschoolde, arbeidersjobs veel te moeilijk."*

Werkgevers moeten bondgenoten worden gemaakt om te anticiperen op het verlies en de onzekerheid van banen, en om te anticiperen op de beroepen van morgen". Het resultaat is dat momenteel 15,5 % van de 20- tot 34-jarigen in België geen werk heeft, noch een opleiding volgt of stageloopt (NEET), wat vrij dicht bij het Europese gemiddelde ligt²³².

Een lid van een vereniging getuigde dan weer hoe het gebrek aan reactie bij het solliciteren hem wanhopig maakt: *"Soms verstuur je 40 brieven en krijg je maar 2 antwoorden, dat is erg onbeleefd van de werkgevers"*²³³. Ook discriminatie op de arbeidsmarkt is nog steeds een probleem waarmee een aantal groepen mensen te maken krijgt, onder meer wie in moeilijke socio-economische omstandigheden leeft en in het bijzonder wie van niet-Belgische afkomst is²³⁴.

Verder maken de materiële omstandigheden van mensen in armoede het zoeken naar werk er niet eenvoudiger op: hoe kan je je bij een sollicitatiegesprek goed presenteren als je bijvoorbeeld niet fatsoenlijk hebt kunnen eten, of als je in een heel slechte woning woont? Om die redenen zijn de ingevoerde verhoogde degressiviteit van de werkloosheidsuitkeringen en het pleidooi om dit nog verder te versterken verontrustend voor de deelnemers aan het overleg en voor onderzoekers. Heel wat studies wijzen immers op de negatieve gevolgen van dergelijke maatregelen op het risico op armoede en bestaansonzekerheid en op de mogelijkheden voor het vinden van werk²³⁵. Een ander element dat het voor mensen in armoede moeilijker maakt om aan werk te geraken is mobiliteit. Veel bedrijven zijn moeilijk te bereiken met het openbaar vervoer, wat problematisch is voor wie niet over een eigen auto beschikt. Veel werkgevers eisen nog steeds een rijbewijs of het bezit van een auto. Een lid van een vereniging gaf zijn problemen aan: *"Zowel het halen van een rijbewijs als een auto zijn erg duur. Het openbaar vervoer rijdt dan weer niet overal, de reistijden zijn soms erg lang en je riskeert te laat te komen"*. Iemand anders die op het platteland woont,

vertelde over een van haar vriendinnen die in een beschutte werkplaats werkt en die *"elke dag om 6 uur 's morgens moet vertrekken, 3 km moet lopen om een eerste bus te nemen en dan een tweede om naar het werk te gaan. 's Avonds komt ze pas om 18.30 uur terug en haar werkgever betaalt slechts 50 % van de reiskosten terug"*. Tegelijk lopen werkzoekenden het risico op een RVA-sanctie, als zij vanwege gebrek aan mobiliteit een job zouden weigeren.

Tenslotte is het na een lange werkloosheidsperiode soms moeilijk om zich weer aan te passen aan de arbeidswereld, als het eenmaal gelukt is om een nieuwe job te vinden. Een begeleiding voor de werknemer die een nieuwe job aanvat, zoals dat in de sociale economie bestaat, kan nuttig blijken om die job ook te behouden. In de Duitstalige Gemeenschap wordt een project onderzocht voor de begeleiding op de werkplek door het OCMW, de tewerkstellingsdienst of de dienst voor personen met een handicap (*Unterstützte Beschäftigung*). De bedoeling is dat mensen die veraf staan van de arbeidsmarkt maar uiteindelijk werk vinden, hun job niet snel zouden verliezen omdat ze onvoldoende voorbereid zijn op hun werkomgeving. In Vlaanderen bestaat *job coaching* al jaren en organiseert de VDAB bijvoorbeeld een begeleiding ter ondersteuning van het leren van Nederlands op de werkplek, getiteld 'Nederlands op de werkvloer'²³⁶. In navolging van een als zeer positief ervaren project W² in Aalst²³⁷, heeft de VDAB ook een eigen project 'werk- en welzijnstrajecten'²³⁸ gelanceerd, waarbij mensen in armoede op een meer integrale wijze naar werk worden begeleid. De positieve evaluatie van dit project door de verenigingen²³⁹ pleit voor een versterking en uitbreiding van dergelijke trajecten, waarin meer aandacht wordt besteed aan het welzijnsaspect in de begeleiding naar opleiding en werk. In Brussel heeft Actiris een projectoproep gelanceerd om werkgevers tussen 2017 en 2020 te ondersteunen om via voortrajecten specifieke doelgroepen te bereiken en te begeleiden naar aangepast werk. Onder andere de vzw Atelier Grooteiland – een initiatief

dat tijdens het overleg werd voorgesteld - is in dit project gestapt.

6.2. Werk is niet altijd waardig

Een job is niet altijd voldoende om uit de armoede te geraken²⁴⁰. Iedereen is het erover eens dat werk 'waardig' moet zijn opdat het een toekomst zou brengen²⁴¹.

Mensen in armoede hebben evenwel dikwijls slechts toegang tot een minderwaardige job, zoals een vertegenwoordigster van een netwerk van armoedeverenigingen getuigt: *“Ze hopen via een job hun gezin te kunnen onderhouden, voldoende geld te verdienen om bestaanszekerheid voor hun gezin te verwerven en zich zo veilig te stellen. Maar hun ervaringen op het vlak van tewerkstelling bestaan voornamelijk uit arbeid in beschutte werkplaatsen, activeringscontracten aan 1 euro per uur, precair en tijdelijk werk, werk in onderaanneming of deeltijds werk. Ze hebben zeer zelden waardig werk. Wat ze doen is meestal zwaar en gevaarlijk werk dat hen en hun gezin nog kwetsbaarder maakt”*.

De stabiliteit van een job is een van de belangrijkste criteria voor waardig werk. Veel mensen in armoede moeten echter genoegen nemen met langdurig of opeenvolgend tijdelijk werk, inclusief alle onzekerheden die dat met zich meebrengt. Dit staat haaks op duurzaamheid, wegens het ontbreken van elk toekomstperspectief. De afgelopen jaren is het aantal nieuwe tijdelijke contracten aanzienlijk toegenomen²⁴². In het overleg werd de uitzendsector gevraagd om zich hierover fundamenteel te bevragen: *“Veel jongeren werken jarenlang op dag- of weekcontracten. Op die manier kunnen ze niet zelf een toekomst opbouwen. Ze kunnen onmogelijk een krediet krijgen om een huis te kopen”*. Toch kan wettelijk gezien een werkgever iemand slechts voor een beperkte periode met een tijdelijk contract tewerkstellen. Het is de verantwoordelijkheid van werkgevers en overheid om ervoor te zorgen dat deze verplichting ook wordt nageleefd.

Deeltijds werk kan een goede opstap zijn naar een betere job, zolang de werknemer hier echt voor kiest. Sommigen worden gedwongen 2 of 3 jobs te combineren om te overleven. Vooral vrouwen staan voor dit dilemma. In België werkt 45 %, of bijna de helft van alle vrouwelijke werknemers, deeltijds, tegenover slechts 9,5 % van de mannen in loondienst²⁴³. Volgens een medewerkster van het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen²⁴⁴ *“is deeltijds werk voor vele vrouwen een ‘opgelegde’ keuze of een keuze in het belang van hun gezin. Maar toch is veel deeltijds werk hier moeilijk mee te combineren. Als poetsvrouw zijn de werkuren vaak erg opgesplitst, vroeg in de ochtend en ‘s avonds laat”*.

De deelnemers aan het overleg wilden ook een onderscheid maken tussen de begrippen ‘arbeid’ en ‘werk’. Arbeid verschilt van werk, want arbeid wordt verricht tegen een verloning. Voor een lid van een vereniging *“is werk meer dan betaalde arbeid. In De Fakkel wordt veel zinvol werk verricht door vrijwilligers. Het wordt niet betaald, maar het is wel waardig. Het is zinvol, mensen krijgen kansen om ergens deel van uit te maken en te leren en merken dat hun situatie verbetert”*.

6.3. Flexibilisering, digitalisering, robotisering

Er bestaat een tendens in de arbeidswereld om van werknemers te verwachten dat ze zich flexibeler opstellen en dat ze hun weg vinden in een steeds verder gedigitaliseerde en gerobotiseerde omgeving²⁴⁵. Deze evoluties doen de deelnemers aan het overleg vrezen dat een deel van de mensen in armoede – wiens kansen op de huidige arbeidsmarkt al miniem zijn – het nog moeilijker zullen krijgen om een kwaliteitsvolle te job te vinden.

Onder de dreiging van een sanctie door de RVA of het OCMW hebben sommige mensen geen andere keuze dan flexibele en onzekere jobs aan te nemen. De Belgische arbeidsmarkt wordt gekenmerkt door een zeer groot aantal ultrakorte contracten voor bepaalde tijd²⁴⁶. Veel mensen in

armoede zitten gevangen in een voortdurende afwisseling tussen werkloosheid en tijdelijk werk²⁴⁷. Een andere vorm van tewerkstelling die werknemers belemmert een toekomst op te bouwen, is de opkomst van jobs op deelplatformen zoals *Deliveroo* en *Uber*. De deelnemers aan het overleg staan wantrouwig tegenover dit type jobs. Uit onderzoek van HIVA blijkt dat deze nieuwe jobs in twee opzichten negatief zijn: mensen in armoede hebben geen toegang tot dit soort werk en wie er wel aan raakt, slaagt er niet in om behoorlijke socialezekerheidsrechten op te bouwen²⁴⁸. De versterking van hun statuut is één van de prioritairere aanbevelingen van de Hoge Raad voor de Werkgelegenheid²⁴⁹. Daartegenover staat dat op het gebied van nachtwerk de werknemers in België officieel tot de 'minst flexibele' van Europa behoren²⁵⁰. Dat is eerder positief want de gezondheidseffecten van nachtarbeid zijn nefast, zoals de Nederlandse Gezondheidsraad heeft aangetoond²⁵¹.

Inzake digitalisering uitten veel deelnemers aan het overleg hun bezorgdheid over de ontmenselijking van de samenleving. *“Heel wat mensen kunnen nu al niet meer mee. De toegang tot het digitale tijdperk is niet voor iedereen verzekerd”*. In Vlaanderen heeft de Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen (SERV) zich over dit onderwerp gebogen. Bijna 15 % van de huishoudens heeft geen computer (vaste pc, laptop of tablet). 25 % van de alleenstaanden heeft thuis geen toegang tot internet. Bijna 40 % van de bevolking heeft weinig of geen digitale vaardigheden. 18 % van de actieve werkzoekenden die ingeschreven zijn bij de VDAB, heeft geen e-mailadres. Dat zijn voornamelijk +55-jarigen, zonder diploma of met een taalachterstand. 40 % van hen vernoemt als reden dat ze niet weten hoe een computer te gebruiken²⁵². Een lid van een vereniging waar armen het woord nemen uitte hierover haar ontredde: *“Voor ouderen is het moeilijk om te leren werken met een computer. We worden vergeten. We hebben geen geld om een computer te kopen. Ik wilde mij bij Actiris inschrijven. Bij het onthaal vroeg een dame mij of*

ik wist hoe ik een computer moest gebruiken en vertelde mij dat er niemand was met wie ik kon praten en dat ik mij online moest inschrijven”. Er heerst veel angst voor de tewerkstelling van de minst opgeleide mensen in de toekomst.

“Het mooie werk in de fabrieken is vervangen door robots”. Deze uitspraak van een lid van een vereniging waar armen het woord nemen, vat goed de onzekerheid samen tegenover bepaalde technologische ontwikkelingen en de effecten daarvan op arbeid. Sommige deelnemers zien deze ontwikkelingen als een grote stap vooruit, omdat er veel nieuwe jobs zullen worden gecreëerd in nieuwe domeinen²⁵³. Volgens het *World Economic Forum (WEF)* zou de herschikking van het werk tussen mens en machine kunnen leiden tot een verlies van 75 miljoen bestaande jobs in de wereldindustrie tegen 2022, maar zou ze tevens 133 miljoen nieuwe jobs doen ontstaan²⁵⁴. Onder de huidige omstandigheden vrezen de deelnemers aan het overleg dat lager opgeleide mensen geen toegang zullen hebben tot deze nieuwe jobs. Het WEF waarschuwt er inderdaad voor dat de werknemers die het meest nood hebben aan technologische opleidingen om zich te kunnen heroriënteren degenen zijn die het minste kans maken om toegang te hebben tot deze opleidingen²⁵⁵. Een deelnemer uit de verenigingen betreurt dan weer het verdwijnen van bepaalde beroepen. *“De robotisering wordt voorgesteld als iets waardoor zwaar werk verleden tijd wordt. Maar dat is vaak prettig werk! De robots nemen dus niet enkel het 'zware' aspect, maar ook het 'prettige' aspect”*.

6.4. Een nieuwe manier van denken over werk

In een tijd waarin het streven naar winst als leidend principe in vraag wordt gesteld, gaan er stemmen op om de samenleving anders te organiseren, vanuit de behoeften van de gemeenschap.

In Frankrijk werden op initiatief van de ATD Vierde Wereldbeweging Frankrijk de *Territoires Zéro*

Chômeurs de Longue Durée (regio's met nul langdurig werklozen of 'TZCLD')²⁵⁶ opgericht. Het project wordt in partnerschap met verschillende verenigingen als experiment uitgevoerd in 10 regio's, na een unanieme goedkeuring door de *Assemblée Nationale* (het Franse parlement) op 29 februari 2016. Het is gebaseerd op drie principes: 'niemand is niet inzetbaar', 'er is geen tekort aan werk' en 'er is geen gebrek aan budget'. Alle actoren (lokale overheden, instellingen, burgers, verenigingen, bedrijven) in een bepaalde regio (tussen 3.000 en 100.000 inwoners) worden gemobiliseerd en vormen samen een lokaal comité, met de bedoeling om werk te bieden aan alle personen in de regio die onafgebroken en minstens 12 maanden werkloos zijn. In een eerste fase ontmoeten ze de betrokken werkzoekenden, ongeacht hun administratieve statuut, en bespreken ze met hen hun competenties, hun professionele plannen en de in een opleiding aan te scherpen vaardigheden. In een tweede fase wordt een inventaris opgemaakt van nuttige werkzaamheden binnen de regio, die niet worden uitgevoerd door bedrijven of overheden. Tenslotte wordt een bedrijf opgericht met het oog op tewerkstelling. Dit bedrijf werft de langdurig werklozen zonder uitzondering aan met een contract van onbepaalde duur aan het minimumloon, volgens een uurregeling naar eigen keuze. Het doel is om alle personen die door het lokaal comité worden geïdentificeerd en die op het voorstel ingaan, aan een job te helpen en de werkloosheid volledig uit te roeien. Het bedrijf bekijkt vervolgens samen met zijn werknemers hoe de geïnventariseerde nuttige werkzaamheden uitgevoerd kunnen worden. Per werknemer ontvangt het bedrijf van de staat het equivalent van de werkloosheidskost, dat wil zeggen de kosten voor de uitkering en begeleiding en de indirecte kosten. Het gaat dus niet om bijkomende uitgaven, maar de passieve uitgaven door de staat. De passieve uitgaven voor werkloosheid worden omgezet in actieve uitgaven voor een job.

Momenteel worden in Brussel en Charleroi projecten getest die geïnspireerd zijn op dit Franse

TZCLD-initiatief, al zijn er drie fundamentele verschillen met de oorspronkelijke filosofie. Ten eerste is het niet de bedoeling om de langdurige werkloosheid volledig uit te roeien vermits ervoor gekozen werd zich te concentreren op personen die het verst van de arbeidsmarkt staan. Ten tweede wordt in Frankrijk onderzocht of de betrokkenen er op zeer lange termijn financieel voordeel uit halen. In België is dat niet het geval, een dergelijk onderzoek moet nog worden opgezet. Ten derde worden de betrokken personen in Frankrijk voortdurend gecontacteerd over wat ze willen doen of willen leren; wat men hen aanbiedt is hieraan aangepast. Dit gebeurt niet in België. De deelnemers aan het overleg vragen om voorzichtig te zijn met het project zoals het in België is gestart en om erop te blijven letten dat de werklozen die in een TZCLD wonen hun recht op vrije keuze blijven behouden. Ze benadrukten dat het oorspronkelijk concept van het initiatief behouden moet blijven en niet mag omgebogen worden naar een gedwongen activering van werklozen.

Tot slot is er, afgezien van alle nuances, één zekerheid waarover alle deelnemers aan het overleg akkoord zijn: niemand is niet inzetbaar, mits er op een andere manier over werk wordt gedacht. *"Dit gaat in tegen bepaalde tendensen, zoals deze uitgedrukt door een minister, die zei dat sommige langdurig werklozen niet-inzetbaar zijn en dat zij, om hen te helpen, zullen worden doorverwezen naar de 'Vierge noire' (administratie ziekte-uitkeringen). Het gaat om een gebrek aan ambitie"*. De deelnemers zijn het erover eens dat mensen de vrije keuze moeten blijven hebben; dit in tegenstelling tot de plannen voor een gemeenschapsdienst voor werklozen of leefloon-gerechtigden, die door politici worden overwogen. *"Het project TZLCD is geen wondermiddel, het gaat om een zeer moeilijke uitdaging die de inzet van bedrijven, beleidsmensen en alle burgers vereist"*. Het is de moeite waard om de omzetting van het project naar België verder te bestuderen, zolang de oorspronkelijke filosofie gerespecteerd wordt.

6.5. Waardig werk van en voor de toekomst

Bij de discussies over de SDG 8 bekritiseerden de deelnemers vaak dat economische groei wordt opgevat als iets positiefs en als een te bereiken doel, terwijl het een van de belangrijkste oorzaken van sociale en ecologische ongelijkheid is. Ze dachten na over een andere soort groei, die duurzamer zou zijn en waarbij technologie en economie ten dienste staan van mens en milieu.

Onder andere de sociale economie biedt volgens de deelnemers een goed antwoord op deze uitdagingen. Haar aanpak gaat immers niet noodzakelijk gepaard met een streven naar winst en er wordt vaak naar een evenwicht gezocht tussen sociale, ecologische en economische noden. In het algemeen worden tewerkstellingsprojecten in de sociale economie en beschutte werkplaatsen als essentieel beschouwd om het recht op werk voor mensen in armoede waar te maken. Op het vlak van sociale economie werden voorbeelden van coöperaties zoals de stadsboerderij *Ferme Abattoir* in Anderlecht en *Atelier Grooteiland, Agricovert* en *Bees Coop*

tijdens het overleg besproken en over het algemeen positief gewaardeerd. Ze bieden zinvol werk aan mensen die moeite hebben om een job te vinden in de privésector en geven hen een perspectief voor de toekomst. Ter ondersteuning van dit economische model zouden overheden clausules kunnen opnemen, die bepaalde overheidsopdrachten voorbehouden aan de sociale economie.

Wat goed is voor mensen in armoede is trouwens goed voor iedereen. De principes van de sociale economie zouden in dit opzicht perfect kunnen worden toegepast op de reguliere economie, waarbij wordt gezorgd voor zinvolle en duurzame tewerkstelling voor iedereen. In het kader van het overleg, hebben wij vastgesteld dat er veel drempels naar de arbeidsmarkt blijven bestaan voor mensen in armoede. In de huidige maatschappij wordt de verantwoordelijkheid echter vooral bij de individuele werkzoekende gelegd. Via een sterke investering in kwaliteitsvolle jobcreatie in het kader van duurzame activiteiten, zowel binnen de sociale als de reguliere economie, zouden milieu-, sociale en economische doelstellingen verenigd kunnen worden.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- De creatie van duurzame en kwaliteitsvolle jobs in de sociale economie en in de nieuwe economieën sterk bevorderen (kringloop, landschapsbeheer, nieuwe energievormen, recyclage) en hiervoor opleidingen voorzien.
- Sociale bedingen toepassen binnen overheidsopdrachten, teneinde een deel van deze opdrachten voor de sociale economie voor te behouden.
- De transpositie van het *Territoires Zéro Chômeurs de Longue Durée*-initiatief in België onderzoeken, en de oorspronkelijke filosofie van het project behouden: alle actoren betrekken, met als doelstelling om exhaustief te zijn maar tegelijk het vrijwillig karakter te behouden; de baten voor zowel de maatschappij als de betrokken personen onderzoeken.
- Investeren in gelijke kansen in het onderwijs voor kinderen in situaties van armoede, om hun kansen op een kwalitatieve job en op een toekomstperspectief te vergroten.
- Zowel jongeren als volwassenen opleiden met het oog op (digitale) geletterdheid en nieuwe technologieën, onder andere door hen toegang te verzekeren tot betaalbare hard- en software.

- Ontwikkelen en veralgemenen van maatregelen ter ondersteuning op de werkplek en van werk- en welzijnstrajecten. Bestuderen van een mogelijke toepassing ervan in de verschillende gewesten en gemeenschappen.
- Diepgaand kwalitatief en kwantitatief wetenschappelijk onderzoek verrichten naar de professionele trajecten van mensen in armoedesituaties.
- Alle vormen van discriminatie bij de toegang tot de arbeidsmarkt bestrijden.
- Investeren in een toegankelijke opvang voor kinderen tussen 0 en 3 jaar voor kwetsbare gezinnen om hun zoektocht naar werk te bevorderen.
- De toepassing van de regels inzake uitzendwerk controleren en ervoor zorgen dat werknemers daadwerkelijk toegang hebben tot een arbeidsovereenkomst voor onbepaalde tijd wanneer zij daar recht op hebben.
- Werklozen die een baan vinden, in staat stellen om gedurende een bepaalde periode te blijven gebruik maken van bepaalde voordelen waarover zij als gevolg van hun statuut van werkloze beschikken.
- Een statuut ontwikkelen zodat werknemers die werkzaam zijn in 'nieuwe' jobs behoorlijke socialezekerheidsrechten kunnen opbouwen.
- Het systeem van degressiviteit van de werkloosheidsuitkeringen evalueren op het vlak van bestaansonzekerheid en effectieve toegang tot de arbeidsmarkt en op basis daarvan herbekijken. In de eerste plaats inzetten op het verbeteren van de toegang tot volwaardige jobs.

7. Mobiliteit

Tijdens het hele overleg kwam mobiliteit impliciet aan bod als een transversaal gegeven. Mobiliteit is inderdaad een essentiële schakel voor de uitoefening van de grondrechten en voor de transitie naar een duurzame samenleving. Het is ook een levensdomein dat doordrongen is van ongelijkheid. In ons dagelijks leven wordt het bovendien steeds belangrijker.

Mobiliteit komt voor in de SDG 'Duurzame steden en gemeenschappen' met als doelstelling *"toegang voorzien tot veilige, betaalbare, toegankelijke en duurzame vervoerssystemen voor iedereen, waarbij de verkeersveiligheid verbeterd wordt, met name door het openbaar vervoer uit te breiden, met aandacht voor de behoeften van mensen in kwetsbare situaties, vrouwen, kinderen, personen met een handicap en ouderen"*. Het 'recht' op mobiliteit komt als zodanig niet voor in

de mensenrechtenteksten, met uitzondering van de aspecten van vrij verkeer en van vrij verblijf.

Ongelijkheid op het gebied van mobiliteit speelt zowel een rol bij de toegang tot basisgoederen en -diensten als bij de toegang tot vervoersmiddelen. Ook bij de nieuwe vormen van mobiliteit duikt ongelijkheid op.

7.1. Ongelijke toegang tot basisgoederen en -diensten

In België is mobiel zijn de sociale norm: je als individu kunnen verplaatsen is een essentiële behoefte en een vereiste geworden. Er zijn steeds meer aanwijzingen dat *"de mobiliteitsbehoeften van mensen toenemen en complexer worden. Iedereen heeft tegenwoordig meerdere interessegebieden en plekken van activiteit, die vaak verspreid liggen over het land"*²⁵⁷.

Mensen in armoede ondervinden een groot en meervoudig probleem om zich te verplaatsen. Elke

dag opnieuw is vervoer een echte handicap in alle aspecten van hun leven. Mobiliteit is een belangrijke voorwaarde voor de uitoefening van veel fundamentele rechten, zoals het recht op onderwijs, een gezinsleven, werk, huisvesting, gezondheidszorg en cultuur. Het gebrek aan vervoer belet de kwetsbaarste gezinnen aan werk te raken of een opleiding te volgen, hun – soms geplaatste – kinderen te bezoeken, boodschappen te doen of een dokter te raadplegen.

De moeilijke toegang tot vervoer is deels het gevolg van ongelijkheden inzake ruimtelijke ordening. Mensen in armoede wonen immers meer buiten de met het openbaar vervoer goed bereikbare stedelijke centra. Ze hebben bovendien niet altijd de middelen om te verhuizen of kunnen hun sociale woning niet opgeven om dichterbij dagelijkse voorzieningen, bij hun werk of familie te gaan wonen. Dit probleem treft ook jonge mensen: *“Het is niet dat we niet willen werken, maar hoe is dat mogelijk als je 15 kilometer te voet moet lopen omdat er geen gepast openbaar vervoer is. Ondanks alles kom je toch aan met de kilometers in je benen en dan hoor je zeggen dat het niet mogelijk is en geloven ze je niet. Het is dan niet langer mogelijk om je te verdedigen en gehoord te worden. Men beseft niet alle kracht en energie die ons dat vraagt”*²⁵⁸.

Bovendien kan dat vervoersprobleem ernstige gevolgen hebben voor wie in armoede leeft, bijvoorbeeld voor hun toegang tot sociale uitkeringen: *“Forem legt soms uren voor afspraken vast die leiden tot sancties voor werklozen die niet op tijd aankomen, terwijl het soms fysiek onmogelijk is om er op tijd te komen met het openbaar vervoer”*.

Mensen in armoede worden daarenboven benadeeld door bepaalde aspecten van het overheidsbeleid, dat geen rekening houdt met de ongelijkheden in mobiliteit. Een voorbeeld is het begrip ‘passend werk’ in de werkloosheidsreglementering. Volgens artikel 25 van het ministerieel besluit van 26 november 1991 betreffende de toepassingsregels van de

werkloosheidsreglementering is het principe dat *“een dienstbetrekking als niet passend wordt beschouwd indien zij een gewone dagelijkse afwezigheid uit de gewone verblijfplaats ten gevolge heeft van meer dan 12 uur of indien de dagelijkse duur van de verplaatsing gewoonlijk meer dan vier uur bedraagt”*²⁵⁹. Artikel 25, § 4, preciseert echter dat *“indien de afstand tussen de verblijfplaats van de werknemer en de plaats van het werk 60 km niet overschrijdt, wordt er geen rekening gehouden met de duur van de afwezigheid en van de verplaatsingen”*. De deelnemers aan het overleg menen dat deze norm van 60 km de ongelijkheid sterk vergroot, temeer omdat vóór 2012 deze norm was vastgelegd op 25 km. Trouwens, zelfs wanneer de werkplek met het openbaar vervoer te bereiken is, *“weigeren sommige werkgevers om kandidaten aan te nemen die geen auto hebben of die eraan denken om met de fiets of met de brommer te komen (meer risico op pech, vertraging, afwezigheid)”*.

Om al die redenen is het volgens de deelnemers aan het overleg *“vooral noodzakelijk om de ruimtelijke ordening en de stedelijke wildgroei te heroverwegen. Het is bijvoorbeeld absurd om buiten de stad winkelcentra te bouwen. Het openbaar vervoer moet in het centrum van de stedelijke ruimtelijke ordening worden geplaatst”*. Ze pleiten ook voor een revitalisering van de dorpen. *“Wie niet meer de middelen heeft om in de stad te huren, trekt naar de buiten, waar de infrastructuur niet hetzelfde is”*. De nabijheid van basisvoorzieningen moet een prioriteit zijn, ook bij de bouw van nieuwe woningen.

7.2. Ongelijk gebruik van vervoersmiddelen

*“Voor arme mensen is alles verder, duurer en langzamer”*²⁶⁰. Mensen in armoede hebben moeilijk toegang tot betaalbaar en efficiënt vervoer. Zo wordt 19 % van de Belgische bevolking, dit wil zeggen ongeveer twee miljoen personen, geconfronteerd met ‘vervoersarmoede’²⁶¹.

7.2.1 Wagen

De laatste studies over de verplaatsingen van de Belgen bevestigen dat vandaag “*de auto alomtegenwoordig*”²⁶² is en een onmiskenbare plaats inneemt in het dagelijks leven van burgers. Ondanks de overlast die hij met zich meebrengt, blijft de auto de facto de toegangspoort tot werk, tot rechten, tot een gezinsleven en tot sociale contacten.

Vooreerst hebben veel huishoudens geen auto, niet uit vrije keuze maar om financiële redenen. Volgens de MOBWAL-studie over mobiliteit in Wallonië vormen gezinnen zonder auto een 'meer kwetsbare' bevolkingsgroep, die voornamelijk bestaat uit alleenstaanden of eenoudergezinnen, stadsmensen, huurders en mensen met (grote) problemen om rond te komen²⁶³. Zonder voldoende financiële middelen is het voor hen onmogelijk om een rijbewijs te halen, een auto te kopen en daarvoor het onderhoud en de verzekering te betalen.

Nochtans zijn het deze categorieën van personen die het meest te lijden hebben onder de overlast en vervuiling die auto's veroorzaken. De slechte luchtkwaliteit is vandaag een volksgezondheidsprobleem dat alle lagen van de bevolking aangaat. Zo zijn er verschillende burgerbewegingen ontstaan die sensibiliseringswerk opzetten en acties voeren op het terrein. Een burgeronderzoek in Vlaanderen, georganiseerd door vele actoren en met als naam CurieuzeNeuzen, heeft aangetoond dat de luchtkwaliteit in steden veel slechter is, omwille van het doorrijdend verkeer, zeker in wijken waar de minst bevoorrechte mensen wonen²⁶⁴. In Oost-Vlaanderen kwam een ander burgeronderzoek, AIRbezen, tot dezelfde conclusie²⁶⁵. En geïnspireerd door CurieuzeNeuzen vroeg Greenpeace aan 70 Waalse burgers om tussen 17 augustus en 14 september 2018 de luchtkwaliteit in hun straat te meten. Dit onderzoek, dat de naam *Mon air, ma rue*²⁶⁶, meekreeg, is echter niet voldoende representatief. Daarom heeft Greenpeace de Waalse overheid opgeroepen²⁶⁷ om haar verantwoordelijkheid te nemen

en de luchtkwaliteit correct te meten. Naar aanleiding hiervan heeft de Waalse regering aangekondigd dat ze hiervoor een budget zal uittrekken²⁶⁸. In Brussel heeft de federatie van verenigingen *Inter-Environnement Bruxelles* kaarten opgesteld die een vergelijkbaar resultaat tonen.

Dat in het centrum van steden het gebruik van de auto wordt ingeperkt, was tijdens het overleg voor discussie. Sommigen vinden bijvoorbeeld dat “*het verkeer meer uit de steden moet worden gebannen, zoals in Gent, want zo komt er ruimte voor de fietsers, is er gezondere lucht, minder vervuiling...*”, terwijl anderen zich afvragen “*of de woningprijzen dan niet gaan stijgen*”.

In elk geval mogen geen maatregelen genomen worden om een vervuilende vervoerswijze te verbieden of te beperken zonder tegelijk toegankelijke vervoersoplossingen te versterken voor iedereen en op die manier haalbare alternatieven aan te bieden. Wanneer geen alternatieven worden voorzien, hebben dergelijke maatregelen immers een onevenredige impact op mensen in armoede in vergelijking met andere burgers. Een vaste taks op consumptie of vervuiling bijvoorbeeld weegt per definitie zwaarder op mensen die over minder inkomsten beschikken. Een vrijwilliger van een vereniging waar armen het woord nemen verklaarde daarom “*dat de maatregelen tegen vervuiling gelijkheid moeten beogen, gelijkheid is trouwens ook een SDG. Een goed voorbeeld van de huidige ongelijkheid zijn de vervuilende wagens. Het verbod op sommige wagens betekent dat een deel van de bevolking geen auto meer kan hebben. Het zijn de mensen in armoede die inleveren, terwijl de rijkere zich een minder vervuilende wagen kunnen permitteren en daarvoor zelfs premies opstrijken*”.

Een mogelijke oplossing voor deze ongelijkheid inzake vervoersmiddelen die tijdens het overleg ter sprake kwam, is een kilometerheffing: “*Mensen die met een auto rijden betalen veel taksen voor de eigendom van een auto. Een studie in Engeland (waar de situatie vergelijkbaar is met Vlaanderen)*

toont aan dat mensen in armoede enkel rijden uit noodzaak. Een goed georganiseerde vorm van rekeningrijden – taksen op het gebruik van de auto, en minder op het bezit ervan - zou hen dus beter uitkomen”.

Andere deelnemers aan het overleg bepleitten “een paradigmaverschuiving in de autobelasting”. Want, “oude auto's van de allerarmsten worden steeds meer gestraft: een verbod in lage emissiezones, de koolstofbelasting die er aan komt, de prijs van herstellingen, enzovoort. Om sociale rechtvaardigheid te waarborgen, is het van belang om compenserende maatregelen te voorzien. Aan de andere kant zijn salarisauto's vaak voorbehouden voor kaderleden die ze niet altijd nodig hebben”. Ook pleitten sommigen “voor de afschaffing van het principe van de salariswagen en voor een verschuiving van deze financiële middelen naar het openbaar vervoer”. Uit een recente studie van IWEPS blijkt dat bestuurders die over een bedrijfswagen beschikken deze systematisch gebruiken om zich te verplaatsen en duidelijk minder kiezen voor andere vervoersmiddelen of carpoolen dan andere bestuurders²⁶⁹.

7.2.2 Openbaar vervoer

“Veel mensen op het platteland moeten gebruik maken van verschillende vormen van openbaar vervoer wanneer ze naar hun werk gaan of wanneer ze hun geplaatste kinderen willen bezoeken en dat kost hen veel tijd en energie. Of ze hebben vaak alleen maar hun voeten om zich te verplaatsen”.

Voor mensen in armoede die geen auto hebben, is het openbaar vervoer het belangrijkste of zelfs het enige vervoersmiddel - als het tenminste beschikbaar is. Dat heeft evenwel zijn prijs, zowel in geld, tijd als energie.

Tijdens het overleg werd met name gewezen op de slechte geografische spreiding van het aanbod, waardoor verder gelegen en landelijke gebieden verwaarloosd worden. Ook neemt het aanbod tijdens daluren, weekends of schoolvakanties af of

valt het zelfs helemaal weg. “Er zijn tal van streken waar er in het weekend geen enkele bus is en in de week alleen maar een bus ‘s morgens en ‘s avonds”. Volgens de deelnemers aan het overleg “is het een vicieuze cirkel: de service wordt slechter door te weinig middelen, het aantal klanten vermindert en er wordt bijgevolg aanbod afgeschaft”.

Het is daarom essentieel om het aanbod aan openbaar vervoer uit te bouwen tot een efficiënt en toereikend netwerk. Tijdens het overleg kwam ook het gratis openbaar vervoer ter sprake, voor de hele bevolking of voor bepaalde categorieën. In elk geval zou de financiële toegankelijkheid volgens de deelnemers verbeterd kunnen worden: “Het Brusselse systeem waarbij werklozen een maandelijks abonnement van 8,70 euro kunnen betalen voor de MIVB is een goed systeem. In Vlaanderen daarentegen zijn de begunstigden van de verhoogde tegemoetkoming verplicht een jaarabonnement te kopen om van het verlaagde tarief te kunnen genieten”. Een ander probleem voor de inwoners van de Vlaamse Rand is dat ze zowel met De Lijn als met de MIVB reizen en dus dubbel moeten betalen.

7.2.3 Fiets

“Tot voor kort was de fiets het meest toegankelijke vervoersmiddel voor iemand in armoede, maar dit wordt steeds minder waar”.

De fiets kwam tijdens het overleg ter sprake als een nuttig vervoersmiddel voor korte ritten, dat ook goed is voor de gezondheid en relatief goedkoop. Fietsen heeft evenwel nog steeds veel nadelen, te beginnen met de gebrekkige veiligheid omwille van een onaangepaste ruimtelijke ordening en weginfrastructuur. Ook is de fiets enkel te gebruiken voor relatief korte afstanden en niet geschikt voor een hele reeks verplaatsingen. De fiets, met inbegrip van de elektrische fiets, vertegenwoordigt trouwens slechts 4,4 % van het modale aandeel van de verplaatsingen in Vlaanderen en 1,6 % in Wallonië, tegenover 17 % in Brussel²⁷⁰.

Mensen in armoede worden bovendien nog met andere obstakels geconfronteerd. Het gebruik van de fiets hangt af van de gezondheid van de gebruiker, waardoor hij voor de meest kwetsbaren ontoegankelijk wordt. Ook heb je een plek nodig waar je je fiets veilig kan stallen. Een van de deelnemers zette zijn fiets in de kelder van het sociale flatgebouw waarin hij woonde, maar uiteindelijk werd deze gestolen. Het is dan ook belangrijk om ervoor te zorgen dat sociale woningen zijn uitgerust met veilige plaatsen voor het stallen van fietsen.

Elektrische fietsen en steps zijn momenteel ontoegankelijk voor mensen die in armoede leven. Zij klagen de kostprijs van deze vervoersmiddelen aan en twifelen aan hun werkelijk duurzaam karakter. Zoals een lid van een vereniging waar armen het woord nemen signaleert: *“Elektrische auto’s zijn misschien wel milieuvriendelijker, maar een fiets met pedalen is ook milieuvriendelijk, en verbruikt alleszins minder dan een elektrische fiets”*.

Er bestaan ook initiatieven die het gebruik van de fiets mogelijk willen maken voor mensen in armoede, bijvoorbeeld het project De Groene Ridder van de vereniging ‘t Lampeke, dat tijdens het overleg werd voorgesteld. Dit project koopt fietsen aan om ze *“aan goedkope prijzen (12 euro/jaar) te verhuren en zo mensen te leren fietsen en de eerste drempel te helpen overwinnen. Het laat fietsreparaties doen door vrijwilligers en betreft hier lokale handelaars bij. De vereniging had ook gemerkt dat door het nieuwe circulatieplan in Leuven mensen in armoede of met een handicap nergens meer geraakten, waardoor ze een systeem van fietstaxi heeft opgericht”*. Er ontwikkelen zich ook andere oplossingen, zoals het Fietsbib-systeem in sommige streken: *“Je betaalt een klein bedrag om een fiets te kunnen gebruiken die past bij wat je nodig hebt (als kind of als bejaarde), zodat je niet elke keer een nieuwe fiets hoeft te kopen”*.

7.3. Nieuwe mobiliteit, nieuwe uitdagingen

Mobiliteit is voortdurend in beweging. De afgelopen jaren zien we nieuwe manieren ontstaan om ons te verplaatsen en daarmee ook nieuwe gewoontes. Technologische ontwikkelingen en milieubewustzijn neigen ertoe om onze manier van verplaatsen te veranderen en leiden tot innovatieve oplossingen, met name in zachte mobiliteit.

Toch neigen die technologische en maatschappelijke ontwikkelingen inzake duurzaamheid er opnieuw toe om de allerarmsten in de steek te laten. Denk bijvoorbeeld aan de opkomst van elektrische fietsen en steps in steden, de ontwikkeling van meerdere smartphone-apps voor carpoolen, de alternatieve vervoerswijzen of het multimodaal vervoer (vervoer waarbij je van het ene op het andere vervoersmiddel overstapt). Sommige van die evoluties zijn gebaseerd op het gebruik van nieuwe technologieën, waaronder smartphones. Ze zijn dus vooral gericht op mensen met een sterk sociaal netwerk die gemakkelijk communiceren. Dit soort oplossingen houdt geen rekening met de digitale kloof en het nog steeds te hoge percentage analfabetisme, dat in ons land op 10 % wordt geschat²⁷¹.

De toegankelijkheid van het openbaar vervoer wordt bijvoorbeeld steeds moeilijker voor wie in armoede leeft. Zo wordt het kopen van een ticket steeds lastiger: *“De terminals zijn ingewikkeld in het gebruik en daardoor afschrikkend, en mensen die in armoede leven hebben het gevoel dat men op hen neerkijkt wanneer zij hulp vragen; er is minder dienstverlening en contact met de mensen”*.

Het wordt ook steeds moeilijker om het openbaar vervoer te gebruiken zonder bankkaart of internettoegang. De informatie is immers steeds vaker te vinden via internet en steeds minder op papier en in het station, wat voor mensen zonder internettoegang echt een probleem vormt. Alle openbare vervoersmaatschappijen zetten fors in

op elektronische betalingen, soms ten koste van munten en bankbiljetten. Zo aanvaarden de betaalautomaten van de NMBS en de MIVB alleen munten en geen bankbiljetten, terwijl die van de TEC enkel bankkaarten aanvaarden. Daarenboven zijn de interessantste vervoersbewijsformules zoals abonnementen vaak minder toegankelijk wanneer je ze contant wil betalen, omdat er weinig fysieke verkooppunten zijn, die bovendien maar beperkt open zijn. De Lijn heeft per provincie slechts één fysiek verkooppunt waar je een abonnement kunt kopen.

In werkelijkheid verschuift de verantwoordelijkheid voor mobiliteit momenteel van de publieke naar de private sfeer: steeds vaker wordt van ieder individu verwacht dat hij of zij zich verplaatst met eigen middelen, eventueel in combinatie met het openbaar vervoer. Deze verschuiving van openbare infrastructuur naar particuliere middelen vergroot de ongelijkheid en verontrust de deelnemers aan het overleg. Opnieuw zijn ze bang dat de allerarmsten in de steek gelaten worden.

Het terugdringen van de ongelijkheden inzake mobiliteit is een grote uitdaging voor de komende jaren. Volgens IWEPS vereist dit *“een verdere gegevensverzameling over de ontwikkeling van ons gedrag en over de waarschijnlijke impact van bepaalde beleidsmaatregelen (kilometerheffing/vignet, stopzetting van bedrijfswagens, ontwikkeling van het openbaar vervoer...)”*²⁷². Daarbij is het van belang dat de verschillende studies over onze verplaatsingen werkelijk representatief zijn voor alle bevolkingsgroepen in het land.

Alternatieven ontwikkelen voor de auto is een positieve stap voorwaarts, mits deze effectief aantrekkelijk en toegankelijk worden voor iedereen. Volgens mensen in armoede is het echter de uitbouw van het openbaar vervoersnetwerk dat voor iedereen een structurele en duurzame vervoersoplossing kan zijn. Ondertussen, zo herhalen ze, *“hebben mensen in armoede vaak alleen maar hun voeten om zich te verplaatsen”*.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- De ruimtelijke ordening bekijken vanuit een duurzame mobiliteits invalshoek.
- Lokale basisdiensten behouden en versterken.
- Dorpen nieuw leven inblazen en de initiatieven daarvoor ex ante aftoetsen aan situaties van armoede.
- Maatregelen bevorderen die erop gericht zijn het autogebruik terug te dringen zonder meer ongelijkheid te creëren.
- Wijken ‘verkeersluw’ maken, met bescherming tegen doorgaand autoverkeer.
- De fiscaliteit in verband met salariswagens hervormen.
- Het aanbod aan openbaar vervoer versterken.
- Het aanbod en de tarieven van verschillende openbare vervoersmaatschappijen op elkaar afstemmen.
- Sociale voordelen voor het openbaar vervoer zo veel mogelijk automatisch toepassen.
- De mogelijkheid om maandelijks – en niet enkel jaarlijks – een abonnement voor het openbaar vervoer tegen een verminderd tarief te kopen veralgemenen.
- Klanten van het openbaar vervoer degelijk informeren over het aanbod door informatie ook op papier te verspreiden en de loketfunctie te behouden en zelfs te versterken.

- De mogelijkheden om vervoersbewijzen voor het openbaar vervoer met contant geld te betalen behouden.
- De kwaliteit en de veiligheid van de fietsinfrastructuur verbeteren.
- Mensen in armoede ondersteunen in de aankoop of het gebruik van fietsen. Het leren fietsen op school en binnen organisaties bevorderen.
- Mogelijkheden tot fietsenstalling voorzien in sociale huisvesting, in het bijzonder in appartementen.
- Een gunstig beleids- en regelgevingskader ontwikkelen voor het delen van auto's en andere vervoersmiddelen.
- Een sociaal tarief creëren voor gedeelde auto's, fietsen of scooters om ze voor iedereen toegankelijk te maken.

Hoofdstuk III - Wegen naar duurzaamheid

In de vorige hoofdstukken hebben we de sociale, economische en ecologische uitdagingen met elkaar verbonden en van naderbij bekeken in verschillende levensdomeinen. Het is duidelijk dat de sociale dimensie van duurzaamheid bijzondere aandacht verdient. Niet alleen om te vermijden dat vooral de meest kwetsbare groepen getroffen worden door de gevolgen van de veranderingen die we meemaken. Maar ook opdat iedereen verantwoordelijkheid kan opnemen voor een meer duurzame toekomst. Door hun precaire (financiële) situatie beschikken mensen in armoede vaak niet over de vrijheid en de hefboomen om duurzame(re) keuzes te maken, of het nu is om zich te voeden, te verplaatsen, of te verwarmen. Omdat ze daarenboven de onderlinge verwevenheid van verschillende levensdomeinen extra aan den lijve ondervinden, hebben ze zwaarder te lijden onder de perverse gevolgen van bepaalde beleidsmaatregelen.

Dit hoofdstuk bevat een aantal wegen naar duurzaamheid, richtinggevend voor sociaal rechtvaardig beleid rond duurzaamheid en een duurzaam armoedebeleid. Vertrekkend van de verantwoordelijkheid van de overheid om de mensenrechten en de duurzame ontwikkelingsdoelen voor haar burgers te realiseren, staan we stil bij de noodzaak om rechten effectief toe te kennen. We werken enkele elementen van goed bestuur uit en gaan na aan welke voorwaarden moet worden voldaan om duurzame initiatieven voor iedereen toegankelijk te maken. In een volgend punt verkennen we enkele pistes om een rechtvaardig duurzaamheidsbeleid te financieren. Het laatste punt zet dialoog en participatie in de kijker, essentieel in de verschillende fasen van beleid. In elk punt geven we een bijzondere plaats

aan de aanbevelingen, gericht aan de verschillende regeringen, parlementen en adviesorganen.

1. De verantwoordelijkheid van de overheid tot duurzaamheid

De vele uitdagingen voor een duurzame toekomst doen de vraag rijzen naar wie hiervoor de verantwoordelijkheid draagt. Dat is onder andere de overheid, het bedrijfsleven, groepen of gemeenschappen en individuen. De verantwoordelijkheid van de overheid moet worden onderscheiden van die van de andere actoren, omdat ze een zeer belangrijke actor is in de evolutie naar een duurzame samenleving.

1.1. De SDGs, een politiek instrument met universele reikwijdte

De duurzame ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs), die zijn vastgelegd in een Resolutie, die op 25 september 2015 door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties werd aangenomen, vormen op politiek niveau het meest omvattende instrument om de duurzaamheidsuitdagingen aan te pakken²⁷³. Deze Resolutie, met als titel 'Onze wereld transformeren: de Agenda 2030 voor Duurzame Ontwikkeling', stelt een ambitieuze agenda voorop: *"De mensheid bevrijden van de tirannie van armoede en nood, zorgen voor en behouden van de planeet"*. Alle VN-lidstaten hebben zich er zo toe verbonden *"de kordate en transformerende stappen te zetten die dringend nodig zijn om de wereld op weg te zetten naar een duurzame en veerkrachtige toekomst"* en *"niemand achter te laten bij deze gemeenschappelijke onderneming"*. In ons land is het de Belgische staat, dus de federale Staat en de

gefedereerde entiteiten, die de verantwoordelijkheid draagt om de gestelde doelen te bereiken.

De SDGs vormen een belangrijk politiek instrument, omdat ze het nauwe verband benadrukken tussen duurzaamheid en mensenrechten, waarvan de realisatie onder de verantwoordelijkheid van de staat valt. Het universele karakter van de SDGs is bijvoorbeeld een punt van overeenkomst met de mensenrechten. Net als de mensenrechten zijn de SDGs bedoeld om in alle landen te worden toegepast, en niet zoals de Millenniumontwikkelingsdoelstellingen alleen in de ontwikkelingslanden.

België heeft in de voorbije decennia vaak een pioniersrol kunnen spelen bij de uitwerking van internationale mensenrechtenteksten, net zoals het in verschillende internationale structuren wordt erkend als bruggenbouwer. Ook rond verschillende aspecten van duurzaamheid zou ons land een voortrekkersrol kunnen spelen. Dit werd bijvoorbeeld gevraagd in het twejaarlijkse Verslag 2014-2015 over publieke diensten voor het recht op water, en wordt herhaald in punt II.3 van dit Verslag.

1.2. Verantwoordelijkheid van de overheid en fundamentele rechten

De SDGs hebben betrekking op alle actoren in onze samenleving en willen niet alleen voor staten, maar ook voor bedrijven, groepen of gemeenschappen en individuen een referentiekader bieden. Omdat ze niet zijn bekrachtigd in een juridisch bindend instrument, zijn ze opgesteld in de vorm van doelstellingen en niet van verplichtingen.

Toch zijn de SDGs fundamenteel gericht op de naleving van de mensenrechten. Dit komt tot uiting in de VN-Resolutie, waarin staat dat de SDGs beogen om *“de mensenrechten van iedereen te realiseren”*. Bovendien verwijst elk van de doelstellingen en subdoelstellingen van de SDGs naar één of meer grondrechten die in

internationale of Europese teksten werden vastgelegd. Het Deense Mensenrechteninstituut heeft trouwens een 'Leidraad voor de Mensenrechten in de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen' ontwikkeld, waarin voor elke doelstelling het overeenkomstige mensenrecht wordt aangegeven²⁷⁴. Zo maakt de doelstelling om *“het behoud, herstel en duurzaam gebruik van terrestrische en zoetwaterecosystemen te waarborgen”* (SDG 15.1) bijvoorbeeld deel uit van het recht van alle volkeren om *“vrijelijk over hun natuurlijke rijkdommen en hulpbronnen te beschikken”*, wat is vastgelegd in artikel 1.2. van het Internationaal Verdrag inzake Burgerlijke en Politieke Rechten²⁷⁵ (IVBPR) en van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Sociale en Culturele Rechten²⁷⁶ (IVESCR), maar ook van het recht van *“eenieder op het genot van een zo hoog mogelijk niveau van lichamelijke en geestelijke gezondheid”* (artikel 2.1. van het IVESCR).

In tegenstelling tot de duurzame ontwikkelingsdoelstellingen zijn de verplichtingen op het gebied van de mensenrechten wel degelijk vastgelegd in bindende verdragen en overeenkomsten, zoals het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens²⁷⁷, het IVBPR of het IVESCR. Is de staat niet wettelijk verplicht om de SDGs van de VN-Resolutie na te komen, ze is er wel toe gehouden om haar internationale en Europese verbintenissen inzake mensenrechten te vervullen. De politieke wil en de noodzakelijke maatregelen voor een duurzame wereld confronteren staten op deze manier met hun verplichtingen om de mensenrechten na te leven.

Zo wordt duidelijk dat de evolutie naar een duurzamere samenleving en de naleving van de grondrechten twee inspanningen zijn die samenvloeien en met elkaar verweven zijn.

1.3. De positieve en negatieve verplichtingen van de overheid

Zoals hierboven uiteengezet schuilt achter het engagement van staten in de Resolutie van 2015 om *“zich onvermoeibaar in te zetten voor de*

volledige uitvoering van dit Programma tegen 2030” evenals de verplichting om *“het universele respect voor en de naleving van de mensenrechten en vrijheden te bevorderen”*, zoals de toegang tot gezondheidszorg, het recht op onderwijs, het recht op voldoende voedsel of het recht op veiligheid en vrede.

Op het gebied van de grondrechten, meer bepaald in het kader van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens, bestaan er twee soorten overheidsverplichtingen. Enerzijds houden de ‘negatieve verplichtingen’ in *“dat een staat zich moet onthouden van bepaalde handelingen die een schending zouden vormen van een verdragsrecht”*²⁷⁸. De ‘positieve verplichtingen’ anderzijds *“verplichten de staat maatregelen te treffen om de rechten uit het Verdrag te waarborgen. Deze verplichtingen zijn meestal niet expliciet geformuleerd in de tekst, maar zijn er wel uit afgeleid door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens”*²⁷⁹.

De eisen van de verschillende deelnemers aan het overleg kwamen overeen met deze twee categorieën verplichtingen. Enerzijds vragen ze dat de staat mensen in armoede zou toelaten *“om duurzaam te zijn”*. Dit wil bijvoorbeeld zeggen hen toelaten strategieën te ontwikkelen en toegankelijke solidariteitsnetwerken op te zetten. Negatieve verplichtingen kunnen ook inhouden dat de staat zich niet op ongerechtvaardigde wijze bemoeit met de vrijheid van mensen in armoede om vrijwilligerswerk te doen, of zich niet mengt in hun privéleven. Anderzijds verwachten de deelnemers dat de staat haar positieve verplichtingen op het gebied van de grondrechten nakomt, met name door het verstrekken van een menswaardig inkomen voor iedereen, van sterke publieke diensten, van een sociale bescherming die iedereen ten goede komt, enzovoort. Voor mensen in armoede die aan het overleg deelnamen, is het recht op behoorlijke huisvesting bijvoorbeeld een fundamentele verantwoordelijkheid van de staat. *“Wat doet de overheid wanneer iemand die op zoek is naar een woning de*

huurwaarborg contant moet betalen, wat eigenlijk illegaal is? Wat doet de overheid wanneer iemand uit huis wordt gezet omwille van onbewoonbaarheid en op straat belandt in plaats van geherhuisvest te worden? (...) Wat doet de overheid wanneer iemand die in zijn wagen woont, gedomicilieerd wordt op het adres van de woning waar die wagen geparkeerd staat en die persoon als samenwonende wordt beschouwd?”.

Bij de strijd tegen milieuvuiling wordt bijvoorbeeld dikwijls de nadruk gelegd op de noodzaak van individuele inspanningen, waarbij ieder zijn duit in het zakje doet. *“Maar die maatregelen zijn moeilijk en dwingend. De strijd tegen vervuiling zou eerst en vooral op politiek en collectief niveau aangepakt moeten worden, zoals bijvoorbeeld voor de plasticzakken in winkels”*. Ook inzake consumptie vinden de deelnemers dat de overheid een beleid moet opzetten. *“Nu beslist een grootwarenhuis wat verkocht zal worden. We moeten meer seizoensgebonden gaan eten”*. Om het beleid tot actie aan te manen, vinden de deelnemers het belangrijk *“met meerdere verenigingen en organisaties druk uit te oefenen op de politieke wereld, om transversaal effect te bereiken. Daarvoor is samenwerking met het middenveld nodig”*. De rol van de staat bij het reguleren van de productie, en niet alleen van de consumptie, is herhaaldelijk in herinnering gebracht. Dit is essentieel om alle consumenten in gelijke mate te beschermen, in het bijzonder tegen stoffen die schadelijk zijn voor de gezondheid.

De rol van de overheid is des te belangrijker voor mensen in armoede, omdat armoede hun grondrechten ondermijnt en bijgevolg hun mogelijkheid om duurzame keuzes te maken inperkt, of het nu om energie, vervoer of voeding gaat. Wanneer hun grondrechten worden geschonden, kunnen mensen in armoede hun individuele verantwoordelijkheid inzake klimaatopwarming of milieuvuiling niet volledig uitoefenen. Hoe beter de staat dus zijn positieve en negatieve verplichtingen nakomt, hoe meer mensen in armoede individueel

kunnen bijdragen aan een duurzamere samenleving.

Wanneer bovendien van alle belanghebbenden - regeringen, maatschappelijk middenveld, privé-sector en andere actoren - verwacht wordt dat ze de SDG-agenda mee helpen uitvoeren, is het volgens de deelnemers aan het overleg van belang om enerzijds *“de taken van de overheid naar het bedrijfsleven toe te expliciteren”*. Anderzijds is het essentieel erop toe te zien dat de overheid haar verantwoordelijkheden niet overdraagt aan de privésector. Volgens de speciale gezant over extreme armoede en mensenrechten *“houdt privatisering in verband met klimaatverandering ook risico's in voor de rechten van wie in armoede leeft. Privatisering maakt onvermijdelijk de winst prioritair en negeert overwegingen als gelijkheid en niet-discriminatie, waardoor de armen en hun gemeenschappen worden gemarginaliseerd”*. Bovendien *“kan de privatisering van basisdiensten en van sociale bescherming een slechte vorm van aanpassing zijn, in plaats van de wereld te helpen zich aan te passen aan de klimaatverandering. Een bovenmatige afhankelijkheid van de privésector zou kunnen leiden tot een scenario van klimaatapartheid, waarbij de rijken betalen om te ontsnappen aan oververhitting, honger en conflicten, terwijl de rest van de wereld eronder zou lijden”²⁸⁰*.

1.4. Aandacht voor de onderlinge afhankelijkheid van de SDGs in het overheidsbeleid

Zoals de VN-Resolutie stelt, is het de bedoeling dat de SDGs *“één en ondeelbaar zijn en de drie dimensies van duurzame ontwikkeling - de economische, sociale en ecologische - met elkaar verzoenen”*. Dit betekent dat de staat in een

duurzaam overheidsbeleid geen enkele SDG op zichzelf kan realiseren, zonder rekening te houden met de andere SDGs. Ook heeft de verbetering of verslechtering van één SDG onvermijdelijk gevolgen voor de andere SDGs.

Deze onderlinge afhankelijkheid, of het nu gaat om mensenrechten of om SDGs, wordt elke dag door ieder van ons ervaren: toegang tot groene ruimten heeft ook effect op onze gezondheid, toegang tot kwaliteitsvol onderwijs verbetert onze kans op een passende job, enzovoort. Deze ervaring is echter nog veel scherper en intenser bij mensen in armoede. Nog meer dan de overige bevolking ondervinden ze dagelijks deze onderlinge afhankelijkheid tussen hun verschillende rechten en de obstakels om ze te kunnen oefenen. Deze onlosmakelijke verbanden tussen de SDGs werden tijdens het overleg regelmatig benadrukt. Leef je in armoede, dan heeft de toegang tot betaalbare energie bijvoorbeeld een directe invloed op je gezondheid, wat voor de overige bevolking niet noodzakelijk het geval is. Zoals tijdens het overleg door iemand die in armoede leeft werd verwoord, *“wanneer mensen zich niet kunnen verwarmen en veel persoonlijke energie steken in overleven, lijdt hun gezondheid daaronder”*.

Het is essentieel dat de overheid bij de uitwerking van haar beleid rekening houdt met deze onderlinge afhankelijkheid en bijzondere aandacht besteedt aan mensen in armoede, om het motto van de SDGs - *to leave no one behind* (niemand achterlaten) - te respecteren. Het is namelijk door deze grote onderlinge afhankelijkheid van alle levensgebieden dat mensen in armoede zwaarder te lijden hebben onder de perverse gevolgen van zogenaamd duurzame maatregelen.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- De mensenrechten als basis gebruiken voor het beleid, met de bedoeling de Belgische Grondwet en de internationale verplichtingen te eerbiedigen.
- Valoriseren van de reeds bestaande processen, rapporten en evaluaties én uitvoeren van hun aanbevelingen inzake mensenrechten.
- Nakomen van de verbintenissen, aangegaan in de SDGs, om *"onvermoeibaar te werken om ervoor te zorgen dat dit programma tegen 2030 volledig wordt uitgevoerd"*.
- Bij de ontwikkeling en (ex ante en ex post) evaluatie van het beleid rekening houden met de onderlinge afhankelijkheid van de SDGs.
- Toegankelijke basisdiensten voor iedereen in stand houden en versterken en de informatie hierover voor iedereen toegankelijk te maken.

2. Een politiek gericht op effectiviteit van rechten

Als er eenmaal duurzame beleidsmaatregelen zijn ontwikkeld, moeten deze ook effectief worden uitgevoerd en hun doel bereiken. Heeft iedereen, ook de armsten, baat bij het gevoerde beleid? Deze vraag doet zich voor in de context van een bredere kwestie, namelijk de effectiviteit van de rechten en de toegang tot rechten voor mensen die in armoede leven. Elke burger in België heeft rechten, maar deze worden voor mensen in armoede niet altijd werkelijkheid. Deelnemers aan het overleg gebruiken vaak het beeld van een *"hindernissenparcours dat mensen moeten afleggen om hun rechten te doen gelden"*. Volgens hen is de politiek zich helemaal niet bewust van de verschillen tussen rijk en arm. *"Er is een enorm tekort aan kennis over wat het betekent om in armoede te leven"*.

Bij de ontwikkeling van overheidsbeleid rond duurzaamheid is het daarom noodzakelijk om oog te hebben voor de noden van mensen in armoede, zowel op korte als op lange termijn. Beleid dient op een doordachte manier te worden gevoerd, bijvoorbeeld door financiële aanmoedigingen te geven aan bepaalde doelgroepen of een gerichte

communicatie te doen²⁸¹. Ook dient er zowel op voorhand (ex ante) als naderhand (ex post) te worden geëvalueerd of beleid een positief of negatief effect zal hebben (of heeft) op mensen in armoede.

De mogelijk negatieve effecten van beleid op mensen in armoede moeten worden vermeden. Dit kan door compenserende, ondersteunende of overgangsmaatregelen te voorzien. Om die reden is de instelling van een lage-emissiezone in Brussel gevalideerd door het Grondwettelijk Hof²⁸². Het Hof oordeelde dat het Brussels Hoofdstedelijk Gewest het evenredigheidsbeginsel in acht heeft genomen tussen enerzijds de doelstelling van de maatregel - het verbeteren van de luchtkwaliteit voor alle inwoners van het Gewest - en anderzijds de gebruikte middelen - namelijk het verbod op het gebruik van oude dieselauto's, dat wordt bestraft met een administratieve boete. Het Hof vindt dat de geleidelijke invoering van het verbod, gekoppeld aan overgangs- en tolerantieperioden en begeleidend maatregelen voor particulieren en bedrijven, voorbeelden zijn van aanvaardbare compenserende maatregelen. Zo voorziet de Brusselse wetgeving de mogelijkheid om uitzonderlijke vrijstellingen toe te staan aan bestuurders in een precaire sociaaleconomische situatie. Het zal dus van belang zijn erop toe te

zien dat werk gemaakt wordt van deze maatregelen en dat bijvoorbeeld de procedures om beroep te doen op deze vrijstellingen niet te complex worden gemaakt.

2.1. Niet-effectiviteit van rechten

“Een recht moet je opeisen. Op papier lijkt alles makkelijk. Maar zonder samenwerking, zonder menselijke solidariteit, heeft iemand met moeilijkheden om zich uit te drukken geen toegang tot een basisgrondrecht zoals het recht op gezondheid”²⁸³.

Waarom kunnen mensen in armoede of bestaansonzekerheid hun rechten niet realiseren? De niet-effectiviteit van rechten is een fenomeen dat wijder verspreid is dan wordt aangenomen en dat in het bijzonder de meest kwetsbaren treft. Op terminologisch vlak dienen we te verduidelijken dat we dit onderwerp beschouwen als een problematiek van niet-effectiviteit van rechten, met oorzaken zowel met betrekking tot het niet-gebruik van rechten (op het niveau van de rechthebbende) als tot de niet-toegang tot rechten (op het niveau van de regelgeving en de uitvoerende administraties en instellingen). Gezien de inburgering van het begrip zullen we het echter hebben over ‘non-take-up van rechten’.

De redenen hiervoor zijn divers²⁸⁴ en zijn vaak het onderwerp geweest van het werk van het Steunpunt tot bestrijding van armoede. In 2014 werd een colloquium volledig aan dit onderwerp gewijd²⁸⁵. In het Verslag 2014-2015 over de publieke diensten (zie het deel over toegang tot justitie)²⁸⁶ en dat van 2016-2017 (zie het deel over de oorzaken van non-take-up)²⁸⁷ werd dit ook behandeld. In 2016 wijdde het Observatorium voor Gezondheid en Welzijn zijn thematisch rapport aan de non-take-up van sociale rechten en sociale onderbescherming in het Brussels Gewest²⁸⁸. Deze verschillende werkzaamheden hebben ook geleid tot een specifiek onderzoeksproject, het TAKE-project, dat loopt sinds december 2015 en dat in 2020 zal worden afgerond. Het doel is de gevolgen van non-take-up

van rechten in termen van publieke uitgaven, armoede en sociale ongelijkheid in kaart te brengen en op zoek te gaan naar voorbeeldpraktijken inzake het monitoren en opvolgen van non-take-up van rechten door overheidsadministraties²⁸⁹.

De eerste belangrijke oorzaak van non-take-up van rechten is dat veel mensen in armoede zich er niet van bewust zijn dat ze rechten hebben of de moed niet (meer) hebben om die rechten op te eisen²⁹⁰. Dit kan deels worden verklaard door de vooroordelen ten aanzien van mensen in armoede, die vaak als onbekwaam worden beschouwd. Een andere oorzaak kan worden gevonden in de angst voor de perverse effecten van een vraag, maar ook in de ontmoediging die wordt veroorzaakt door jaren van wachten op het deblokken van een situatie, zoals bijvoorbeeld het feit dat mensen jarenlang op een wachtlijst staan voor sociale huisvesting.

Daarnaast wordt gewezen op het gebrek aan informatie door de overheden of aan kennis van de rechtzoekenden, evenals op de complexiteit van de wetten en procedures. Een lid van een vereniging die gratis juridisch advies geeft, getuigde dat ze *“wordt geconfronteerd met het feit dat in de rechtspraak alles bewezen moet worden. Een groot deel van de bevolking heeft echter niet de reflex om alles schriftelijk te regelen en vaak worden dingen mondeling geregeld (huurcontract, enzovoort). De mensen beheersen ook de concepten en terminologie van dergelijke documenten niet. Het is moeilijk om de tijd en de organisatie te vinden om al die administratieve zaken te doen. Zelfs als de procedures worden gedigitaliseerd, moeten er nog altijd documenten worden aangedragen”*. Voor een erevrederechter is het duidelijk: *“Wanneer iemand die arm is niet weet hoe hij zich tot het gerecht moet wenden, dan wordt hij uit dat systeem uitgesloten. Er is een echte rol weggelegd voor sociale verenigingen om mensen te informeren”*. Volgens onder andere de vereniging LST²⁹¹, is het belangrijk om voorzichtig te zijn wanneer gezegd wordt dat opleiding en

informatie in eerste instantie de sleutel vormen tot toegang tot justitie. Ze stelt vast dat *“er sinds vele jaren een evolutie is naar een enorme toename van voorwaardelijkheid van rechten, die samengaat met meer procedures, meer stappen te ondernemen, meer controles en meer sancties. Men mag de verantwoordelijkheid en de schuld niet bij de rechtzoekenden leggen. Het is veel te eenvoudig om te zeggen dat men geen toegang heeft tot justitie omdat men slecht geïnformeerd is”*. Dit is een vaststelling die ook in het tweejaarlijkse Verslag 2016-2017 werd gemaakt²⁹².

Om dit te verhelpen, moeten de overheden en de diensten onder meer trachten de rechthebbenden proactief te bereiken, te informeren en te helpen bij de toegang tot rechten²⁹³. Naast een bereidheid van overheden en organisaties om proactief te zijn, moeten zij ook over de middelen beschikken om dit te doen. Dit was het besluit van een vertegenwoordiger van een federale overheid tijdens het overleg: *“De non-take-up is een groot probleem dat moeilijk te detecteren valt. De betrokkenen, enerzijds de mensen die te weinig geïnformeerd zijn over hun rechten en anderzijds de organisaties die te weinig middelen krijgen om naar de mensen toe te stappen, vinden elkaar te weinig”*.

De overheid beschikt over verschillende mechanismen om de non-take-up van rechten tegen te gaan, zoals de automatische toekenning van rechten (of 'automatisering'). In punt III.3 zal hier nader op worden ingegaan. Er werden ook instrumenten ontwikkeld om organisaties en diensten te stimuleren en te ondersteunen bij het nadenken over non-take-up van rechten in het kader van hun werkdomein²⁹⁴.

Ten slotte geven bepaalde deelnemers aan het overleg aan dat ze ontmoedigd worden door het feit dat, wanneer de overheid haar eigen verplichtingen niet nakomt, ze daar niet altijd voor wordt aangesproken. Er bestaat volgens hen een machtsonevenwicht tussen de burger en de instellingen. De algemene regel is dat de staat voor een rechtbank verantwoordelijk kan worden

gesteld voor zijn tekortkomingen en ook veroordeeld kan worden om deze recht te zetten en om de slachtoffers te vergoeden. Het blijkt echter uit het volgende punt dat de stap naar de rechtbank voor mensen in armoede niet altijd even evident is. Daarnaast zijn sommige verplichtingen van de staat geen resultaatsverbintenissen of zijn ze niet inroepbaar.

2.2. Justitie als waarborg voor de effectiviteit van rechten

Wanneer een recht wetens en willens niet wordt toegekend door de verantwoordelijke overheid of organisatie, of wanneer het wordt geschonden, heeft iedere burger het recht om zich tot de rechter te wenden voor de toekenning van dit recht of om schadevergoeding te eisen. De toegang tot de rechter is daarom een fundamenteel instrument voor de toegang tot rechten²⁹⁵. De analyse van de rechtspraak van de Belgische hoven en rechtbanken is ook een middel om de doeltreffendheid van de fundamentele rechten van mensen in armoede te beoordelen. Daarom zette het Steunpunt tot bestrijding van armoede enkele jaren geleden hierrond een project op om rechtspraak te verzamelen en te publiceren, en analyses te maken (zoals de cahier over het referentieadres)²⁹⁶.

Vooreerst moet worden opgemerkt, zoals een lid van een vereniging waar armen het woord nemen opmerkte dat *“de toegang tot justitie reeds begint voorafgaand aan de effectieve uitoefening van rechten voor de rechtbanken en dat mensen in armoede dagelijks heel vaak geconfronteerd worden met situaties waarin ze geen of inferieure rechten hebben”*. Vaak worden de illegale situaties waar mensen in armoede mee te maken hebben op een 'infra-juridisch' niveau opgelost: er wordt een 'minnelijke schikking' bereikt, die in werkelijkheid echter uitsluitend ten goede komt aan de sterkste partij²⁹⁷.

In het tweejaarlijkse Verslag 2014-2015 over de publieke diensten heeft het Steunpunt tot bestrijding van armoede een hoofdstuk gewijd aan

justitie²⁹⁸. De bevindingen en aanbevelingen in dit Verslag blijven relevant, hoewel sommige trends zich hebben voortgezet en enkele veranderingen plaatsvonden. Op basis hiervan kunnen we vijf grote actielijnen onderscheiden.

In de eerste plaats is er werk aan de winkel om de rechtzoekende te ondersteunen. Eenvoudige toegang tot informatie en juridische bijstand is essentieel om de non-take-up van rechten tegen te gaan. De juridische eerstelijnsbijstand is een goed voorbeeld, omdat het kan worden gegeven door advocaten, maar ook door verenigingen. Deze hebben het voordeel dat ze dicht bij de mensen staan en minder intimiderend kunnen zijn. Soms is deze bijstand zelfs zeer outreachend georganiseerd, zoals bijvoorbeeld in het station van Brussel-Centraal waar ze gericht is op dak- en thuislozen. Echter, zoals een vertegenwoordiger van een dergelijke vereniging opmerkt *“krijgen verenigingen die rechtsbijstand verlenen en informatie geven over hoe iemand toegang kan krijgen tot justitie, steeds minder subsidies”*. Sinds de overdracht van de bevoegdheid over juridische eerstelijnsbijstand van de federale regering naar de gemeenschappen bij de zesde staats-hervorming, hebben zowel de Franstalige als de Vlaamse Gemeenschap²⁹⁹ besloten om de financiering uitsluitend voor advocaten te bestemmen. Nochtans moeten de verschillende actoren die eerstelijns juridische ondersteuning bieden (financieel) worden ondersteund in hun actie, en niet alleen de balies. Zij moeten bovendien nauw betrokken worden bij de organisatie van de rechtsbijstand via de commissies voor rechtsbijstand³⁰⁰. Ondertussen heeft *Avocats.be* (de vereniging van de Franstalige en Duitstalige ordes van advocaten) onderzoeken³⁰¹ laten uitvoeren naar de haalbaarheid van een pilootproject. Hierbij zouden advocatenkantoren zich, in samenwerking met sociale assistenten, uitsluitend toespitsen op juridische bijstand voor mensen die recht hebben op gratis tweedelijnsbijstand.

Een tweede actielijn is de verbetering van de financiële toegang tot de rechter voor mensen in armoede. Sommige hervormingen van de juridische tweedelijnsbijstand en verhogingen van de gerechtskosten moeten in vraag worden gesteld, omdat ze de toegang tot de rechter voor de meest behoeftigen ernstig in gevaar brengen³⁰². De hervorming van de rechtsbijstandverzekering moet worden geëvalueerd en gewijzigd opdat zij ten goede komt aan degenen die geen juridische tweedelijnsbijstand genieten. Volgens de *Ligue des Familles* is deze hervorming een stap in de goede richting, maar niet voldoende in de huidige vorm om een echte toegang tot de rechter voor iedereen te garanderen³⁰³.

Ten derde kan ook aan de kant van de administratieve en gerechtelijke organisatie werk worden verricht. Wanneer besloten wordt een burger een recht te weigeren of in te trekken, dient de bevoegde overheidsinstantie of organisatie ervoor te zorgen dat zij in duidelijke bewoordingen vermeldt wat de beroepsmogelijkheden zijn en waarom het besluit in kwestie is genomen³⁰⁴. Dit geldt zowel voor oproepingen en dagvaardingen voor de rechtbank, maar ook voor de zittingen en de beslissingen van rechters. In dit opzicht is de opleiding van de verschillende actoren in de rechterlijke macht en de advocatuur om hun kijk op armoede in vraag te stellen, bijzonder nuttig³⁰⁵.

Een vierde stap is het bevorderen van alternatieve methoden voor geschillenbeslechting, zoals verzoening en bemiddeling. Niet alleen houden ze op een bepaalde manier de over-juridisering van de samenleving tegen, maar ze hebben ook veel voordelen (financieel, flexibiliteit, snelheid van de verwerking, naleving van de beslissing, enzovoort)³⁰⁶. Ook actoren die actief zijn op het gebied van bemiddeling zouden moeten worden aangemoedigd om hun kijk op armoede in vraag te stellen.

Tot slot is het interessant om te zien in hoeverre verenigingen gebruik zullen maken van de mogelijkheden die de nieuwe vordering ter

verdediging van collectieve belangen biedt³⁰⁷. Sommige zaken of tekortkomingen van de staat vragen om collectieve gerechtelijke stappen, omdat burgers die in armoede leven niet altijd de kracht of de middelen hebben om zich te verdedigen. Het verkrijgen van vonnissen die een precedent zullen scheppen en het mogelijk zullen maken om gezamenlijk naar een betere toekomst toe te werken, blijft zeker een van de kerntaken

van het middenveld³⁰⁸. In een open brief die in mei 2019 werd gepubliceerd³⁰⁹, hebben verschillende ondertekenaars uit het middenveld en de vakbondswereld aan de alarmbel getrokken over wat ze ervaren als een verschuiving in de maatschappij: procedures in rechte stijgen, terwijl zowel het Grondwettelijk Hof als de Raad van State meer en meer schendingen van grondrechten moeten vaststellen.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Bij het uitwerken en toepassen van beleidsmaatregelen, een ex ante en ex post analyse voeren over de impact van beleid op personen en gezinnen in armoede.
- Op basis van deze evaluatie, voorzien in overgangs-, compenserende of corrigerende maatregelen en zorgen voor voldoende efficiënte, toegankelijke en betaalbare alternatieven.
- Een beleid voeren met het oog op effectieve uitoefening van rechten door op elk beleidsniveau een plan op te stellen voor de bestrijding van non-take-up van rechten (bijvoorbeeld: proactieve initiatieven, vereenvoudiging procedures, automatisering van rechten...).
- Organisaties en diensten stimuleren en ondersteunen om na te denken over non-take-up van rechten in hun domein.
- Verder onderzoeken van de oorzaken van non-take-up van rechten.
- Justitie de middelen geven om haar rol van waarborger van de effectiviteit van rechten uit te oefenen.
- Alle actoren die juridische eerstelijnsbijstand aanbieden (financieel) ondersteunen en ze betrekken bij de organisatie ervan via de commissies voor juridische bijstand.
- De financiële toegang tot justitie verbeteren voor mensen in armoede: evalueren van de toepassing van de nieuwe wetgeving op de rechtsbijstandsverzekering, verlagen van financiële drempels (rolrechten, BTW op advocatenkosten...), evalueren van het systeem van en de toegang tot de juridische tweedelijnsbijstand (financiële toegangs drempels, administratieve lasten op advocaten en aanvragers, oprichting gespecialiseerde advocatenkantoren...).
- De procedures vereenvoudigen: herinvoeren van het onweerlegbaar vermoeden van behoeftigheid in het kader van de juridische tweedelijnsbijstand en automatiseren van de kosteloze rechtspleging voor rechthebbenden van de juridische tweedelijnsbijstand.
- De justitiële actoren sensibiliseren en vormen om toegang en verstaanbaarheid (klare taal) te verbeteren voor alle burgers.
- Ook de alternatieve manieren om rechtsgeschillen te beslechten (bemiddeling, ombudsdiensten) ondersteunen maar tegelijk letten op machtsverhoudingen ten nadele van mensen in armoede.

3. Een goed bestuur op lange termijn

3.1. Good governance

In een vorig punt (III.1) hebben we de verantwoordelijkheid van de overheid rond duurzaamheid onderlijnd. In het overleg hebben verschillende deelnemers tegelijk gewezen op het belang van de manier waarop de overheid die verantwoordelijkheid opneemt. In het debat over de kwaliteiten van de overheid wordt vaak de term *good governance* gebruikt, waarmee een goed bestuur op lange termijn wordt bedoeld.

Ook de Agenda 2030 heeft aandacht voor dit aspect. Bij SDG 17 ‘Partnerschap om doelstellingen te bereiken’ wordt aan de verschillende overheden gevraagd om de *“beleidscoherentie voor duurzame ontwikkeling”* te versterken. In haar ambitie om dit te concretiseren heeft de OESO beslist om haar *‘2010 Recommendation on Good Institutional Practices in Promoting Policy coherence for Development’* te actualiseren, wat leidde tot een *‘Draft Recommendation of the Council on Policy Coherence for Sustainable Development’*. In deze tekst maakt de OESO ook het verband met armoedebestrijding: *“Een coherent beleid voor Duurzame Ontwikkeling is essentieel om – in eigen land en wereldwijd – de voordelen van synergetische acties te realiseren en om uitwisselingen tussen de SDGs te beheren, alsook om het hoofd te bieden aan de grensoverschrijdende en lange termijn impact die binnenlands en internationaal beleid kan hebben op duurzame ontwikkeling, waaronder armoedebestrijding”*³¹⁰.

In het overleg werd vooral gewezen op waarden en principes als samenwerking, evaluatie en de effectiviteit van rechten.

3.2. Samenwerking tussen overheden

Armoede uit zich in verschillende levensdomeinen. De strijd tegen armoede raakt bijgevolg aan verschillende beleidsdomeinen en bevoegdheidsniveaus. Een samenwerking en coördinatie tussen de verschillende sectoren en overheidsbevoegdheden is dan ook bijzonder belangrijk. Een deelnemer aan het overleg wees er bijvoorbeeld op dat *“er negen ministers of staatssecretarissen bevoegd zijn voor gezondheid en welzijn, wat het beleid niet vergemakkelijkt”*. Iemand zei ook dat *“wanneer lokale besturen inzetten op gezonde, duurzame wijken, mensen in armoede weggedreven worden. Hoe kan dit vermeden worden? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de impact van zulke initiatieven ook de mensen ten goede komt die het het meest nodig hebben? Dit vraagt inspanningen van verschillende beleidsniveaus samen, bevoegdheidsoverschrijdend”*.

Deze linken – en de noodzaak om over domein- en bevoegdheidsgrenzen heen te werken – werden de voorbije jaren meer dan eens benadrukt. In het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid – dat er 20 jaar geleden kwam na uitdrukkelijke vraag in het Algemeen Verslag over de Armoede naar een gecoördineerd beleid – bevat het engagement van de federale Staat, de gemeenschappen en de gewesten om hun beleid te coördineren. Volgend principe wordt hierbij vermeld: *“Een beleid van maatschappelijke integratie is een inclusief, globaal en gecoördineerd beleid, dit wil zeggen dat het moet gevoerd worden op alle bevoegdheidsgebieden en dat een voortdurende evaluatie van alle ondernomen en overwogen initiatieven en acties daartoe vereist is”*³¹¹. Met dit Samenwerkingsakkoord werd het Steunpunt tot bestrijding van armoede opgericht dat in zijn interfederale werking aanbevelingen kan doen met betrekking tot de verschillende bevoegdheidsniveaus. Dit tweejaarlijkse Verslag rond duurzaamheid en armoede is daar een

voorbeeld van. Daarnaast werd in het Samenwerkingsakkoord ook voorzien in een Interministeriële Conferentie Sociale Integratie, om het overleg tussen de verschillende regeringen te waarborgen. Het engagement om minstens tweemaal per jaar samen te komen werd de voorbije jaren echter niet gerealiseerd. Tijdens de vorige legislatuur kwam de Interministeriële Conferentie geen enkele keer samen.

Met betrekking tot de vooruitgang van België naar de SDGs wordt ook in het laatste rapport van het Federaal Planbureau een lans gebroken voor een sterke interfederale samenwerking voor duurzame ontwikkeling. Vastgesteld wordt dat de federale overheid, samen met de gefedereerde entiteiten, een 'Nationale strategie voor duurzame ontwikkeling' in 2017 heeft goedgekeurd, die echter als 'onvoldoende' beoordeeld werd door de negen geraadpleegde adviesraden. Eveneens wordt gesignaleerd: *"De interfederale samenwerking binnen de Interministeriële Conferentie Duurzame Ontwikkeling is bijna tot stilstand gekomen sinds eind 2017. De evaluatie van de Nationale strategie voor duurzame ontwikkeling die was gepland voor het begin van 2019, werd niet uitgevoerd. Momenteel werkt enkel een technische groep over duurzame overheidsopdrachten"*³¹².

3.3. Ex ante en ex post evalueren

Op verschillende plaatsen in dit Verslag werd aangeduid hoe beleidsmaatregelen – ook deze rond duurzaamheid - een impact kunnen hebben op het leven in armoede. Bij de opmaak van nieuwe maatregelen is het dan ook belangrijk om deze ex ante te analyseren³¹³. Op de verschillende overheidsniveaus hebben overheden instrumenten van ex ante analyse uitgewerkt en geïnstalleerd: de regelgevingsimpactanalyse op federaal niveau, de armoedetoets in Vlaanderen, de gelijkkansentest in Brussel, evenals initiatieven op lokaal niveau (zoals de Stad Brugge). Het Steunpunt tot bestrijding van armoede heeft een interfederale werkgroep opgericht rond dit

beleidsinstrument en heeft op basis van deze uitwisseling aandachtspunten geformuleerd om het instrument te versterken³¹⁴. Verschillende van deze aandachtspunten sluiten trouwens nauw aan bij de aanbevelingen in functie van een duurzaam beleid, met onder meer: een benadering van armoede in termen van mensenrechten, integratie van een transversaal en interfederaal perspectief, steunend op een diversiteit van kennis, belang van het publiek en politiek debat...

Een aandachtspunt dat tijdens het overleg extra in de verf werd gezet betreft de vorming van administraties rond armoede en rond het bekijken van ontwerpregelgeving vanuit een armoede-invalshoek. Een deelnemer aan het overleg vroeg zich af: *"Hoe kunnen we een bewustzijn creëren van de concrete realiteit van individuen en gezinnen die dagelijks met armoede te maken hebben? Er is een leemte die betekent dat het beleid en wat er wordt ingevoerd niet kan overeenstemmen met wat er wordt ervaren en niet structureel kan helpen"*. Op de verschillende overheidsniveaus zijn er 'aandachtsambtenaren' armoede aangewezen, wat de aandacht voor armoede binnen administraties kan verbeteren. Vaak gaat het echter maar om één persoon die deze functie ook met andere taken moet combineren. In het overleg werd in het kader van de nodige vorming ook verwezen naar de Agora werkgroep die binnen de Federatie Wallonië-Brussel al 20 jaar dialoog creëert tussen gezinnen in armoede, beroepskrachten in de bijzondere jeugdbijstand en de betrokken administratie³¹⁵. Een deelnemster aan het overleg vroeg om ook het overleg binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede te vermelden als een belangrijke en interessante plaats voor uitwisseling en wederzijdse vorming tussen mensen in armoede en hun verenigingen, diverse organisaties, en instellingen en administraties.

Even belangrijk als de *ex ante* evaluatie is *ex post* evaluatie van beleid. Nochtans gebeurt een systematische evaluatie van beleid nog altijd veel te weinig. Wel heeft de Vlaamse overheid in mei

2019 een nieuwe gecoördineerde omzendbrief over beleid en regelgevingsprocessen goedgekeurd, waarin ook – op basis van het principe ‘evalueer eerst’ – naar een overzicht van de geplande, lopende en afgeronde decreet-evaluaties en naar een kwaliteitsvol inspraakproces gevraagd wordt.

Essentieel – zowel bij de uitwerking als de evaluatie van beleid – is dat mensen in armoede en hun verenigingen, en andere stakeholders betrokken worden. Hierbij werd door de deelnemers aan het overleg in de eerste plaats aandacht gevraagd voor bestaande aanbevelingen en adviezen van raden, structuren, organisaties. In mei 2019 heeft het Steunpunt tot bestrijding van armoede een bijdrage geleverd in het kader van de evaluatie van het derde federaal plan armoedebestrijding, met een focus op de betrokkenheid van stakeholders. In het besluit van deze bijdrage wordt gevraagd om in de voorbereiding van een beleidsplan het bestaande beleidsvoorbereidende werk van de verenigingen waar armen het woord nemen en andere stakeholders te valoriseren, met onder meer de tweejaarlijkse Verslagen als bestaand instrument hiertoe³¹⁶.

3.4. Stappen naar een automatische toekenning van rechten

In het vorige punt over de effectiviteit van rechten werd reeds op het belang gewezen van de problematiek van non-take-up van rechten. Overheden moeten een beleid uitwerken in functie van de effectiviteit van rechten, of anders gezegd strijden tegen de non-take-up van rechten. Eén van die pistes is de automatische toekenning van rechten. Op basis van een vraag van de staatssecretaris voor Armoedebestrijding in 2018 hebben de POD Maatschappelijk integratie en het Steunpunt tot bestrijding van armoede een stand van zaken opgemaakt rond de automatische toekenning van rechten voor de federale

bevoegdheden. Belangrijk is dat er stappen vooruitgezet worden in automatische toekenning, met aandacht voor de verschillende gradaties: een ambtshalve automatische toekenning van rechten, een proactieve benadering van potentieel rechthebbenden, een automatische actualisering van de situatie van de rechthebbenden, en administratieve vereenvoudiging. De noodzaak aan vereenvoudiging van wetgeving willen we hierbij extra in de verf zetten, want bij een complexe regelgeving is een automatische toepassing van rechten natuurlijk des te moeilijker. Ook de voorwaardelijkheid van een recht heeft een direct effect op de mogelijkheden tot een automatische toepassing ervan.

Belangrijk is ook de afbakening van de groepen en de identificatie van de mogelijke rechthebbenden³¹⁷. Personen die in het kader van de toekenning van een ander recht reeds een middelentoets hebben ondergaan, zouden automatisch in aanmerking moet komen voor bepaalde andere rechten. Een maatregel zoals de schrapping van het ‘onweerlegbaar vermoeden van onvermogen’ bij de juridische tweedelijnsbijstand – op federaal niveau, tijdens de vorige legislatuur – staat dan ook haaks op de ambitie van verschillende overheden om zo veel mogelijk over te gaan tot een automatische toepassing van rechten.

In de bespreking in het overleg van het thema van goed bestuur werd op nog een andere manier een link gelegd met de effectiviteit van rechten. Een deelnemer vanuit een administratie lichtte toe dat bij het milieubeleid meestal gewerkt wordt met gemiddelden. Eigenlijk moet beleid de zwaksten (kinderen, ouderen, mensen in armoede...) als norm nemen, als toets voor effectiviteit. Als een beleid goed is voor deze groepen, is het goed voor iedereen. *“Goed bestuur betekent bezorgd zijn rond het welzijn van iedereen, en betekent ook dat niemand wordt achtergelaten”*.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Effectief organiseren van een Interministeriële ‘Conferentie Integratie in de samenleving’ en ‘Duurzame ontwikkeling’ naar aanleiding van dit tweejaarlijkse Verslag 2018-2019 ‘Duurzaamheid en armoede’, om met de verschillende overheden samen maatregelen te nemen in functie van een rechtvaardig klimaatbeleid en een duurzaam armoedebeleid.
- Gebruik maken van de bestaande instrumenten inzake advisering, planning en samenwerking tussen overheden, binnen het eigen bevoegdheidsniveau en op interfederaal niveau.
- Systematisch voorzien in een ex ante en ex post evaluatie bij beleidsmaatregelen rond hun mogelijke impact op armoede.
- Verder werken op de mogelijkheden van automatische toepassing van rechten, in zijn verschillende gradaties (pure automatisering, identificatie van mogelijk rechthebbenden, automatische actualisering van de situatie van de betrokkene, administratieve vereenvoudiging).
- Een combinatie maken van criteria op basis van inkomen en statuut om groepen rechthebbenden via verschillende wegen af te bakenen. Met betrekking tot inkomen voorkeur geven aan een progressief inkomenscriterium boven een absolute inkomensgrens.

4. Ondersteunen van actoren/initiatieven van verandering

Tijdens het overleg werden veel voorbeelden gedeeld van levenskeuzes, projecten en acties om milieuvriendelijker te leven, maar ook om solidariteit te bevorderen, overconsumptie en verspilling tegen te gaan of om energie te besparen. Denk bijvoorbeeld aan gemeenschapelijke tuinen, sociale kruideniers en restaurants, uitleenpunten van materiaal en diensten, lokale munten of energiecoöperaties. Deze individuele en/of collectieve initiatieven maken deel uit van de dynamiek naar een duurzame toekomst. Werken aan duurzaamheid is immers een uitdaging van en een opdracht voor iedereen. Deze praktijken weerspiegelen de energie, vitaliteit en creativiteit van ‘actoren van verandering’, met name burgers en organisaties in het maatschappelijk middenveld (een term die verwijst naar *“de zelforganisatie van burgers buiten de staat, de politieke wereld en de*

*economische wereld”*³¹⁸), zonder te beweren dat ze alle problemen kunnen oplossen.

Tegelijk stelde het overleg vast dat initiatieven van mensen in armoede niet steeds op waarde worden geschat of worden getolereerd en dat acties of projecten van andere actoren niet steeds rekening houden met de ervaringen en situaties van mensen in armoede. In dit punt staan we dan ook stil bij de voorwaarden voor toegankelijke initiatieven voor iedereen. We benadrukken het belang van uitwisselingen en samenwerking tussen alle actoren die betrokken zijn bij duurzaamheid. Daarnaast werd de vraag gesteld naar de verantwoordelijkheid van de overheid: hoe kunnen individuele en collectieve initiatieven doorheen de tijd worden aangemoedigd en ondersteund zonder dat de overheid wordt vrijgesteld van het nemen van structurele maatregelen en het versterken van de publieke diensten?

Om de reflectie over deze kwesties te verdiepen, nodigde het Steunpunt tot bestrijding van armoede enkele actoren uit om hun projecten³¹⁹ beknopt en informatief voor te stellen tijdens een overlegbijeenkomst. Doorheen het ganse Verslag

wordt naar elementen uit de uitwisseling over deze projecten verwezen.

4.1. Initiatieven van en voor iedereen?

Verenigingen waar armen het woord nemen ondervinden dat de manier waarop mensen in armoede (over)leven meestal niet wordt meegenomen in het duurzaamheidsdebat. Ze stellen bovendien vast dat hun manier van leven zich tegen hen kan keren. Iemand vroeg zich af *“wat als je niets meer kunt hergebruiken? Zo kunnen we bijvoorbeeld een oude 2 PK recupereren die weinig heeft gereden en 5 liter benzine verbruikt. Die gaat niet zo veel vervuilen als een nieuwe 3-liter SUV. De eerste zal echter bestraft worden, de tweede niet!”*. Leden van verenigingen legden uit dat *“mensen in armoede vroeger initiatieven namen en hun leven stapsgewijs verbeterden. Maar hun oplossingen worden afgestraft en initiatieven worden van bovenaf opgelegd. Enkel samen in solidariteit en met betrokkenheid van ieder kunnen we slagen”*. In het tweejaarlijkse Verslag 2016-2017 ‘Burgerschap en armoede’ worden verschillende voorbeelden gegeven van hoe mensen in armoede bestraft kunnen worden voor de initiatieven die ze nemen, bijvoorbeeld wanneer ze gaan samenwonen en hun uitkering vermindert of zelfs wegvalt³²⁰.

To leave no one behind is niet alleen een verantwoordelijkheid van de overheid, maar ook van elke burger, groep, vereniging of organisatie die zich engageert voor een duurzame toekomst. Toch ervaren mensen in armoede nog steeds veel drempels wanneer ze duurzame alternatieven willen gebruiken of willen deelnemen aan duurzame initiatieven. Vanuit deze ervaring staan ze kritisch en soms zelfs wantrouwig tegenover projecten die ontstaan in het kader van duurzaamheid. Hun reacties tijdens het overleg hebben de reflectie gevoed over de manier waarop initiatieven worden ontworpen, ontwikkeld en ondersteund, over hun toegankelijkheid voor mensen in armoede en over

de noodzakelijke voorwaarden voor de realisatie van duurzame en inclusieve projecten. Tijdens een vergadering bij LST om het overleg voor te bereiden, hebben de leden van deze vereniging een aantal vragen gesteld die gebruikt kunnen worden om na te denken over de toegankelijkheid van praktijken en initiatieven: *“Wat wordt er voorgesteld in deze praktijk? Is het zinvol en is het mogelijk in relatie tot ons leven, onze geschiedenis, onze ervaring? Bestaat het risico dat het voorstel zich tegen ons keert? Waarom? Hoe? Wie staat er achter de projecten die ons worden voorgesteld? Zijn de armste mensen vanaf het begin betrokken? Staat het voorstel ons toe om controle te houden over ons dagelijks leven, onze keuzes? Wat is het risico dat dit ons wordt opgelegd? Primeert het financiële/budgettaire aspect of de plaats van de mens in wat wordt voorgesteld? Hoe kunnen we met de voorgestelde maatregelen de strijd aanbinden met wat onrechtvaardigheid en ongelijkheid veroorzaakt in plaats van de armoede te ‘beheren’ en ons nog verder in de hulp en minachting te duwen? In hoeverre institutionaliseren we niet een of meer praktijken die door de armste mensen gedurende een lange periode zijn geïnitieerd om te overleven? Als gevolg daarvan zullen ze bestraft en beboet worden als ze nog steeds op deze manier gebruikt worden door de armsten. Is het initiatief vrij, autonoom en bevrijdend?”*.

Hieronder bespreken we een aantal elementen die uit de discussies naar voren zijn gekomen en die essentieel zijn om initiatieven voor iedereen toegankelijk te maken.

4.2. Correcte kostprijs bewaken

De financiële toegankelijkheid van duurzame alternatieven blijft een grote struikelblok voor mensen in armoede, of het nu gaat om het kopen van gezonde en/of biologische voeding, de aanschaf van energiezuinige huishoudtoestellen of de keuze voor milieuvriendelijk vervoer. In het geval van het project BEES COOP realiseerden de coöperanten zich dat ze moeite hadden om een

precair publiek te bereiken³²¹. Ze namen het initiatief om dit verder uit te zoeken via een actieonderzoek³²². Hieruit bleek dat de hogere prijs voor de voeding een moeilijk te overwinnen drempel was. De coöperanten waren nochtans van mening dat hun prijzen correct waren in verhouding tot de kwaliteit van de aangeboden producten. Dit wijst op de moeilijkheid om duurzaam voedsel te verzoenen met een redelijke prijs. Een prijs die tegelijk garandeert dat de producenten een eerlijke verloning ontvangen, waarover ook de deelnemers aan het overleg bekommerd zijn. Naar aanleiding van de resultaten van het actieonderzoek bekijkt BEES COOP onder andere de invoering van lagere prijzen voor kwetsbare personen. Tijdens het overleg vroegen enkele leden van een vereniging waar armen het woord nemen zich echter af *“of de invoering van zo'n uitzonderlijk systeem niet de legitimatie vormt voor het feit dat sommige mensen niet voldoende inkomen hebben”*. Ze gaven er de voorkeur aan *“dat iedereen een inkomen heeft dat hen in staat stelt om waardig te leven”*. Een alternatief, voorgesteld door een deelnemer van een administratie, is om de prijs van biologische producten te verlagen door de landbouwsubsidies te verschuiven van de traditionele naar de biologische landbouw. Deze laatste is arbeidsintensiever en biedt bovendien meer werkgelegenheid. Deze maatregel zou een winst situatie creëren die gunstig is voor mensen in armoede, het milieu én de werkgelegenheid.

In het kader van duurzaamheid dient financiële toegankelijkheid in evenwicht te zijn met ecologische en economische criteria, waaronder eerlijke verloning maar ook een zekere economische rentabiliteit. Binnen de sociale economie zijn rentabiliteit en winst geen doel op zich, maar moeten ze bijdragen aan het algemeen belang en de sociale cohesie³²³. Dit is bijvoorbeeld het geval voor Spullenhulp, waarover leden van een vereniging waar armen het woord nemen spraken tijdens een voorbereidende vergadering voor het overleg. Bij de oprichting in 1937 was het een voorbeeld van sociale economie lang voordat

het concept een naam had. De ambitie van Spullenhulp is om de economie anders te maken en in dienst te stellen van de mens³²⁴. Zo wordt de winst uit de economische activiteit besteed aan de financiering van de sociale acties in de strijd tegen armoede en sociale uitsluiting in België. Dankzij zijn economische activiteit en de steun van de donoren kan Spullenhulp zijn autonomie en het grootste deel van zijn financiering garanderen, zonder te veel afhankelijk te zijn van overheidssubsidies. Ook bij Atelier Groot Eiland gaan maatschappelijke en commerciële ontwikkelingen hand in hand. Het is een economisch project met een sociale meerwaarde, waarbij de geleverde producten en diensten rendabel moeten zijn om de levensvatbaarheid van het hele project op lange termijn te waarborgen. Het restaurant en de broodjeszaak hebben een aanbod met democratische prijzen om alle soorten publiek te bereiken. Tegelijkertijd kan het Atelier Groot Eiland voor zijn winkels rekenen op een klantenkring die niet specifiek bestaat uit mensen in armoede. Dezelfde redenering wordt ook gevolgd in het project Papillon van Samenlevingsopbouw. Dat project verhuurt energiezuinige huishoudtoestellen aan huishoudens met een laag inkomen, aan een lage huurprijs. Mocht het aanbod ook aan meer gegoede huishoudens ter beschikking gesteld worden (aan een hogere huurprijs) dan zou het aanbod voor huishoudens met een laag inkomen nog verder gefinancierd en uitgebreid kunnen worden. Zoals één van de ontwerpers uitlegde: *“We zouden kunnen evolueren in de richting van een systeem met mensen die over meer middelen beschikken om een deel van de inkomsten, bijvoorbeeld twee euro, opnieuw te investeren in het doelpubliek. Het commerciële deel van het project kan het sociale deel compenseren. Als het project zich ontwikkelt, is het de bedoeling deze prijzen te handhaven. Hoe groter de massa van de te leveren apparatuur, hoe lager de prijs van de apparatuur zal zijn”*.

4.3. Vrije keuze vrijwaren

De uitwisseling rond het project De Leentuinen heeft duidelijk aangetoond dat mensen in armoede die willen deelnemen aan een project of activiteit zich grote zorgen maken over hun vrije keuze. *“Wanneer men wil werken in een collectieve moestuin, is er extra druk vanwege de controle die er is. Mensen (die van een uitkering leven) moeten toestemming vragen. Ze zijn bang om gecontroleerd te worden en hun toelage te verliezen. Dit kan verklaren waarom mensen niet meer betrokken willen raken en liever thuisblijven”*. De angst dat OCMW's, in het kader van een sociaal onderzoek, vergaand ingrijpen in het privéleven van mensen in armoede met een impact op de geleverde hulp en dus op hun situatie, is reëel³²⁵. Uitkeringsgerechtigden durven bijgevolg niet deel te nemen aan een activiteit, of ze geven de activiteit niet aan om ze te kunnen voortzetten, met alle mogelijke gevolgen vandien.

Daarnaast uitten sommige deelnemers hun bezorgdheid over het feit dat werken in gemeenschapstuinen die door een gemeente of een OCMW worden beheerd, verplicht zou kunnen worden als gemeenschapsdienst in het kader van een geïndividualiseerd project voor maatschappelijke integratie (GPMI). Wat de GPMI betreft, werd door een uitspraak van het Grondwettelijk Hof van 5 juli 2018 de invoering van de gemeenschapsdienst op federaal niveau vernietigd³²⁶.

Ook het project *Territoires zéro chômeur de longue durée* heeft verschillende reacties ontlokt. Sommige deelnemers aan het overleg vonden het positief dat het in het project om betaald werk gaat, in tegenstelling tot vrijwilligerswerk. Ze vrezen echter dat politici het project zullen overnemen om werklozen te activeren en mensen in armoede eens te meer te veroordelen tot praktijken die neerkomen op verplichte arbeid. *“We zitten helemaal in het discours van activering tot elke prijs. In België moeten de werklozen en de cliënten van de OCMW's met een leefloon zich verantwoorden. Men wil hen absoluut activeren. In*

Frankrijk is het voorgestelde salaris dat van het minimumloon. Men stelt zich vragen bij het bedrag van het minimumloon. We moeten sowieso aandachtig zijn”.

4.4. Rekening houden met de situaties en ervaringen van mensen in armoede

Vanuit haar ervaringen met participatie van mensen in armoede benadrukte een mede-standster van een vereniging waar armen het woord nemen de grote diversiteit tussen mensen in armoede en het belang van daarmee rekening te houden. Het gaat over verschillen in nood aan informatie, in manieren van communicatie, in competenties om dingen te begrijpen, doen en delen, in mee-zijn met de digitalisering, in gevoelens van angst en schaamte enzovoort. *“Er is een grote verscheidenheid binnen de groepen van mensen in armoede: om de gebruikte termen te begrijpen, om het woord te durven nemen, om niet bang te zijn om te worden uitgesloten, om kracht te hebben om tegen de stroom in te varen. En wanneer een project niet werkt, krijgen zij nog eens de schuld, want “ze willen niet”. Een essentiële voorwaarde voor het slagen van zulke initiatieven is dat ze van in het begin worden uitgewerkt samen met mensen voor wie niks vanzelfsprekend is”*.

Omwille van de energie die mensen in armoede nodig hebben om hun leven te leiden, kan het hen ontbreken aan voldoende energie om zich te engageren in projecten. *“De mensen in armoede moeten zoveel energie steken in overleven dat ze niets meer overhouden, het vat is leeg”*. Daar komt soms nog een gevoel van schaamte bij, bijvoorbeeld over moeilijkheden als gevolg van een gebrek aan effectiviteit van rechten, zoals de toegang tot mobiliteit, energie of een degelijke woning. Een lid van de vereniging die het project De Leentuinen organiseert, legde uit dat *“groenten gratis worden uitgedeeld maar dat mensen ze niet steeds aannemen. Dat is vaak uit schaamte, maar ook omdat ze een ander tekort hebben,*

bijvoorbeeld geen gas om de boontjes klaar te maken, of geen aardappelen om erbij te eten en dan zien ze er maar vanaf”.

Mensen in armoede kunnen eenzelfde project ook anders aanvoelen. Een initiatief dat voor sommigen toegankelijk en waardevol is, is dat niet noodzakelijkerwijs voor anderen. Een deelneemster, lid van een vereniging, sprak van een zeer positieve ervaring in Antwerpen met een LETS-groep (*Local Exchange and Trading System*, een lokale uitwisseling van diensten). *“De leden van deze groep kunnen werkjes uitvoeren voor andere leden, die vergoed worden via een lokale munt (‘mannitas’). Met deze munt kan je dan weer hulp van anderen vergoeden. Bijvoorbeeld bij een computerprobleem kan ik aangesproken worden. Andere leden staan in voor bijlessen, babysit, kledijherstellingen...”.* Sommigen merkten echter op dat het niet voor alle mensen in armoede evident is om voldoende zelfvertrouwen te hebben om hun talent naar voren te brengen. Ze kunnen ook tegengehouden worden door de schaamte iets te ontvangen of door de angst geen wederdienst te kunnen bieden. Er werd ook opgeworpen dat het een nadeel is dat de uitwisseling elektronisch georganiseerd is. Omwille van de digitale kloof zijn projecten die uitsluitend online werken met apps niet voor iedereen toegankelijk.

4.5. Bottom-up

Tijdens het overleg werd de nadruk gelegd op het belang om mensen in armoede vanaf het begin bij initiatieven te betrekken. *“We moeten vertrekken van initiatieven die worden gedragen door de armsten en trachten te begrijpen wat belangrijk is voor hen”.* Zo is het project De Groene Ridder een verzamelnaam voor heel wat verschillende activiteiten gegroeid uit wat volgens de bewoners ontbreekt in hun buurt. Vanuit de ervaring dat mensen alleen niet-duurzame manieren konden kiezen om bijvoorbeeld boodschappen te doen, werd samen met de buurtbewoners, waaronder mensen in armoede, gezocht naar alternatieve

oplossingen. De fietstaxi is een mooi voorbeeld van een resultaat uit deze dialoog.

Een lid van een Brusselse stadsbeweging legde uit dat zijn organisatie samenwerkt met een transitiebeweging, die van onderuit initiatieven neemt - zoals groentetuinen, het delen van voeding, de meting van de luchtkwaliteit - zonder te wachten op initiatief van het beleid. *“Het is een nieuwe tendens. Je hoort zeggen dat die alleen voor de blanke middenklasse zou gelden, maar dat is onjuist. Gelijkaardige initiatieven vind je bij mensen van buitenlandse herkomst of bij mensen in armoede; alleen blijven die onzichtbaar”.*

Maar ook bij initiatieven die van onderuit groeien, stelden de deelnemers aan het overleg veel kritische vragen. Hoe zit het met de sociale mix van lokaal verankerde initiatieven? Worden mensen in armoede niet benaderd vanuit de consumptiegewoonten van de middenklasse? En moeten projecten en initiatieven wel gaan over gedragsverandering? Is herverdeling niet het doel? Stellen projecten het bestaande model wel voldoende in vraag? Deze vragen getuigen in ieder geval van de noodzaak om verbanden te smeden tussen alle actoren die werken rond duurzaamheid.

4.6. Rol van de overheid om initiatieven te ondersteunen

4.6.1 Actorschap toelaten en stimuleren

“Het uitroeien van armoede is een zaak van iedereen, vooral van regeringen. Maar de groep benadrukt ook de inzet van de armsten om elkaar te helpen: de inzet van de armsten moet ergens erkend worden, anders zullen ze altijd achterblijven”.

In het duurzaamheidsverhaal is iedereen een belangrijke schakel van verandering. Opdat dit ook effectief geldt voor mensen in armoede, is het essentieel dat overheden iedereen de vrijheid en de mogelijkheid geven om initiatieven te nemen of eraan deel te nemen. Zoals hierboven reeds gesteld, verdient de kwestie van vrijwilligerswerk

het om besproken te worden. Een versoepeling van de regels³²⁷ zou ongetwijfeld initiatieven aanmoedigen. Bovendien vereisen positieve verplichtingen dat staten niet passief blijven, maar concrete maatregelen nemen om de rechten van de meest kwetsbare mensen te realiseren en hen zo in staat te stellen volledig deel te nemen aan allerlei initiatieven.

Tegelijk zien we dat er een verschuiving van verantwoordelijkheden optreedt tussen verschillende actoren. Het is belangrijk erover te waken dat de mogelijks negatieve gevolgen van zo'n verschuiving niet uitsluitend voor de meest kwetsbare groepen zijn. Zo gaf iemand uit de sociale sector het voorbeeld van afvalrecuperatie. *“Vroeger sorteerden mensen het afval zelf en brachten ze bruikbare spullen terug in roulatie. Nu heeft de staat dit overgenomen met als gevolg dat tweedehandsspullen niet langer gratis zijn. Het gaat hier om een onteigeningsproces. We hebben het gebruik van gemeenschappelijke goederen afgeleerd”.*

4.6.2 Initiatieven duurzaam ondersteunen en continuïteit garanderen

Volgens de deelnemers aan het overleg heeft de overheid de verantwoordelijkheid om een duurzaam kader uit te tekenen waarin initiatieven kunnen ontstaan en groeien. Drie elementen kwamen sterk naar voren.

Vooreerst is duurzaam niet noodzakelijk innovatief. Het duurzaam karakter van keuzes, acties of initiatieven is niet noodzakelijkerwijs gekoppeld aan hun 'nieuwe' of 'innovatieve' aspect. Zo hebben mensen in armoede niet gewacht om creatief te zijn totdat politici en media het thema duurzaamheid hebben opgepikt. Om minder te consumeren in hun dagelijks leven, zijn ze zuinig met water en energie, hergebruiken ze altijd al oude spullen, helpen ze elkaar waar ze kunnen enzovoort.

Vervolgens is een lange(re)-termijnperspectief noodzakelijk. Door altijd iets 'nieuws' te willen doen, lopen we het risico dat we vergeten om

bestaande projecten te consolideren en verder te ontwikkelen. Een deelnemer, actief in de sector van de duurzame ontwikkeling, merkte dit op. *“Men ontwikkelt projecten, men moet steeds opnieuw projectoproepen lanceren, want men wil permanent iets nieuws. Tegelijk is er geen budget voorzien om projecten te consolideren en te verdienen”.* Voor vele nieuwe initiatieven is het bijgevolg moeilijk om zich verder uit te bouwen. *“Het gaat meestal over burgerinitiatieven, wat positief is omdat ze bottom-up worden opgericht. Maar daardoor zijn ze ook kwetsbaar omdat de dragende krachten achter deze initiatieven uiteindelijk uitgeput geraken”.* Om te voorkomen dat de creatieve energie van de deelnemers verzwakt, moeten initiatieven op langere termijn en structureler worden ondersteund.

Tot slot zijn de banden tussen initiatieven, tussen verschillende sectoren en met de autoriteiten van essentieel belang. Een deelnemster vulde aan: *“Pilotprojecten worden moeilijk veralgemeend door gebrek aan informatie. Er zijn al veel initiatieven. De Stad Brussel bijvoorbeeld heeft het project Dream, dat onverkochte toestellen recupereert en verdeelt. Er wordt ook met eigenaars gewerkt: ze ontvangen steun bij hun woningrenovatie in functie van de woonnormen, in ruil voor een huurcontract van negen jaar met een sociaal verhuurkantoor. Er bestaan veel slimme initiatieven die veralgemeend zouden kunnen worden, zodat er een kritische massa ontstaat. Hoe kunnen we de informatie over de bestaande initiatieven beter uitwisselen, verspreiden en ons erdoor laten inspireren – dat is de vraag”.*

4.6.3 Structurele maatregelen nemen

Het stimuleren, ondersteunen en valoriseren van initiatieven van allerlei actoren in de samenleving, ontslaat de overheid niet van haar eigen verantwoordelijkheid om een structureel en duurzaam beleid te voeren. Deelnemers aan het overleg vinden *“dat men voldoende aandacht moet hebben voor initiatieven van onderuit, maar niet ten koste van structurele maatregelen. De*

overheid legt momenteel wel veel nadruk op co-creatie, maar neemt anderzijds niet de structurele maatregelen waarvoor zij verantwoordelijk is". Een lid van een vereniging actief rond energie stelt concreet: "Er zijn veel interessante projecten rond energiebesparing: energiesoeliers, energie-meesters... Deze initiatieven leveren prachtig werk maar de vraag blijft hoe men kan optreden naar de eigenaars van de sociale woningblokken. Structurele fouten worden niet aangepakt. Zorg gewoon dat die sociale woning energiezuinig worden".

4.7. Naar duurzaamheid, met elkeen zijn rol

Iedereen heeft, op zijn eigen manier, specifieke kenmerken en sterke punten om te benadrukken en het is aan iedereen om contacten te leggen met andere actoren en sectoren. Op basis van hun kwaliteiten kunnen individuen hun ervaringen delen en vertegenwoordigen zij de samenleving in al haar complexiteit en diversiteit. Burgerinitiatieven vergemakkelijken, dankzij hun kleinschaligheid en concrete acties, het contact tussen de betrokkenen. Zij zoeken vaak creatieve en op maat gemaakte oplossingen. Bedrijven kunnen op

hun beurt ook een belangrijke rol spelen: maatschappelijk verantwoord ondernemen impliceert de ontwikkeling van nieuwe praktijken die rekening houden met het algemeen belang³²⁸. Voor de overheid is een rol weggelegd als facilitator en ondersteuner: door bijvoorbeeld de uitwisseling tussen initiatieven te organiseren opdat ze zich op grotere schaal kunnen ontwikkelen en verspreiden. Samen beschikken deze verschillende actoren over belangrijke hefboomen om initiatieven te ondersteunen en hun ontwikkeling en continuïteit te garanderen.

Structurele maatregelen blijven echter essentieel om een afdoend antwoord te bieden op de ecologische, sociale en economische uitdagingen waarvoor we staan. Een vertegenwoordiger van een vereniging stelde terecht de mogelijke tegenstrijdigheid in vraag tussen de verschillende wegen naar duurzaamheid die tijdens het overleg werden voorgesteld. *"We kunnen het model van economische groei en de ongelijke herverdeling van de rijkdom niet in vraag stellen en tegelijkertijd initiatieven bepleiten die vooral verband houden met armoedebeheer".*

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Initiatieven stimuleren om na te denken over hun toegankelijkheid voor mensen in armoede, aan de hand van volgende criteria: een correcte kostprijs, de keuzevrijheid, met de situatie en de ervaring van de betrokkenen rekening houden, en hun participatie van bij het begin.
- De regels voor vrijwilligerswerk versoepelen voor uitkeringsgerechtigden.
- Sociaal georiënteerde economische concepten, gebaseerd op partnerschappen, aanmoedigen. Nadenken over modellen waarbij de kleinere financiële inbreng van mensen in armoede kan gecompenseerd worden met overheids subsidies en/of meer inbreng van consumenten met meer middelen.
- Het delen van ervaringen en de vorming van netwerken van initiatieven bevorderen op alle niveaus (individuen, burgerinitiatieven, bedrijven, overheden).
- Lokale initiatieven en synergiën voor meer duurzaamheid aanmoedigen en financieel ondersteunen.
- Structurele maatregelen en een alomvattende langetermijnstrategie ontwikkelen waarin zowel kleinschalige projecten als sociaal ondernemerschap een plaats krijgen en gevaloriseerd worden.

5. Financiering van een duurzaam beleid

Tijdens het overleg herinnerde een lid van een vereniging waar armen het woord nemen er ons aan dat *“werken aan duurzaamheid een kostprijs heeft. Mensen in armoede dreigen opnieuw uit de boot te vallen. Nochtans begint vandaag ook de middenklasse de gevolgen van de veranderingen en de kosten te voelen”*. De grote uitdagingen die voor ons liggen zullen, zoals hogervermeld, een grote daadkracht vereisen van alle actoren in de maatschappij, niet in het minste van de beleidsmakers. Om effectieve maatregelen uit te voeren zijn er echter financiële middelen nodig. Op Belgisch vlak wordt ambitieus beleid vaak tegengehouden door het feit dat men ten gevolge van het afbetalen van de staatsschuld binnen een heel beperkt financieel kader moet zien te werken. Vaak wordt kostenbesparing voorgesteld als de enige mogelijkheid en is er weinig ruimte voor openbare investeringen in het kader van duurzaamheid. De Hoge Raad van Financiën en de Europese Commissie wijzen hier naar de gebrekkige begrotingscoördinatie tussen de verschillende overheden, zowel de federale staat als de deelgebieden en de lokale overheden³²⁹.

Dit punt heeft als opzet om het belang van een voldoende budget voor duurzaam beleid te onderstrepen en om te onderzoeken hoe de financiering van duurzaam beleid kan gebeuren.

5.1. Gebruik van fiscale instrumenten voor meer duurzaamheid

“Beleid is niet neutraal. Het risico op ongelijkheden is groot. Om dit tegen te gaan is herverdeling nodig, bijvoorbeeld via de fiscaliteit. De middelen moeten gezocht worden daar waar ze zijn”. Deze woorden die tijdens het overleg werden uitgesproken door iemand uit het middenveld vatten goed samen wat de deelnemers aan het overleg vinden over de spreiding van de financiële

lasten met het oog op duurzaamheid. Er heerst unanimititeit tussen de deelnemers om te zeggen dat een betere verdeling van de rijkdom noodzakelijk is.

Ten eerste moet het belastingstelsel rechtvaardiger worden, wat in de fiscaliteit gewoonlijk wordt omschreven als het ‘draagkrachtbeginsel’³³⁰. In een rechtvaardige maatschappij dienen de sterkste schouders (multinationals, grote bedrijven, rijkere burgers) de zwaarste lasten te dragen. De deelnemers aan het overleg staan niet alleen met hun pleidooi voor een rechtvaardigere fiscaliteit. *“Grote bedrijven, met de beste specialisten, profiteren via achterpoortjes van de complexiteit, halen grote subsidies binnen en betalen amper belastingen. Daardoor wordt de druk op de brave burger en andere bedrijven groter”*³³¹. Verschillende economen herhalen regelmatig in de media hun vraag om grote vermogens meer te belasten. Sommige deelnemers aan het overleg vonden het dan ook jammer dat de ‘effectentaks’, die in het leven geroepen was om grotere vermogens te doen bijdragen, door het Grondwettelijk Hof werd vernietigd³³².

Over het algemeen dient er voorkeur te worden gegeven aan progressieve belastingen eerder dan aan lineaire of forfaitaire aanslagen, zoals bijvoorbeeld de BTW of bepaalde taksen. Deze laatste benadelen mensen in armoede het meeste, omdat ze per definitie over een veel lager budget beschikken³³³. Dit geldt ten eerste voor de belasting op levensnoodzakelijke producten, zoals energie. In het kader van de milieubescherming en de Akkoorden van Parijs wordt meestal aanbevolen om een koolstoftarifiering (of ‘CO₂-taks’) in te voeren met als doel om het verbruik van koolstof te beperken³³⁴. Daardoor wordt wereldwijd onderzocht of de invoering van een dergelijke taks haalbaar en wenselijk is.

In België heeft de federale Minister van Energie, Milieu en Duurzame ontwikkeling in 2017 een

nationaal debat over koolstoftarifiering gelanceerd³³⁵, met als bedoeling om te onderzoeken wat de financiële gevolgen zouden zijn en of er een draagvlak voor bestaat bij de bevolking. Ze liet berekenen wat de invoering van een koolstoftarifiering voor de globale factuur van gezinnen kon betekenen³³⁶. De bedoeling van de koolstoftarifiering is om zowel economische actoren als consumenten door middel van een geleidelijke verhoging van tarieven aan te zetten tot het wijzigen van hun verbruik of gedrag en om innovatie te bevorderen. Daarnaast is het ook de bedoeling om dankzij innovatie de globale energiefactuur op termijn te verlagen. Een ander leidend principe van het project is de budgettaire neutraliteit: alle gegenereerde inkomsten worden opnieuw geïnvesteerd in alternatieven, zoals openbaar vervoer of zachte mobiliteit, in renovatie en isolering van woningen, in innovatie of in compenserende maatregelen. Zonder dit zou de eenzijdige invoering van een forfaitaire CO2-taks immers een grote impact hebben op het inkomen van mensen in armoede.

De enquête die werd uitgevoerd toont volgens de onderzoekers aan dat er *“een groot potentieel draagvlak bestaat om een mechanisme van koolstoftarifiering te implementeren om klimaatverandering tegen te gaan”* maar dat dit vooral geldt voor *“stadsbewoners, hoog-opgeleiden, mensen met een hoog inkomen, die voltijds werken en waarvan de auto niet het belangrijkste transportmiddel is”*. Zij toont echter ook een grote bereidheid van de bevolking om de meest kwetsbare groepen te compenseren voor de stijging van de energieprijzen³³⁷. Bijgevolg lijkt het aangewezen om heel voorzichtig te zijn bij het instellen van lineaire taksen op verbruik, aangezien dit zonder compenserende maatregelen een negatieve impact zal hebben op de reeds bestaande ongelijkheden ten opzichte van mensen in armoede. Volgens het federaal Planbureau zou de invoering van een energiecheque – een jaarlijks bedrag dat besteed kan worden aan energiekosten - aan de gezinnen met de laagste inkomens een goede compenserende maatregel zijn, met

positieve impact op armoede en ongelijkheid en zonder negatieve impact op het klimaat³³⁸. Wel worden momenteel nog bijkomende manieren om de koolstoftarifiering te compenseren, zoals het verlagen van taxatie op arbeid of op energie voor bepaalde groepen, onderzocht³³⁹. Desondanks liet een lid van een vereniging waar armen het woord nemen niet na om tijdens het overleg met de volgende woorden het gevoel van wantrouwen te omschrijven dat kan leven onder mensen in armoede: *“we zien een risico dat de klimaathype een sleutel aan de regeringen zal geven om meer belastingen te heffen; belastingen die echter niet per definitie zullen dienen voor klimaatmaatregelen. De voorbije jaren waren er nauwelijks politieke partijen die aandacht hadden voor armoede. De politieke partijen gebruiken nu wel armoede als excuus om geen klimaatmaatregelen te nemen”*.

De deelnemers zijn akkoord met het principe dat ‘de vervuiler betaalt’, wat in de fiscaliteit wordt omschreven als het ‘schadebeginsel’³⁴⁰, als dit betekent dat de grote vervuilers betalen, en dit niet ten koste gaat van mensen in armoede. Het wordt inderdaad aangetoond door talrijke studies³⁴¹: mensen in armoede vervuilen heel wat minder dan rijkere mensen. De ecologische voetafdruk van de rijkste mensen is over het algemeen groter³⁴². Hoewel dit principe met de beste bedoelingen, namelijk het ontraden van vervuilend gedrag, wordt ingezet, is terughoudendheid geboden bij de toepassing ervan in het belastingsysteem. Volgens een lid van een vereniging waar armen het woord nemen bestaat het risico dat *“we mensen in armoede opnieuw opzadelen met de taak om de wereld duurzamer te maken. Het omgekeerde moet gebeuren: op korte termijn moeten mensen in armoede gelijke rechten krijgen, op lange termijn moet iedereen iets doen, want de vervuilers moeten betalen. Dat is niet aan de armen, zij moeten al elke dag hun plan trekken om te overleven”*.

Zoals hierboven wordt vermeld, wordt het belastingsysteem door de overheid aangewend om

het gedrag van burgers en bedrijven te sturen. Soms door 'slecht' gedrag af te raden, maar soms ook door 'goed' of 'duurzaam' gedrag aan te sporen. Dit gebeurt dan met belastingverminderingen en -vrijstellingen. Voorbeelden zijn aftrekposten voor milieuvriendelijke investeringen, zoals elektrische wagens, maar ook voor pensioensparen of levensverzekeringen. Uit de praktijk blijkt echter dat fiscale voordelen vaker gebruikt worden door welgestelde burgers³⁴³. Bovendien kan men, wanneer men niet genoeg verdient om belastingen te betalen, vaak geen gebruik maken van deze voordelen. Een techniek die hier een gepast antwoord op kan bieden is het uitkeerbaar belastingkrediet, waarbij mensen met te weinig inkomen de waarde van het fiscaal voordeel dat ze hadden kunnen realiseren gestort krijgen door de belastingdiensten. Dit is een effectieve manier om aan herverdeling te doen door middel van een fiscaal instrument.

Verder dient nog te worden gewezen op de ongelijkheid met de overdracht van rijkdom door erfenissen. In België is ongeveer 75 % van de rijkdom afkomstig van erfenissen (in 2010)³⁴⁴. Mensen in armoede zelf ervaren erfeniszaken echter gewoonlijk als een bron van problemen of van onrechtvaardigheid: ofwel erven zij schulden en de daarbij komende administratieve beslommelingen en familiale spanningen, ofwel moeten zij successierechten betalen op een kleine erfenis, waardoor die nog slinkt. Een verhoging van de successierechten voor de grote erfenissen kan dan wel een piste zijn om de toename van ongelijkheden tegen te gaan.

Ten laatste hebben de deelnemers aan het overleg het ook gehad over de aanpak van fiscale paradijzen en fiscale fraude. Die moet volgens de deelnemers op gecoördineerde wijze worden georganiseerd op het Europees niveau, zodat er geen fiscale concurrentie ontstaat tussen lidstaten onderling en bedrijven niet "*wegvluchten*" waardoor de werkloosheid nog toeneemt. Een deelneemster uit het middenveld wees daarnaast op het feit dat de federale ombudsman aan de

alarmbel had getrokken en had "*gesteld dat de fiscus soms te hardvochtig is wanneer achterstallige belastingen worden geïnd bij mensen in armoede. De fiscale fraude bij de rijkere wordt niet op dezelfde manier aangepakt*". Volgens de federale ombudsman is de communicatie van de fiscus gebrekkig en leidt dit tot het feit dat mensen niet op de hoogte zijn van hun rechten. Burgers die niet goed kunnen lezen of schrijven of geen digitale vaardigheden hebben, worden uitgesloten. Ook stelt de ombudsman dat de procedures soms onnodig strikt worden toegepast en mensen nog meer in armoede duwen: "*Sommige vervolgingen, zeker via gerechtsdeurwaarders, zijn niet nodig en verergeren de financiële situatie van burgers met schulden. De geëiste bedragen zijn soms zo hoog dat mensen minder overhouden dan het leefloon*"³⁴⁵. Aan de andere kant worden sommige grote fraudeurs met rust gelaten omdat de fiscus en het gerecht niet over de middelen en mankracht beschikken om hen met succes te vervolgen³⁴⁶. Uit een audit door het Rekenhof in 2018 uitgevoerd op het sanctiebeleid inzake directe belastingen van de FOD Financiën blijkt inderdaad dat 69 % van de belastingverhogingen en 40 % van de boetes onbetaald blijven omwille van de gebrekkige opvolging van het sanctiebeleid. Volgens het Rekenhof gaat dit ten koste van de gelijke behandeling tussen iedere burger³⁴⁷. Mensen in armoede beschikken immers niet over het geld om een beroep te doen op fiscale raadgevers.

5.2. Investeren op een duurzame wijze

Er moet vermeden worden dat niet-duurzame activiteiten worden gefinancierd. Hiertoe kunnen bepalingen opgelegd worden ten aanzien van de financiële middelen die via banken worden verzameld. Anderzijds kunnen deze financiële middelen aangewend worden om duurzame activiteiten te stimuleren en om het sociale luik van de klimaattransitie te financieren. Een analyse van de periode 2014-2016 voor het WWF toonde aan dat België per jaar 2,7 miljard euro steun geeft

aan fossiele brandstoffen, via belastingvoordelen voor onder meer tankkaarten, kerosine en stookolie. Zo gaat bijvoorbeeld 3,5 keer meer overheids-geld naar stookolie dan naar renovatie³⁴⁸.

Meer nog dan particulieren en bedrijven hebben publieke actoren de plicht om hun financiële slagkracht duurzaam in te zetten. Ze kunnen bovendien een meer sturende rol spelen ten aanzien van private actoren, denk bijvoorbeeld aan de inzet van middelen door pensioenfondsen. Een probleem dat zich hier stelt is dat het niet gemakkelijk is om te bepalen wat duurzaam is en wat niet. Sommige zaken zijn wettelijk verboden, zoals investeringen in verboden oorlogswapens. Andere zaken zijn niet verboden, maar toch wel controversieel te noemen, zoals de tabak-, alcohol-, gok-, bont- of porno-industrie. Sommige fondsbeheerders die zich bestempelen als duurzaam beperken zich tot het volgen van de wet. De wetgever zou bijgevolg kunnen ingrijpen door de uitsluitingslijst uit te breiden.

Ook voor een burger is het niet gemakkelijk om te achterhalen of de bank waar men zijn spaarcenten plaatst of wenst te investeren, een duurzame werking heeft. Daarom heeft de koepelorganisatie van de Belgische banken Febelfin in februari 2019 een label³⁴⁹ in het leven geroepen met minimale kwaliteitsvereisten waaraan duurzame financiële producten moeten voldoen³⁵⁰. Dit initiatief kreeg wel de kritiek dat de minimale kwaliteitsvereisten niet voldoende zijn en toelaten om nog steeds 60 % van de investeringen in te zetten op vervuilende industrieën³⁵¹. Op hun beurt hebben actoren uit het middenveld zich verenigd in de vzw FairFin om een alternatieve BankWijzer³⁵² te ontwikkelen, waarbij de graad van duurzaamheid van elke bank die in België actief is wordt beoordeeld aan de hand van negen thema's: klimaatverandering, natuur, mensenrechten, arbeidsrechten, wapens, belasting, corruptie, remuneratie en bonussen, en uiteindelijk transparantie³⁵³. Onderzoek heeft aangetoond dat duurzaam investeren meer opbrengt dan andere vormen van investeren en bovendien stabiel is³⁵⁴.

5.3. Verzamelen van fondsen op nationaal en internationaal vlak

Klimaatverandering en sociale ongelijkheden zijn een globaal planetair probleem waarvoor globale maatregelen noodzakelijk zullen zijn. België alleen zal dit niet kunnen oplossen, ook al bestaat er een pleidooi om van Belfius een Belgische klimaatbank te maken³⁵⁵. Op supranationaal gebied kan in de eerste plaats gekeken worden naar de Europese Unie. Deze laatste verklaart zich sterk in te zetten voor de overgang naar een CO₂-arme, energiezuinige en duurzame economie en dat ze in de voorlinie staat voor het ontwikkelen van een financieel systeem dat duurzame groei kan bestendigen. Om te kunnen voldoen aan haar beloften uit de Agenda 2030 van de VN (de SDGs) en het Klimaatakkoord van Parijs, met inbegrip van een vermindering van de uitstoot van broeikasgassen van 40 %, schat de Europese Unie dat een investering van 180 biljoen euro per jaar nodig zal zijn. Volgens haar kan de publieke sector dit niet alleen en is er een sleutelrol weggelegd voor de financiële sector, die investeringen kan aanbrengen voor duurzame technologieën en ondernemingen, die duurzame groei op lange termijn kan bestendigen en kan bijdragen tot de ontwikkeling van een koolstofarme, klimaatbestendige en circulaire economie³⁵⁶.

Tijdens de kiescampagne met het oog op de Europese verkiezingen van 26 mei 2019 pleitten diverse Belgische partijen voor de oprichting van een Europese Klimaatbank. Ook de nieuwe voorzitter van de Europese Commissie is het idee genegen en denkt eraan om de Europese Investeringsbank, die nu al als doelstelling heeft om 25 % van haar jaarlijkse investeringen te wijden aan klimaatdoelstellingen, om te vormen tot een Europese Klimaatbank³⁵⁷. In 2018 heeft de Europese Investeringsbank een bedrag van 16,2 biljoen euro besteed aan klimaatactie, wat overeenkomt met 30 % van haar jaarlijkse budget³⁵⁸.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- Fiscaliteit inzetten voor meer duurzaamheid en rechtvaardigheid door de voorkeur te geven aan progressieve belastingen boven lineaire of forfaitaire belastingen.
- Voorzien in uitkeerbare belastingkredieten in geval van belastingvrijstellingen en -verminderingen.
- Invoeren van een globalisering van inkomsten (uit arbeid en vermogen) in de personen- en vennootschapsbelasting.
- Aanpakken van de fiscale mazen in de wetgeving.
- Bestrijden van belastingontduiking door de belastingdienst en de rechterlijke macht de middelen te geven om dat efficiënt te doen.
- Duurzaam investeringsbeleid ondersteunen door publieke actoren te verbieden te investeren in niet-duurzame financiële producten, door particuliere actoren te stimuleren om te investeren in duurzame financiële producten en door steun te verlenen aan verenigingen die de burgers informeren over de duurzaamheid van financiële producten.
- Zich richten tot organisaties zoals de Europese Investeringsbank en de toekomstige Klimaatbank om het structureel beleid dat moet worden gevoerd te financieren.

6. Beleid in dialoog

6.1. Kennis en ervaring van mensen in armoede

Reeds in het Algemeen Verslag over de Armoede (AVA) werd gesteld dat de levenservaringen en de kennis van mensen in armoede onontbeerlijk zijn voor de *“opbouw van de samenleving”*³⁵⁹ en dat ze daarom als partners moeten gezien worden. *“Een stevig uitgebouwd partnerschap, waarin ook de armsten een plaats krijgen”*³⁶⁰ is noodzakelijk om armoede effectief te bestrijden. Het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid³⁶¹ - dat alle overheden van het land in opvolging van het AVA ondertekenden en dat aan de basis ligt van de oprichting van het Steunpunt tot bestrijding van armoede - benadrukt ook het belang van participatie van mensen in armoede en van verschillende stakeholders aan het armoedebeleid.

Dit wil zeggen dat mensen in armoede betrokken moeten worden bij de grote maatschappelijke debatten. *“Echte participatie van de armen*

*veronderstelt dat ze deelnemen aan de grote maatschappelijke debatten (arbeidsverdeling, bezinning over het recht van allen op een aanvaardbaar inkomen...), dat ze ervan op de hoogte worden gebracht, dat ze erover nadenken vanuit hun eigen ervaring”*³⁶². Vandaag zijn mensen in armoede en hun verenigingen vragende partij om mee te werken aan de plannen voor de toekomst van onze samenleving en onze planeet. Ze worden niet alleen het meest getroffen door de gevolgen van klimaat- en milieuveranderingen. Ze zijn omwille van hun kwetsbare situatie ook minder gewapend om zich tegen deze veranderingen te beschermen. Tegelijk heeft hun levensstijl vaak een kleinere ecologische voetafdruk dan deze van meer gegoede burgers. Dat is de reden waarom de Begeleidingscommissie van het Steunpunt tot bestrijding van armoede ervoor gekozen heeft om het tiende tweejaarlijkse Verslag aan duurzaamheid te wijden. Omwille van hun kennis en ervaring, zowel rond problemen als mogelijke alternatieven, kunnen mensen in armoede immers bijdragen aan uitwegen voor de actuele uitdagingen die een oplossing zijn voor

iedereen. Om deze specifieke bijdrage van mensen in armoede te ontsluiten, organiseert het Steunpunt tot bestrijding van armoede dialoog en overleg met andere actoren. Dit is een unieke gelegenheid om elkaar - voor sommigen voor het eerst - te ontmoeten en te leren kennen. Zo kwam een ambtenaar voor het eerst in contact met verenigingen waar armen het woord nemen. *“Ik kom niet op het terrein en heb het gevoel in een ivoren toren te zitten”*.

6.2. Ongelijke participatie

De manier waarop mensen aan het maatschappelijk leven participeren is heel divers maar ook ongelijk. Onderzoekers blijven vaststellen dat bepaalde kansengroepen, vooral laaggeschoolden, op verschillende levensdomeinen minder participeren³⁶³. Doorheen heel dit Verslag worden deze ongelijke participatiekansen aangegeven. In dit stuk ligt de focus op beleidsparticipatie. Dit is de manier waarop mensen in armoede hun stem kunnen laten horen en laten gelden bij de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van beleidsmaatregelen. Ook op beleidsniveau wordt de agenda immers hoofdzakelijk bepaald door burgers met de hogere inkomens en de betere opleidingen³⁶⁴. De speciale gezant van de Verenigde Naties voor extreme armoede en mensenrechten waarschuwt voor deze ongelijkheid in de klimaatkwestie: *“Mensen in armoede worden reeds uitgesloten bij beslissingen die hen aanbelangen. Politieke ongelijkheid wil zeggen dat ze, ook bij de antwoorden op de klimaatkwestie, risikerer niet betrokken te worden”*³⁶⁵. Nochtans heeft iedereen het recht om betrokken te worden bij de besluitvorming inzake milieu. Dit is de kern van het Verdrag van Aarhus³⁶⁶ - sinds 2003 ook van kracht in België - dat de burger een stem wil verlenen in de milieudebatten.

Ook de deelnemers aan het overleg wezen op de ongelijke mogelijkheden van burgers om hun mening te geven en om zich actief in te zetten voor een beter klimaat/milieu. Een ambtenaar uit

de federale administratie maakte bijvoorbeeld het onderscheid tussen armere en meer welgestelde wijken. *“Voor bewoners van armere wijken is het moeilijker zich te organiseren en hun stem te laten horen, laat staan te lobbyen. Zij moeten ondersteund worden om te kunnen wegen op het beleid”*. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat bewoners van achtergestelde buurten minder kans hebben om zich in te zetten en deel uit te maken van buurtverenigingen en dat ze zich vaker machteloos voelen om hun omgeving te veranderen. *“Wat zij op de proef stellen is het vermogen van onze samenleving om alle bevolkingsgroepen op te nemen rekening houdend met de standpunten en eisen van iedereen en in het bijzonder van het meest kwetsbare deel van de bevolking”*³⁶⁷. Tijdens het overleg werd niet alleen duidelijk dat het om ongelijke mogelijkheden tot participatie gaat. Ook de spanning tussen tegenstrijdige belangen is een obstakel om te participeren. Zo zijn mensen in armoede wel tegen luchtvervuiling, maar als die veroorzaakt wordt door de fabriek waarin ze werken, kan een protestactie vergaande gevolgen hebben, waardoor hun protest in de kiem wordt gesmoord. In het geval van een industriecomplex in de regio Samber-Maas liep het gelukkig goed af. *“De omwoners hadden klachten over de vervuilde lucht en er werd een overlegcomité opgericht. Daaruit bleek dat de klachten van de meer gegoede bewoners uit de wijdere omgeving kwamen. De armste bewoners, die vlakbij het complex woonden, hadden zich niet laten horen. Voor hen is het industriecomplex immers hun werk en dus hun leven. Omdat een sluiting van de fabrieken enorme sociale gevolgen zou hebben, werden ze niet gesloten maar onderworpen aan strengere regels en controles. Sindsdien is de luchtkwaliteit verbeterd”*.

Net zoals een beleid nood heeft aan sociale correcties, is ook een *“participatief gecorrigeerd beleid”* nodig. Zo wordt ruimte gecreëerd opdat ook maatschappelijk kwetsbare groepen op hun maat kunnen participeren, opdat ze een stem krijgen en er aan die stem ook gevolg wordt

gegevens³⁶⁸. Zowel vanuit het beleid (inspanningen tot burgerparticipatie van lokale besturen³⁶⁹, instrumenten voor ex ante evaluatie³⁷⁰, het werken met ervaringsdeskundigen in armoede en sociale uitsluiting³⁷¹...) als vanuit het middenveld (verenigingen waar armen het woord nemen en hun netwerken, Samenlevingsopbouw, de sector van de *éducation permanente*, verschillende adviesorganen en raden...) worden hiertoe inspanningen geleverd. Participatie blijft echter een grote uitdaging.

6.3. Duurzame participatie vraagt tijd en investeringen

Gedragen door zijn missie *“structureel overleg organiseren met de armsten”*³⁷² werkt het Steunpunt tot bestrijding van armoede voortdurend aan participatie van en dialoog met *“alle personen en openbare of privé organisaties die op dit vlak deskundig zijn”*³⁷³. In het tweejaarlijkse Verslag 2016-2017 over ‘Burgerschap en armoede’ behandelen we de obstakels en voorwaarden voor participatie aan het maatschappelijk leven, aan het verenigingsleven en aan het beleid³⁷⁴. Hier leggen we de nadruk op de factor tijd, een steeds wekerende voorwaarde voor participatie, die vooral door verenigingen waar armen het woord nemen en andere terreinorganisaties bepleit wordt. Ook de jongeren van LST benadrukken het belang van tijd. *“Durven uitspreken wat we meemaken terwijl we stilgehouden worden, woorden geven aan onze gedachten en onze analyses, durven zeggen dat onze strijd zinvol is, en dat we de miserie waarvoor we niet gekozen hebben weigeren, vraagt veel energie van ons. Er is tijd en veel moed nodig om onze leefomstandigheden onder woorden te brengen en deze te delen met anderen zonder er zeker van te zijn dat men ons begrijpt”*³⁷⁵. Er is tijd nodig om mensen samen te brengen, hen te informeren, kennis te verwerven, onderling vertrouwen op te bouwen, te leren spreken en luisteren, samen te praten, een collectieve stem te ontwikkelen, de individuele situatie te overstijgen en een

gezamenlijke analyse te maken en te verwoorden, in dialoog te gaan met beleidsmakers, voorstellen te formuleren en te argumenteren, de uitvoering ervan op te volgen en het effect te evalueren.

6.3.1 Tijd is schaars

In tegenstelling tot het idee dat mensen in armoede alle tijd van de wereld hebben, zijn ze voortdurend bezig met dagelijkse beslommeringen, met verplaatsingen of met administratieve zaken in functie van hun werk, gezondheid of een uitkering. Ze beschikken bovendien niet steeds vrij over hun tijd. In het kader van werkbereidheid moeten ze zich bijvoorbeeld verantwoorden bij het OCMW of de RVA voor de tijd die ze, als vrijwilliger, doorbrengen in hun vereniging. Leden van verenigingen waar armen het woord nemen hebben daardoor het gevoel dat sommige overheden wantrouwig staan tegenover hun vereniging. *“Ze hebben niet graag dat mensen in armoede zich bij deze verenigingen voegen. Het OCMW wil absoluut weten van leefloners wat ze doen met hun tijd”*.

6.3.2 Tijd is geld, ruimte en onafhankelijkheid

Tijdens het overleg stelden verenigingen en organisaties in de sector van de armoedebestrijding aan de kaak dat het een hele uitdaging is om met de beperkte middelen waarover ze beschikken duurzame participatie te organiseren. Iemand vroeg zich luidop af: *“Wie gaat dat doen? De verenigingen worden nu al overbevraagd en hun leden werken al in hun vrije tijd”*. Ook de milieufederaties - die in het kader van het Verdrag van Aarhus de inspraak van burgers bij het milieubeleid dienen op te volgen – klagen het gebrek aan middelen aan in hun advies op het rapport van de overheden. *“Op het vlak van de steun die aan de ngo’s wordt toegekend, onderlijnt het platform het feit dat – ook al wordt er sinds verschillende jaren op federaal niveau een subsidie toegekend aan de 4 federaties – deze middelen beperkt blijven en zelfs met 10 % verminderd zijn sinds het rapport van 2013. De participatie van de ngo’s aan de openbare raadplegingen en de*

*werkzaamheden van de consultatieve commissies veronderstelt financiële middelen die de ngo's niet hebben, ondanks de jaarlijkse federale subsidie*³⁷⁶.

In België wordt - in tijden waarin de nadruk ligt op efficiëntie - bespaard op subsidies, worden inspanningsverbintenissen omgezet in resultaatsverbintenissen en worden fusioneerings- of rationaliseringsoperaties gestimuleerd of verplicht. Verschillende organisaties en actoren actief in de strijd tegen armoede vormen nochtans een bijzonder belangrijk onderdeel van de democratische samenleving door hun participatieve werking, eigen platformen en adviesorganen. Hun ervaringen, inzichten en adviezen zijn voor overheden een cruciaal hulpmiddel om een beleid te ontwikkelen dat dicht bij reële armoedesituaties staat en beantwoordt aan het principe *to leave no one behind*.

Deelnemers aan het overleg binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede uiten al langer hun bezorgdheid over het feit dat het middenveld de laatste jaren onder druk staat. De krimpende ruimte voor middenveldorganisaties is een wereldwijde trend, waarbij bewegingen en organisaties die opkomen voor de fundamentele rechten van iedereen, in vraag worden gesteld door tegenstanders of bepaalde overheden. Niet alleen het middenveld zelf reageert heftig op deze trend³⁷⁷. Ook de Raad Van Europa wijst de lidstaten erop dat de bescherming en bevordering van het middenveld in Europa moeten versterkt worden³⁷⁸. Het Europees Parlement schuift eveneens enkele mechanismen naar voren om de inkrimping van de ruimte voor het middenveld een halt toe te roepen³⁷⁹.

6.3.3 Tijd is collectiviteit

Mensen in armoede vrezen dat hun participatie geïndividualiseerd en geïnstrumentaliseerd wordt. Ze hebben het gevoel dat hun stem gelijkgesteld wordt aan een pakkende getuigenis die als voorbeeld, als case of individueel geval gedeeld mag worden wanneer dat past in het (beleids)opzet. Hun stem is echter meer dan een

individuele stem. Ze is vaak het resultaat van een collectief proces, een gezamenlijke reflectie of een gedeelde analyse. Deze komt tot stand in de schoot van verenigingen en organisaties die - vertrekkende vanuit de levenservaringen van mensen, los van de concrete beleidsagenda - werkgroepen, bijeenkomsten, volksuniversiteiten... organiseren. Zo bieden verenigingen (waar armen het woord nemen) mensen in armoede een vrije plek waar ze met anderen kunnen samen komen. Zo ontwikkelen ze een gezamenlijke stem en verwerven ze de vaardigheden, vertrouwen en durf om deze ook te laten horen. *“De armsten klagen minder en groeperen zich ook minder om zich te verdedigen. In de éducation permanente gebeurt dit wel, het is dus belangrijk dat deze instanties hiertoe de middelen krijgen”*. De laatste jaren is ook ingezet op de inbreng van ervaringsdeskundigen in armoede en sociale uitsluiting. Zij hebben een opleiding gevolgd om hun levenservaring *“te verbreden en professioneel inzetbaar te maken, en om hiervoor de noodzakelijke competenties te verwerven”*³⁸⁰. Werkzaam in verschillende organisaties en administraties is het hun opdracht in dialoog te gaan met collega's, de organisatie en het beleid om het inzicht in de leefwereld van mensen in armoede te verhogen. Ook bij deze functies is het belangrijk om een band te houden met de collectieve inbreng van mensen die in armoede leven.

Om invloed te hebben op het beleid dient deze (collectieve) input van mensen in armoede, op het juiste moment bij de juiste instantie of persoon terecht te komen. Dit vraagt inzicht in de beleidscyclus, zonder er zelf een onderdeel van te worden. Een lid van een vereniging vatte het mooi samen: *“Het project ‘Armoede en Energie’ werd geleid met enorm veel respect. Naast de inhoudelijke ondersteuning, moeten mensen in armoede ook als mensen worden gezien en gewaardeerd. Maar ook met enorme kennis van de materie en met veel ervaring met het beleidsspel”*.

6.3.4 Tijd is continuïteit

Idealiter voltrekt participatie zich in elke fase van de beleidscyclus (zie punt III.3 over goed bestuur): vanaf de ontwikkelingsfase over een ex ante analyse van de impact van eventuele maatregelen op armoede/ongelijkheden naar de uitvoeringsfase (bijvoorbeeld lokale projecten) tot de evaluatie (ex post) van beleidsmaatregelen en de bijsturing ervan. Tijdens het overleg vingen we signalen op dat vele vormen van participatie beperkt blijven tot een eenmalige inbreng, een formaliteit, een administratieve vereiste die moet worden afgevinkt zonder dat er verder gevolg aan wordt gegeven.

Participatie is slechts duurzaam wanneer er werkelijk rekening wordt gehouden met de input, wanneer participatieprocessen echt een verschil maken. Voor een lid van een vereniging waar armen het woord nemen *“is het zeker belangrijk te benadrukken dat ook de meest armen hun zeg willen doen, maar tegelijk gaat het over meer dan betrokkenheid of participatie mogelijk maken. Voor mensen in armoede staat de hoop op echte verandering, op een garantie voor een betere wereld voor iedereen op het spel”*. Ook *“jongeren hopen dat er eindelijk eens naar hun geluisterd wordt en dat ook hun mening en visie mee in acht wordt genomen. Zij zijn namelijk de toekomst!”*³⁸¹. Mensen in armoede hebben de indruk dat ze vaak dezelfde boodschap moeten brengen, zonder dat er iets mee gedaan wordt dat een positief verschil maakt in hun dagelijks leven. *“Men doet ons tijd verliezen. We zetten ons in, maar eigenlijk gebruikt men ons. Het levert niets op”*. Wanneer resultaat uitblijft, vraagt het een hele inspanning van mensen, verenigingen en organisaties om zich te blijven engageren. Bovendien krijgen ze meestal weinig informatie over de opvolging van hun bijdrage in het politieke debat³⁸².

6.4. Partnerschappen

“Alleen kan men er niet geraken. Men moet partnerschappen creëren om conflicten te

overstijgen. Alle neuzen in één richting zetten in functie van het respect voor grondrechten”.

De deelnemers aan het overleg staan pal achter SDG 17 die streeft naar meer ‘Partnerschappen om doelstellingen te bereiken’. Het is tegelijk een vlag die meerdere ladingen dekt. Het gaat zowel over het betrekken van mensen in armoede als volwaardige partners, als over het collectief vormgeven aan de publieke opinie en over de samenwerking tussen burgers, middenveldorganisaties, instellingen en bedrijven voor een duurzame toekomst zonder armoede.

Tijdens het overleg binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede staat de dialoog tussen verschillende actoren, een voorwaarde voor partnerschappen, centraal. Het thema ‘duurzaamheid’ bood ons de kans om ook actoren uit de milieu- en natuursector te betrekken in het debat over armoede. Verenigingen waar armen het woord nemen zijn vragende partij om *“ook vernieuwende bedrijven uit te nodigen, of de oliemaatschappijen. Laat ons leren om met elkaar te praten en elkaar te respecteren in hoe we leven en hoe we zijn”*. Partnerschappen creëren is echter niet evident, zeker tussen mogelijke partners die elkaar nog niet (goed) kennen. In het kader van de SDGs worden verschillende initiatieven genomen, maar (armoede)organisaties die de sociale dimensie van duurzaamheid benadrukken zijn vaak minder aanwezig³⁸³. Toch lijken sociale en milieuorganisaties en klimaatbewegingen elkaar meer en meer te vinden op weg naar een rechtvaardige en duurzame samenleving. Zo kwamen armoedeorganisaties en *Youth for Climate* samen op straat voor een sociaal klimaatbeleid³⁸⁴ en lanceren milieu- en sociale organisaties en vakbonden een gezamenlijke oproep voor een eerlijk klimaatbeleid³⁸⁵.

Ook beleidsactoren dienen partnerschappen aan te gaan, met verschillende maatschappelijke actoren, maar ook onderling: tussen verschillende beleidsdomeinen en -niveaus. Voor de deelnemers

aan het overleg is het erg verontrustend vast te stellen dat er weinig sprake is van een transversale samenwerking, zo fundamenteel om de sociale en ecologische uitdagingen het hoofd te bieden. Iemand stelde: *“We bevinden we ons heel ver af*

van een situatie van dialoog aangezien zelfs de minister en de staatssecretaris onderling niet praten. Het feit dat de IMC niet is samengekomen spreekt boekdelen”.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede formuleert de volgende aanbevelingen.

- De kennis en levenservaring van alle burgers, ook van mensen in armoede, gebruiken om vorm te geven aan een rechtvaardig en duurzaam beleid, op alle beleidsniveaus.
- De nodige tijd, energie en middelen investeren in dialoog en participatie, in alle fasen van het beleidsproces, opdat de meerwaarde ervan effectief tot haar recht kan komen.
- De democratische meerwaarde van verenigingen en middenveldorganisaties die verschillende groepen burgers, ook mensen in armoede, bijeenbrengen, erkennen en hen ondersteunen.
- Participatie beschouwen als een waardevol proces op zich, en met een bruikbaar resultaat, waarmee effectief rekening dient gehouden te worden.
- Maximaal benutten van bestaande instrumenten, zoals het tweejaarlijkse Verslag en zijn opvolgingsprocedure.

Conclusie : 'To leave no one behind'

In 1999 werd met het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid³⁸⁶ de strijd tegen armoede centraal gesteld in beleid, in opvolging van het Algemeen Verslag over de Armoede³⁸⁷ (1994). Anno 2019, twintig jaar later, stellen we vast dat de doelstellingen die de voorbije jaren rond armoedebestrijding werden vooropgesteld, niet worden bereikt. Zo beoogde de Europa2020 doelstelling om in België tegen 2020 het aantal personen in een situatie van armoede of sociale uitsluiting met 380.000 te verminderen. Deze groep is echter quasi stabiel gebleven in vergelijking met de start van de Europa2020-strategie (2.250.000 tegenover 2.194.000 in 2008). Het aantal mensen met armoederisico is vandaag hoger dan bij de start van de systematische monitoring (16,4 % tegenover 14,8 % in 2005)³⁸⁸.

Momenteel klinkt een luide roep naar een sterk beleid rond duurzaamheid en klimaat in het bijzonder. Dit Verslag is een pleidooi om armoedebestrijding in dit beleid een centrale plaats te geven.

De evoluties in klimaat en milieu zijn immers niet alleen op zich zorgwekkend, maar creëren nieuwe sociale ongelijkheden en versterken de reeds bestaande ongelijkheden. Mensen in armoede worden meer blootgesteld aan de gevolgen van klimaat- en milieuveranderingen. Denk aan de vervuiling die meer aanwezig is in de wijken waar ze wonen. Ze zijn er bovendien gevoeliger voor wegens hun slechtere gezondheidstoestand.

Een aantal van deze ongelijkheden zijn maar al te goed gekend. De verschillen in levensverwachting in goede gezondheid bijvoorbeeld blijven inderdaad interpellierend. Andere zijn onderbelicht: de aanwezigheid van en toegang tot natuur is voor mensen in armoede even goed problematisch, omwille van bijvoorbeeld hun woonomgeving met weinig groen en publieke ruimte en hun mobiliteitsproblemen.

In situaties van armoede ontbreken bovendien de hefboomen voor duurzaam gedrag en duurzame keuzes, in het bijzonder een menswaardig inkomen. Dit maakt bijvoorbeeld energiezuinige huishoudtoestellen, kwalitatieve voeding of duurzame en *fair trade* kledij quasi onbereikbaar.

Mensen in armoede plukken ook niet of nauwelijks de vruchten van het duurzaamheidsbeleid. Slechts weinig eigenaars met een laag inkomen of huurders kunnen gebruik maken van de premies voor energiebesparende maatregelen omdat ze deze moeilijk kunnen voorfinancieren of omdat ze de premies – en de weg er naartoe – niet kennen. Mensen in armoede ondergaan soms zelfs negatieve gevolgen van dit beleid, zoals het geval is bij het weren van vervuilende auto's in de steden.

Tegelijk is hun impact op het milieu/klimaat – hun ecologische voetafdruk – vaak kleiner dan die van de gemiddelde burger. Tijdens het overleg stelden mensen in armoede vast dat ze vaak leven op een manier die hun voetafdruk laag houdt. Ze zijn '*avant la lettre*' reeds bezig met bijvoorbeeld energie- en waterbesparing en hergebruik, al is dat vaak uit noodzaak en een gedwongen keuze. De bespreking van de vragenlijsten over de ecologische voetafdruk leidde trouwens tot sterke verontwaardiging binnen de groep. Wanneer je in een sociaal appartementsblok woont met een collectieve energiemeter (die je dus deelt met anderen), kan je niet kiezen voor groene energie. Een vraag over reizen in de vorm van cruises, is bijzonder confronterend voor een groep die niet of nauwelijks op vakantie kan gaan. Dergelijke sensibiliseringsinstrumenten illustreren hoe de gemiddelde burger en bijhorende communicatie heel ver van de realiteit van het leven in armoede af staat.

Naast klimaat- en milieuveranderingen versterken ook een aantal evoluties op verschillende levensdomeinen de sociale ongelijkheden. In het energiedomein zien we dat de privatisering het recht op energie onder druk zet: consumenten vinden moeilijk hun weg in complexe tariefstructuren, schuldendossiers worden verkocht aan internationale bedrijven die deze op een harde manier gaan innen. De digitalisering – alom aanwezig in onze samenleving - zorgt voor obstakels bij het gebruik van de verschillende vervoersmiddelen, om een afspraak maken met de dokter of specialist, bij de installatie en gebruik van digitale energiemeters en budgetmeters enzovoort. Voor zijn mobiliteitsproblemen wordt de individuele burger meer en meer zelf geresponsabiliseerd voor het zoeken naar oplossingen.

Al deze ongelijkheden en hun onderlinge samenhang zijn van structurele aard en werden door de deelnemers aan het overleg ervaren als onrechtvaardigheden. Tijdens het overleg werd al vlug duidelijk dat strijden voor duurzaamheid, strijden tegen deze ongelijkheden is. Armoede staat, met andere woorden, duurzaamheid in de weg. Niet alleen klimaat- en milieukwesties zorgen voor een *sense of urgency*, ook armoede moet hoogdringend aangepakt worden. Sociale en ecologische doelstellingen ontmoeten elkaar wel degelijk. De bouw en renovatie van duurzame woningen – voor eigenaars met een laag inkomen en voor sociale en private huurders – dragen niet alleen bij aan de realisatie van het recht op wonen voor iedereen, maar zorgen ook voor een betere gezondheid van zijn bewoners, voor mogelijkheden tot creatie van kwalitatieve jobs en ook voor minder energieverbruik. Meer en beter openbaar vervoer zorgt voor een betere toegang tot basisdiensten en ook voor minder uitstoot van gassen.

De Verenigde Naties hebben met de Agenda 2030 en de Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDGs) een politiek referentiekader gecreëerd voor een beleid naar meer duurzaamheid. De eerste doelstelling betreft de uitroeiing van armoede (*No Poverty*) en is ambitieuzer dan de Europa2020-doelstelling. Tegelijk wordt het leidend principe om de doelstellingen te bereiken vooropgesteld: *to leave no one behind*, niemand aan de kant laten.

De wegen naar meer duurzaamheid - die we in dit Verslag voorstellen - zijn stuk voor stuk verbonden met dit principe.

Mensen in armoede werden de voorbije jaren niet of nauwelijks betrokken in het debat over de klimaat- en milieuveranderingen en het nodige beleid daarrond. Al te vlug wordt gedacht en geconcludeerd dat mensen in armoede daar niet mee bezig zijn. Ze zijn echter vragende partij om mee te debatteren over de toekomst van hun planeet, die ook hun toekomst is en die van hun kinderen. *“Vaak horen we dat mensen in armoede niet om duurzaamheid geven, dat ze elk proberen te overleven en dat het daarbij blijft. Dat klopt hoegenaamd niet! We moeten onze plaats in dit debat opeisen en onze eigen bijdrage leveren. Wij weten immers waartoe het groeimodel leidt, want wij dragen er de gevolgen van en lijden eronder. We moeten dit duidelijk maken, want men beschouwt ons slechts als mensen die niets bijbrengen en die de samenleving veel geld kosten”*. Zowel in de verschillende fasen van beleidsvoering, als in de verschillende initiatieven rond duurzaamheid op het terrein, is de betrokkenheid van mensen in armoede en hun verenigingen cruciaal. De weg naar duurzaamheid is er een van dialoog, samenwerking en partnerschappen, in het bijzonder met mensen in armoede.

De mensenrechten bieden een fundamenteel kader voor duurzaam beleid. Zowel in het Algemeen Verslag over de Armoede als in het Samenwerkingsakkoord ter bestendiging van het armoedebeleid wordt armoede omschreven in termen van een schending van mensenrechten. Een mensenrechtenperspectief op armoedebestrijding benadrukt onder andere de essentiële verantwoordelijkheid van de overheid en haar verschillende engagementen in het kader van de Grondwet en de internationale mensenrechtenverdragen. De duurzame ontwikkelingsdoelstellingen zijn een politieke weerspiegeling van de mensenrechten.

Mensenrechten voor iedereen realiseren betekent ook strijden tegen non-take-up van rechten, zodat 'niemand aan de kant wordt gelaten'. Dit vraagt onder meer een reflectie binnen administraties en organisaties over de problematiek van non-take-up van rechten in hun werkdomein, proactieve initiatieven zoals bij de verhoogde tegemoetkoming in de gezondheidszorg, een maximale automatische toekenning van rechten en een effectieve toegang tot justitie. Daarnaast moeten rechten een vertaling krijgen in toegankelijke en betaalbare basisdiensten. Of het nu gaat over energie en water, werk, gezondheidszorg of mobiliteit, telkens weer klinkt de vraag naar universele diensten, waarbij groepen in een precaire situatie extra ondersteuning krijgen om deze rechten effectief te realiseren.

Streven naar duurzaamheid betekent investeren in mensen. Er wordt vandaag van mensen verwacht dat ze hun gedrag aanpassen en kiezen voor een duurzamere levensstijl. Dat betekent echter dat je over de mogelijkheden daartoe moet beschikken. Voor mensen in armoede ontbreekt meestal echter elke keuzevrijheid en de mogelijkheid om verantwoordelijkheid op te nemen. Kiezen voor duurzame voeding bijvoorbeeld is heel moeilijk als je over weinig budget beschikt of op een voedselpakket moet rekenen. In het eerdere overleg over burgerschap binnen het Steunpunt tot bestrijding van armoede³⁸⁹ werd reeds aangegeven hoe essentieel keuzevrijheid is voor een burger, en hoe een menswaardig inkomen – dat toelaat om duurzame keuzes te maken – daarbij cruciaal is. Vanuit de verenigingen waar armen het woord nemen werd ook aandacht gevraagd voor de manier waarop naar mensen in armoedesituaties wordt gekeken. De stereotypen waarmee ze vaak worden geconfronteerd - bijvoorbeeld de vermoedens van fraude die ze moeten weerleggen - bemoeilijken hun inspanningen om uit armoede te geraken. Ook dit aspect moet meegenomen worden door overheden en de verschillende actoren die een rol spelen in de strijd tegen armoede.

Investeren in mensen is ook voldoende ondersteuning geven in hun levenstraject, bij het kunnen opnemen van rechten, met mogelijkheden tot menselijk contact en een persoonlijke ondersteuning. In dit Verslag zijn – voor de verschillende behandelde domeinen – talrijke voorbeelden opgenomen: trajecten naar opleiding en werk met voldoende aandacht voor welzijnsaspecten, woon-, energie- en waterloketten met laagdrempelige informatie, een intermediaire gezondheidslijn om mensen terug te laten aansluiten bij de reguliere zorg, toegankelijke informatie rond het mobiliteitsaanbod, begeleiding bij betalingsmoeilijkheden van de energie- of waterfactuur, enzovoort. Niet alleen de overheid mag niemand achterlaten, dit is ook een opdracht voor de verschillende actoren en initiatieven in duurzaamheid. Een aantal criteria in dit Verslag kunnen de reflectie voeden over hoe dergelijke initiatieven, zoals coöperatieven en deelinitiatieven, ook voor mensen in armoede een stap kunnen betekenen naar duurzaamheid.

Een duurzaam beleid voeren vraagt om *good governance*: een goed bestuur op lange termijn. In het kader van *to leave no one behind* is de evaluatie van beleid bijzonder pertinent. Beleidsplannen en regelgeving ex ante evalueren op de mogelijke impact op armoede, met betrokkenheid van mensen in armoede en stakeholders, is belangrijk om beleid tijdig bij te sturen. Enige tijd na de uitvoering van maatregelen kan een ex post evaluatie helpen om de effectiviteit van de uitoefening van rechten in armoedesituaties op te volgen. Bestaande instrumenten en procedures – op het vlak van advies, uitwerking van beleid en interfederale samenwerking – dienen gevaloriseerd te worden. Dit alles vereist een voldoende financiering. In het overleg werd gevraagd naar een rechtvaardige fiscaliteit, een bundeling van nationale en internationale (financiële) krachten, en meer financiering van en investering in duurzame activiteiten.

Het Steunpunt tot bestrijding van armoede heeft van februari 2018 tot november 2019 een intensieve dialoog georganiseerd rond duurzaamheid tussen mensen in armoede en hun verenigingen, sociale organisaties, milieuorganisaties, vertegenwoordigers van instellingen en administraties, en wetenschappers. De deelnemers

aan dit overleg – vanuit meer dan 140 organisaties en instellingen - hebben grote verwachtingen naar de politieke opvolging van dit tweejaarlijkse Verslag en de erin geformuleerde aanbevelingen. Het verschijnen ervan is een opportuniteit voor de Interministeriële conferentie Integratie in de samenleving en van de Interministeriële conferentie Duurzame ontwikkeling, om samen te komen en een gezamenlijk beleid rond duurzaamheid en armoede te ontwikkelen, *'to leave no one behind'*.

Eindnoten

- 1 Het Steunpunt tot bestrijding van armoede vervult zijn evaluatieopdracht ook door het inwinnen van informatie, het publiceren van interessante juridische beslissingen vanuit een armoede-invalshoek, het opvolgen van internationale verdragen over de rechten van de mens (in samenwerking met andere mensenrechtenorganisaties zoals Unia, kinderrechtenorganisaties ...), de ex ante evaluatie van reglementeringen op hun impact op armoede, de non-take-up van rechten. Voor informatie over deze verschillende werkzaamheden, zie de website van het Steunpunt: www.armoedebestrijding.be.
- 2 Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, B.S., 16 december 1998 en 10 juli 1999.
- 3 ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). Algemeen Verslag over de Armoede, Brussel, Koning Boudewijnstichting.
- 4 Het Brundtland rapport: World Commission on Environment and Development (WCDE) (1987). Our common future, New York, Oxford university Press, p. 43.
- 5 Het tweejaarlijkse Verslag is integraal beschikbaar op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 6 Voor meer informatie over het SDG-Forum 2019, zie <https://www.sdgs.be/nl/sdg-forum-2019>.
- 7 Zie hierover onder andere Happaerts, Sander (2014). “Duurzame ontwikkeling: een omstreden begrip in beleid en praktijk”, in Danielle Dierckx, Jill Coene en Peter Raeymaeckers (red.), Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2014, Leuven/Den Haag, Acco, p. 167-179.
- 8 Met dank aan Associations21 voor het gebruik van hun spel om de SDGs te verkennen.
- 9 Le Forum-Bruxelles contre les inégalités (2018), Pauvrophobie, petite encyclopédie des idées reçues sur la pauvreté.
- 10 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 11 In de Kansarmoede index van Kind en Gezin wordt kansarmoede gedefinieerd als “een duurzame toestand waarbij mensen beknot worden in hun kansen om voldoende deel te nemen aan maatschappelijk hooggewaardeerde goederen, zoals onderwijs, arbeid en huisvesting”.
- 12 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 7, 27, 38.
- 13 Voorbereiding voor het overleg ATD Vierde Wereld, 14/02/2019.
- 14 Lorenzoni, Irene en Mike Hulme (2009). “Believing is seeing: laypeople’s views of future socio-economic and climate change in England and in Italy”, Public Understanding of Science, 18 (4), p. 383–400.
- 15 Metag, Julia et al. (2015). “Global warming’s five Germanys: A typology of Germans’ views on climate change and patterns of media use and information”, Public Understanding of Science, 26 (4), p. 1-18.
- 16 Viard, Thierry (2013). “Développement durable : avec ou sans misère?”, Journal de l’alpha, n°187, p. 18-30.
- 17 Centrum Kauwenberg (2019). Duurzaamheid, het klimaat, eerlijk en voor iedereen, een project door de tieners en jongeren van Centrum Kauwenberg vzw, p. 28.

- 18 United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1.
- 19 ATD Quart Monde (2014). *Pour un développement durable qui ne laisse personne de côté : le défi de l'après 2015*, p. 16.
- ATD Fourth World (2015). *Taking seriously the commitment to "leave no one behind" in the SDGs and the fight against climate disruption*.
- 20 <https://www.sdgs.be/nl/sdgs/1-geen-armoede>.
- 21 Federal Public Service Social Security (2019). *The evolution of the social situation and social protection in Belgium 2019* (Monitoring the social situation in Belgium and the progress towards the social objectives and the priorities of the National Reform Programme), Brussels, FPS Social Security/ DG BeSoc.
- 22 <https://www.sdgs.be/nl/sdgs>.
- 23 De zogenaamde 5 p's: people, planet, prosperity, peace, partnerships.
- 24 Donald, Kate en Jens Martens (2018). "The increasing concentration of wealth and economic power as an obstacle to sustainable development – and what to do about it" in Civil Society Reflection Group on the 2030 Agenda for Sustainable Development, *Spotlight on Sustainable Development 2018, Exploring new policy pathways*, p. 41-53.
- Williams, Zoe (2015). "Poverty goals? No, it's extreme wealth we should be targeting", *The Guardian*, 19 oktober 2015.
- 25 Perspective 2030 (2019). *Mind the gap. De duurzame ontwikkelingsdoelstellingen in een Belgisch perspectief*.
- Civil Society Reflection Group on the 2030 Agenda for Sustainable Development, *Spotlight on Sustainable Development 2018, Exploring new policy pathways*.
- Lawson, Max (2018). *Reward Work, not Wealth*, Oxfam.
- 26 Het Brundtland rapport: World Commission on Environment and Development (WCDE) (1987). *Our common future*, New York, Oxford university Press, p. 43.
- 27 "Today's babies, by adulthood, will live on a planet without an Arctic", citaat uit het editorial bij Watts, Nick et al (red.) (2018). "The 2018 report of the Lancet Countdown on health and climate change: shaping the health of nations for centuries to come", *The Lancet*, vol 392, n° 10163, p. 2479-2514.
- 28 Kenniscentrum Kinderrechten (2018). *Kinderen, jongeren en milieu: groen achter de oren?* Samenvattend rapport Research on stage, 18 oktober 2018.
- 29 Vanobbergen, Bruno (2018). "De vele gezichten van het kinderrechtenverhaal", *VIEWZ*, n° 2, p. 4-10.
- 30 Verdrag van 20 november 1989 inzake de rechten van het kind, B.S., 17/01/1992. Alleen artikel 24 en 29 verwijzen expliciet naar milieu en de natuurlijke omgeving, maar een gezonde leefomgeving is een voorwaarde voor de realisatie van heel wat andere kinderrechten, zoals het recht om zich te ontwikkelen, op gezondheidszorg, op een toereikende levensstandaard, het recht op vrije tijd en spel, enz.
- Zie ook: 'Childrens rights and the environment': *Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment*, A/HRC/37/58.
- 31 UN Committee on the Rights of the Child (2019). *Concluding observations on the combined fifth and sixth periodic reports of Belgium*, 28 februari 2019, CRC/C/BEL/CO/5-6. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede diende samen met Unia en Myria een parallel rapport in.
- 32 Vereniging Vlaams Jeugddiensten (2018). *Natuur en milieu door de bril van kinderen en jongeren*, Syntheserapport belevingsonderzoeken in kindvriendelijke steden en gemeenten.
- 33 Zie bijvoorbeeld het Jongerencongres 2019 'We do give a shit' over armoede, natuur en milieu en wonen, georganiseerd door Uit de Marge.

- 34 Vlaamse jeugdraad (2019). Advies 1904, duurzaam leven.
- 35 Hirtt, Nico (2019). École, savoirs, climat. Enquête sur les connaissances et la conscientisation des élèves de fin d'enseignement secondaire, à propos du dérèglement climatique, Appel pour une école démocratique.
- 36 Kastit, Ikrame (2019). De klimaatstrijd: ook een strijd van jongeren in armoede, opinie verschenen op 05/02/2019 bij OIKOS, denktank voor sociaal-ecologische verandering.
- 37 Centrum Kauwenberg (2019). Duurzaamheid, het klimaat, eerlijk en voor iedereen, een project door de tieners en jongeren van Centrum Kauwenberg vzw, p. 28. Deze bijdrage is te vinden op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 38 Intervention du groupe des jeunes du Mouvement Luttes Solidarités Travail lors de la concertation au Service de lutte contre la pauvreté, la précarité et l'exclusion sociale dans le cadre du rapport bisannuel « Durabilité et pauvreté », Bruxelles, le 25 septembre 2019, p. 4. Deze bijdrage is ook te vinden op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 39 Vanhille, Josefina et al. (2019). "Sociale ongelijkheid in het klimaatvraagstuk" in Sacha Dierickx (red.), *Klimaat en sociale rechtvaardigheid*, Antwerpen, Gompel & Svacina bvba, p. 61.
- 40 Bawin, Frédérique (2015), 'Environmental justice': een exploratieve studie in België, Universiteit Gent, faculteit rechtsgeleerdheid.
- 41 Poppe, M.T. (2019). Waarom we ons verdiepen in de klimaatverandering?, ATD Vierde Wereld, 8 juli 2019.
- 42 Coene, Jill en Raeymaeckers Peter (2014). "De meting van duurzame ontwikkeling: focus op armoede", in Danielle Dierckx, Jill Coene en Peter Raeymaeckers (red.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2014*, Leuven/Den Haag, Acco, p. 194-212.
- 43 Armoedebeleid is goed voor het milieu: Debruyne, Michel (2019). "Klimaatarmoede is zoveel meer dan te weinig hebben" in Sacha Dierickx (red.), *Klimaat en sociale rechtvaardigheid*, Antwerpen, Gompel & Svacina bvba, p. 85-109.
- 44 IPCC, 2014: Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Field, C.B., V.R. Barros, D.J. Dokken, K.J. Mach, M.D. Mastrandrea, T.E. Bilir, M. Chatterjee, K.L. Ebi, Y.O. Estrada, R.C. Genova, B. Girma, E.S. Kissel, A.N. Levy, S. MacCracken, P.R. Mastrandrea, and L.L. White (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, p.6.
- 45 Cornut, Pierre et al. (2007). Environnement et inégalités sociales, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles.
- 46 "People in poverty are more exposed to the negative consequences of these phenomena and have no means to protect their families, livestock and other assets or to move out of harm's way. Climate and environmental policies are often shaped without reference to their impact on people in poverty". (eigen vertaling) Bray, R. et al. (2019). The Hidden Dimensions of Poverty, International Movement ATD Fourth World, Pierrelaye, p. 33.
- 47 Prüss-Üstün, A. en C. Corvalán (2007). Prévenir la maladie grâce à un environnement sain. Une estimation de la charge de morbidité imputable à l'environnement, Werelgezondheidsorganisatie.
- 48 Werelgezondheidsorganisatie (2019), Noncommunicable diseases and air pollution, Nieuwsbericht van 29 maart 2019.
- 49 Achakulwisut, Pattanun et al. (2019). "Global, national, and urban burdens of paediatric asthma incidence attributable to ambient NO2 pollution: estimates from global datasets", *The Lancet Planetary Health*, 3 (4), p. 166-178.
- 50 Zie bijvoorbeeld Morrens, Bert et al. (2014). "Hoe milieuongelijkheid op zich ongelijk kan zijn: blootstelling aan milieuvervuilende stoffen bij buurtbewoners van industriezones", in Danielle Dierckx,

- Jill Coene en Peter Raeymaeckers (red.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2014*, Leuven/Den Haag, Acco, p. 229-249.
- 51 Zie bijvoorbeeld ook lopend onderzoek naar de blootstelling aan milieuvervuulende stoffen en vroegtijdige gezondheidseffecten in het lichaam bij jongeren.
- 52 Europees milieuoagentschap (2019). *Meer maatregelen nodig om de meest kwetsbaarste burgers van Europa te beschermen tegen luchtvervuiling, geluidshinder en extreme temperaturen*, persbericht van 4 februari 2019.
- 53 Zie ook Vlaamse Woonraad (2018). *Advies wonen en gezondheid*.
- 54 Zie het hoofdstuk 'recht op een degelijke huisvesting' in Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting..
- 55 Lejeune, Zoé et al. (2014). "Milieuongelijkheden: een onderzoek naar de woonomstandigheden in Wallonië", in Danielle Dierckx, Jill Coene en Peter Raeymaeckers (red.), *Armoede en sociale uitsluiting. Jaarboek 2014*, Leuven/Den Haag, Acco, p. 250-266.
- 56 Zie website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, rubriek feiten en cijfers, fiche: Bestaat er een sociale gezondheidskloof ?
- 57 European Health & Life Expectancy Information System (EHLEIS), *Additional national page for Country Report* Issue 7, June 2014 - Belgium: Van Oyen Herman/Berger Nicolas, Scientific Institute of Public Health.
- 58 Avalosse, Hervé et al. (2019). *Ongelijkheid in gezondheid*, Brussel, Intermutualistisch Agentschap.
- OESO (2019). *Health for Everyone?: Social Inequalities in Health and Health Systems*.
- 59 WHO (2019). *Healthy, prosperous lives for all: the European Health Equity Status Report*, Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.
- 60 Mouvement Luttes Solidarités Travail (LST) (2018). *Ne passons pas à côté... 25 ans de combats pour la citoyenneté des plus pauvres*, p. 63.
- 61 Artsen collectif Docs for climate (2019). *Open brief over gezondheid en klimaatverandering*.
- 62 Statbel, België in cijfers: Risico op armoede of sociale uitsluiting.
- 63 Edwin Zaccāi (2008). "Moins tu es riche, moins tu pollues, plus tu trinques", *Symbiose*, n°80, p. 7.
- Zaccāi, Edwin en R. Weikmans, R. (2018), *Changement climatique : entre adaptation et atténuation, il ne faut pas choisir*, The Conversation.
- 64 Chancel, L. & Piketty, T. (2015). *Carbon and Inequality: From Kyoto to Paris*, Paris school of economics.
- 65 Lévy, Petra Zsuzsa et al. (2019). "De sociale verdeling van broeikasgassen in België", *CSB Bericht 2019/07*, Antwerpen, Centrum voor Sociaal Beleid.
- 66 Uw ecologische voetafdruk.
- 67 Netwerk bewust verbruiken: Wat is de ecologische voetafdruk?
- 68 *Echo's van de Volksuniversiteit ATD Vierde Wereld over duurzaamheid*, 19 februari 2019.
- 69 *Sta jij op goede voet met de aarde?*, Libelle, 22 februari 2007.
- 70 Dit is in de situaties wanneer energie geleverd wordt door de distributienetbeheerder.
- 71 We gebruikten twee online vragenlijsten van het WWF, één in het Nederlands, de andere in het Frans.
- 72 Zie ook activiteit rond drempels om ecologisch te leven van de Werkgroep Armoede en Ecologisch Leven aan de Universiteit van het Maatschappelijk belang.
- 73 Voorbereiding voor het overleg ATD Vierde Wereld, 14/02/2019.
- 74 Voor een verdere uitwerking van de ongelijke verdeling van de impact van klimaatbeleidsmaatregelen zie onder andere: Vanhille, Josefine et al. (2019). "Sociale ongelijkheid in het klimaatvraagstuk" in Sacha Dierckx (red.), *Klimaat en sociale rechtvaardigheid*, Antwerpen, Gompel & Svacina bvba, p. 61-84.

- 75 Centraal Planbureau (2019). *Doorrekening ontwerp-Klimaatakkoord steunpunten kabinetsvarianten*.
- 76 Guy Malfait (2019). *Zalig zij die arm zijn, want zij zullen het klimaat redden*, opiniestuk 28 februari 2019.
- 77 Wet van 13 mei 2016 tot wijziging van de programmawet (I) van 29 maart 2012 betreffende de controle op het misbruik van fictieve adressen door de gerechtigden van sociale prestaties, met het oog op de invoering van het systematisch doorzenden naar de KSZ van bepaalde verbruiksgegevens van nutsbedrijven en distributienetbeheerders tot verbetering van de datamining en de datamatching in de strijd tegen de sociale fraude, B.S., 1 juni 2016.
- 78 Zie website van het Steunpunt tot bestrijding tegen armoede, rubriek thema, non-take-up van rechten.
- 79 Lamote, Philippe (2010). *“Kansarmoede en de opwarming van de aarde: twee fronten, één strategie”*, Focus, nr1, mei 2010.
- 80 Voorbereiding voor het overleg ATD Vierde Wereld, 14/02/2019.
- 81 Bauler, Tom et al. (2011). *Matigingsbeleid inzake klimaatverandering en sociale rechtvaardigheid in België. Analyses van drie maatregelen en aanbevelingen*, Brussel, Koning Boudewijnstichting.
- 82 Ruelens, Egmont (2019). *“Waarom het klimaat ons als artsen wel aanbelangt”*, DeWereldMorgen, 13/03/2019.
- 83 *“Nous pensons en effet que tout ce qui contribuera à éradiquer la pauvreté et à éliminer les injustices sociales contribuera aussi à lutter contre le réchauffement climatique.”* (eigen vertaling) Nieuwenhuys, Céline (2019). *“Pour répondre à l’urgence climatique, répondons d’abord à l’urgence social”*, Le Journal du droit des Jeunes, n° 387, p. 4.
- 84 *“Poverty is a phenomenon entailing more than simply the experience of living with a low income, and it implies a deeper void of development and a prevalence of social exclusion across communities, and whereas the future poverty eradication strategy must therefore be centred on redressing inequalities in order to establish and promote long-term sustainable development”* (eigen vertaling). EUROLAT (2016). *Combating poverty as part of the Sustainable Development Goals (SDGs) in the 2030 Agenda for Sustainable Development*, Resolution of 22 September 2016 on the basis of the report by the Committee on Social Affairs, Youth and Children, Human Exchanges, Education and Culture.
- 85 ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*, Brussel, Koning Boudewijnstichting.
- 86 Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, B.S., 16 december 1998 en 10 juli 1999.
- 87 Committee on Economic, Social and Cultural Rights (2018). *List of issues prior to submission of the fifth periodic report of Belgium*, E/C.12/BEL/QPR/5.
- 88 United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1.
- 89 Officiële Belgische SDG-website, zie vooral de rubrieken ‘beleid’ en ‘bronnen – publicaties’.
- 90 De Schutter, Olivier (2018). *Human rights in the service of the fights against poverty: a rights-based approach to addressing poverty in the national action plans to implement the sustainable development goals*. Paper prepared at the request of the European Network of National Human Rights Institutions (ENNHRI).
- 91 Bachus, K. et al. (2018), *The SDGs as a lever for change in policy practices, research report commissioned by FRDO-CFDD*, Leuven, KULeuven, HIVA.
- 92 Task Force Duurzame Ontwikkeling (2017). *De mondiale duurzame ontwikkelingsdoelstellingen concreetiseren. Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling 2017. Toekomstverkenning*, Federaal Planbureau, p. 91.
- 93 Task Force Duurzame Ontwikkeling (2019). *Welke prioriteit voor een duurzame ontwikkeling? Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling 2019, Stand van zaken en evaluatie*, Federaal Planbureau.

- 94 Beck, Olivier et al.(red.) (2012). *Rapport over de staat van de natuur in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Brussel, Brussels Instituut voor Milieubeheer, p. 9.
- 95 Van Meerbeek, Piet (red.) (2014). *Eindrappport Ronde Tafel 'Sociale impact van stedelijk groen'*, Brussel, BRAL vzw, p. 5.
- 96 De Beule, Sarah (2016). *Wat is nodig om mensen in armoede in Gent naar de groenpolen te leiden en wat zijn de voordelen ervan?*, Gent, Arteveldehogeschool, p. 22.
- 97 Van Meerbeek, Piet (red.) (2014). *Eindrappport Ronde Tafel 'Sociale impact van stedelijk groen'*, Brussel, BRAL vzw, p. 5.
- 98 Van Meerbeek, Piet (red.) (2014). *Eindrappport Ronde Tafel 'Sociale impact van stedelijk groen'*, Brussel, BRAL vzw, p. 6-7.
- 99 Beck, Olivier et al. (red.) (2012). *Rapport over de staat van de natuur in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Brussel, Brussels Instituut voor Milieubeheer, p. 9.
- 100 European Union, European Regional Development Fund (2014). *Travailler ensemble pour de meilleurs espaces publics - Zoom sur le projet USER*, p. 2.
- 101 Beck, Olivier et al. (red.) (2012). *Rapport over de staat van de natuur in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Brussel, Brussels Instituut voor Milieubeheer, p. 10.
- 102 Iweps (2019). *Indicateurs statistiques: Artificialisation du sol*.
- 103 Berger, Naomi (2018). *Le 'Stop au béton'- Vers une Belgique plus compacte?*, Brussel, CPCP, Analyse n°343, oktober 2018.
- 104 Departement Omgeving (2018). *Beleidsplan Ruimte Vlaanderen. Strategische visie*, Vlaamse Regering.
- 105 Wallonie Territoire SPW (2018). *Schéma de Développement du Territorial*, Gouvernement wallon.
- 106 IWEPS, L'indicateur synthétique d'accès aux droits fondamentaux (ISADF) : *ISADF - ENVIRONNEMENT - Proximité à un espace non artificialisé d'au moins 5 ha*.
- 107 Be thuis, Be.Brussel: *Parken en groen*.
- 108 Beck, Olivier et al.(red.) (2012). *Rapport over de staat van de natuur in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*, Brussel, Brussels Instituut voor Milieubeheer.
- 109 <https://www.ter.sncf.com/hauts-de-france/loisirs/bons-plans-evenements/billet-2-euros-eter>.
- 110 Voor meer informatie, zie : <https://droitsdelanature.com/la-reconnaissance-des-droits-de-la-nature>.
- 111 UN General Assembly, *Harmony with Nature*, Nota van de Secretaris-Generaal, 1 augustus 2016.
- 112 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2009). *Verslag armoedebestrijding 2008-2009. Deel 1. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie*, Brussel, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding;
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 113 <https://www.rtbef.be/info/economie/detail-le-prix-de-l-electricite-a-augmente-de-plus-de-60-en-belgique-depuis-la-liberalisation?id=10178075>.
- 114 VREG (2019). *Statistieken over huishoudelijke afnemers in het kader van de sociale openbardienstverplichtingen 2018*, 31/05/2019, VREG ; CWaPE (2019). *Rapport annuel spécifique 2018. L'exécution des obligations de service public imposées aux fournisseurs et gestionnaires de réseau*, CWaPE.
- 115 CWaPE (2019). *Rapport annuel spécifique 2018. L'exécution des obligations de service public imposées aux fournisseurs et gestionnaires de réseau*, CWaPE, p. 58-64.
- 116 Brugel (2019). *Thematisch verslag 03. Jaarverslag 2018. Rechten van de huishoudelijke afnemers en werking van de gas- en elektriciteitsmarkten*, Brussel, Brugel, p. 63.
- 117 VREG (2019). *Statistieken over huishoudelijke afnemers in het kader van de sociale openbardienstverplichtingen 2018*, 31/05/2019, VREG, p. 46.
- 118 Zie: <https://economie.fgov.be/nl/themas/energie/energieprijzen/sociaal-tarief/sociaal-tarief-voor>.

- 119 Platform tegen Energiearmoede (2019). *Verhoging van de middelen van het Fonds Gas en Elektriciteit*, september 2019, Koning Boudewijnstichting.
- 120 SERV. *De hete patat in het klimaatdebat. Aanbevelingennota Stroomgroep Financiering*, SERV, 16 oktober 2019, p. 33.
- 121 SERV. *De hete patat in het klimaatdebat. Aanbevelingennota Stroomgroep Financiering*, SERV, 16 oktober 2019, p. 12.
- 122 Zie: <https://www.vlaanderen.be/huur-en-isolatiepremie>.
- 123 POOL in samenwerking met het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting en de POD Maatschappelijke integratie, Ontmoetingdag “De kwetsbare groepen en de ombudsman”, 23 mei 2019.
- 124 Zo gaan sommige leveranciers over tot deur-aan-deur-verkoop van energiecontracten, specifiek gericht naar ouderen, of huishoudens in sociale woonwijken. Ook kwam in eerder overleg binnen het Steunpunt de doorverkoop van schuldendossiers aan bod, waarbij leveranciers dergelijke dossiers doorverkopen aan gespecialiseerde internationale bedrijven, en de klant opeens geconfronteerd wordt met deze internationale spelers die vooral op een snelle en compromisloze betaling uit zijn. Zie het hoofdstuk ‘VI. Energie en water’ in: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). *Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 150-180.
- 125 Netwerk tegen Armoede, Samenlevingsopbouw en het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Nota voor de armoedetoets op de Conceptnota ‘Digitale meters: Uitrol in Vlaanderen’*, april 2017. Bij Armoedetoets ‘Digitale meters: uitrol in Vlaanderen’, 30 juni 2017.
- 126 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2009). *Verslag armoedebestrijding 2008-2009. Deel 1. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie*, Brussel, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, p. 135.
- 127 In zijn ‘General Comment nr. 4’ citeert het Comité verschillende elementen, verbonden met het recht op wonen, die in alle omstandigheden dienen te worden gerespecteerd, waaronder het voorhanden zijn van diensten, materiaal, toestellen en infrastructuur die een toegang tot de natuurlijke en publieke bronnen mogelijk maken (drinkbaar water, energie om te koken en voor verwarming en verlichting, installaties voor sanitair en wassen). United Nations – Committee on Economic, Social and Cultural Rights (1992). *General Comment No. 4, The right to adequate housing (art. 11 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)*, E/1992/23.
- 128 Vlaanderen: VMM (2019). *Statistieken – Toepassing algemeen waterverkoopreglement – jaar 2018*, VMM.
- Wallonië: gegevens van Aquawal, op basis van de 4 belangrijkste watermaatschappijen die 90 % van de klanten in Wallonië aanleveren.
- Brussel: Vivaqua (2019). *Activiteitsverslag 2018*.
- 129 Vlaanderen: Samenlevingsopbouw Antwerpen Provincie; Wallonië: Réseau wallon de lutte contre la pauvreté; Brussel: SocialEnergie.
- 130 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2009). *Verslag armoedebestrijding 2008-2009. Deel 1. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie*, Brussel, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, p. 159-190.
- 131 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). *Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 150-179.
- 132 Artikel R.270bis-13 van Boek II van het Milieuwetboek, dat het Waterwetboek inhoudt, 31 augustus 2016. *Besluit van de Waalse Regering van 31 augustus 2016 tot wijziging van het regelgevende deel van*

- Boek II van het Milieuwetboek, dat het Waterwetboek inhoudt, houdende de voorwaarden voor de openbare waterdistributie, B.S., 12 september 2016.
- 133 Zie *Vivre Ensemble*, UVCW, Waalse Ombudsman, Netwerk tegen armoede.
- 134 De betrokken persoon werd vrijgesproken door de rechter. De aanklacht was 'diefstal van water', waarbij de rechter oordeelde dat er van diefstal geen sprake was, gezien geen enkel verbruik betwist werd of gemanipuleerd werd. Deze gerechtelijke beslissing komt ter beschikking in de rubriek 'rechtspraak' van de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 135 <https://www.brussel.be/fonteinen-met-drinkbaar-water-op-kaart>.
- 136 Hoge Gezondheidsraad (2018). *Risico's van alcoholgebruik*, mei 2018, HGR NR 9438.
- 137 In het Verslag 2008-2009 hadden we uitgerekend dat dit 178 maal duurder is.
- 138 Guy Malfait (2019). *Zalig zij die arm zijn, want zij zullen het klimaat redden*, opiniestuk 28 februari 2019.
- 139 Vanhille, J., Goedemé, T., Van Thielen, L. & Storms, B. (2018). *Implementatie van de betaalbaarheidstoets voor de integrale waterfactuur. Rapport voor de Vlaamse Milieumaatschappij*, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen) en CEBUD (Thomas More), p. 31.
- 140 Vanhille, J., Goedemé, T., Van Thielen, L. & Storms, B. (2018). *Implementatie van de betaalbaarheidstoets voor de integrale waterfactuur. Rapport voor de Vlaamse Milieumaatschappij*, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen) en CEBUD (Thomas More), p. 32.
- 141 Samenlevingsopbouw West-Vlaanderen: Het Papillon-project.
- 142 Ingevoerd via artikel 31 van het Algemeen Waterverkoopreglement.
- 143 VMM (2017). *Waterscan. Afsprakenkader watermaatschappijen en de overheid*, 1 juli 2017, VMM.
- 144 VMM (2019). *Statistieken – Toepassing algemeen waterverkoopreglement – jaar 2018*, VMM.
- 145 VMM (2019). *Evaluatie 1 jaar afspraken Waterscan*, VMM.
- 146 Netwerk tegen Armoede, Samenlevingsopbouw Antwerpen Provincie en het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, *Eerste feedback op de plannen rond een nieuwe tariefstructuur water, vanwege het Netwerk tegen Armoede, Samenlevingsopbouw Antwerpen Provincie en het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (26 juni 2015)* en Vlaamse Milieumaatschappij, *Armoedetoets 'Tariefstructuur en tariefregulering water-oktober 2015'*, bijlage bij de Memorie van toelichting bij het Ontwerp van decreet tot wijziging van de wet van 26 maart 1971 op de bescherming van oppervlaktewateren tegen verontreiniging en het decreet van 24 mei 2002 betreffende water bestemd voor menselijke aanwending, wat betreft de aanpassing van de aanrekening van de kosten voor publieke drinkwatervoorziening en de kosten voor gemeentelijke en bovengemeentelijke sanering.
- 147 Koning Boudewijnstichting (2019). *Water voor iedereen! Situatieschets van waterarmoede in België – 2019*.
- 148 Koning Boudewijnstichting (2019). *Water voor iedereen! Situatieschets van waterarmoede in België – 2019*.
- 149 Vlaanderen: VMM (2019). *Statistieken – Toepassing algemeen waterverkoopreglement – jaar 2018*, VMM. Wallonië: gegevens van Aquawal, op basis van de 4 belangrijkste watermaatschappijen die 90 % van de klanten in Wallonië aanleveren. Brussel : Vivaqua (2019). *Activiteitsverslag 2018*.
- 150 Vanhille, J., Goedemé, T., Van Thielen, L. & Storms, B. (2018). *Implementatie van de betaalbaarheidstoets voor de integrale waterfactuur. Rapport voor de Vlaamse Milieumaatschappij*, Centrum voor Sociaal Beleid Herman Deleeck (Universiteit Antwerpen) en CEBUD (Thomas More), p. 50, 62.
- 151 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). *Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale, zie voetnoot 354 en punt 1.

- 152 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). *Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, voetnoot 358.
- 153 Re-Invest, <https://www.re-invest.eu/workpackages/wp6>.
- 154 *De voedselbanken slaan alarm*, Belgische Federatie van Voedselbanken, 30/08/2019.
- 155 Meer informatie op de website van Falcoop.
- 156 Test Achats (2019). *Pesticides: tous les enfants exposés*, 19/09/2019.
- 157 Strakova, Jitka et al. (2018), *Recyclage toxique. Quand des déchets dangereux sont utilisés pour fabriquer de nouveaux produits*, Suède, Arnika.
- 158 Zie onder andere het plan 'Réduction du Gaspillage Alimentaire' (REGAL) in Wallonië.
- 159 *De voedselbanken slaan alarm*, Belgische Federatie van Voedselbanken, 30/08/2019.
- 160 Deprez, Anne (2019). *Les collaborations logistiques locales organisant l'aide alimentaire : quels apports et quelles difficultés pour les bénéficiaires ?* Rapport de recherche, Belgrade, Iweps.
- 161 Zie de website van De Kringwinkel, rubriek [FAQ](#).
- 162 Penne, Tess en Goedemé Tim (2019). *Putting inadequate incomes at the heart of food insecurity. A Study of the financial constraints to access a healthy diet in Europe*, Antwerpen, Herman Deleeck Centre for Social Policy.
- 163 De Spiegelaere, Myriam (2018). "Les pauvres négligent leur santé et celle de leurs enfants" in Le Forum-Bruxelles contre les inégalités, *Pauvrophobie, petite encyclopédie des idées reçues sur la pauvreté*, p. 317.
- 164 Het Steunpunt tot bestrijding van armoede heeft reeds meermaals rond gezondheid gewerkt, over de gezondheidszorg als onderdeel van de sociale bescherming zie het tweejaarlijkse Verslag 2012-2013, *Sociale bescherming voor wie ziek is of een handicap heeft*, en over het preventieve luik van gezondheidszorg zie het tweejaarlijkse Verslag 2014-2015, *Publieke diensten en armoede, gezondheid*. Het Steunpunt tot bestrijding van armoede verzamelt ook [rechtspraak](#) rond dit thema.
- 165 Kazmierczak, A. (2019). *Unequal exposure and unequal impacts: social vulnerability to air pollution, noise and extreme temperatures in Europe*, European Environment Agency.
- 166 Er bestaat veel wetenschappelijk literatuur rond de ongelijke toegang tot gezondheidszorg. Voor een Europees overzicht zie: Baeten, R. et al. (2019). "Toegang tot gezondheidszorg in de EU: de trend is positief, maar de ongelijkheden hardnekkig" in Jill Coene et al., (red.) (2019). *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2019*, Leuven/Den Haag, Acco.
- In 2020 zullen de resultaten verschijnen van een onderzoek naar de ongelijke toegang tot gezondheidszorg in België, uitgevoerd door het Observatoire Social Européen (OSE) in het kader van een samenwerking met het RIZIV.
- 167 De Universele verklaring van de rechten van de mens (artikel 25), het Internationaal verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten (artikel 12), het herzien Europees Sociaal Handvest (artikel 11), het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (artikel 35), de Belgische Grondwet (artikel 23).
- 168 WHO (2019). *Healthy, prosperous lives for all: the European Health Equity Status Report*, Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.
- 169 Zie: RIZIV, [Sociale derdebetaler](#).
- 170 Zie: RIZIV, [Derdebetalersregeling](#).
- 171 Zie: RIZIV: [Verhoogde Tegemoetkoming](#).
- 172 CM (2017). *Meer mensen goedkoop naar dokter dankzij actieve opsporing*, persbericht 21 november 2017.

- 173 Symposium: Verhoogde tegemoetkoming van de verzekering voor geneeskundige verzorging 18 juni 2019, georganiseerd door de Directie juridische zaken en toegankelijkheid van de Dienst voor geneeskundige verzorging en de Directie controle en beheer van toegankelijkheidsgegevens en archivering van gegevens van de Dienst voor administratieve controle van het RIZIV.
- Het onderzoeksproject TAKE, een samenwerking tussen De FOD Sociale Zekerheid, de Universiteit Antwerpen, de Universiteit van Luik en het Federaal Planbureau, bestudeert in detail de (non-)take-up van sociale uitkeringen en tegemoetkomingen, waaronder de Verhoogde Tegemoetkoming.
- 174 Van Gestel, Raf et al. (2019). “De impact van de proactieve flux en de verhoogde tegemoetkoming op gezondheidszorguitgaven”, *CM-Informatie* 277, p. 37-43.
- 175 Karakaya, Güngör et al. (2017). “Goedkope geneesmiddelen nog te weinig voorgeschreven”, *Health Forum, Het magazine van de Landsbond van de Onafhankelijke Ziekenfondsen*, n° 29, p. 20-22.
- 176 Hoe houden we onze geneesmiddelen betaalbaar, Dossier Test Aankoop.
- 177 Réseau Wallon de Lutte contre la Pauvreté (2018). La prévention et la promotion de la santé, au cœur de la réduction des inégalités pour lutter contre la pauvreté, oui, mais à quelles conditions?
- 178 Van Tichelen, Clarisse (2019). Maisons médicales: quels impacts sur l'accès aux soins de santé pour les personnes précaires ? Rapport de recherche n° 32, L'Institut wallon de l'évaluation, de la prospective et de la statistique (IWEPS).
- 179 Ruelens, Egmont (2019). “Waarom het klimaat ons als artsen wél aanbelangt”, *De Artsenkrant*, 12/03/2019.
- 180 Vlaams Centrum Schuldenlast (2016). Onderzoeksrapport Cijfer- en profielgegevens van de Vlaamse huishoudens in budget- en/of schuldhulpverlening anno 2015.
- 181 L'Observatoire du Crédit et de l'Endettement (2017). Prévention et traitement du surendettement en Wallonie: Rapport d'évaluation Année 2017. Er zijn geen cijfers beschikbaar voor Brussel.
- 182 Netwerk tegen armoede (2019). Stijgend aantal incassodossiers is verontrustend, 5/9/2019.
- 183 Zorgnet Icuuro, Onbetaalde ziekenhuisfacturen: inzetten op preventie loont, 21/3/2019.
- 184 Devos, C. et al. (2019). De performantie van het Belgische gezondheidssysteem – rapport 2019, Brussel, Federaal kenniscentrum voor de gezondheidszorg (KCE), KCE Reports 313A. D/2019/10.273/32.
- 185 Health Consumer Power House (2019). Euro Health Consumer Index 2018 Report.
- 186 Dokters van de Wereld: COZO, Centrum voor Onthaal, Zorg en Oriëntatie.
- Zie ook : Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2014). Rôle de la carte médicale et des maisons médicales dans l'accès aux soins des personnes pauvres et précarisées. In de rubriek 'rechtspraak' op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede zijn ook beslissingen terug te vinden over de Dringende Medische Hulp.
- 188 Zie ook: Myria (2016). Vreemdeling zijn in België in 2016. MyriaDocs#2.
- 189 Ducarme, Denis (2017). De dringende medische hulp beter omkaderd en scherper gecontroleerd, persbericht, 20/07/2017.
- 190 RIZIV en Dokters van de Wereld (2014). Witboek over de toegankelijkheid van de gezondheidszorg in België.
- 191 Campagne: Dokters van de Wereld strijdt tegen groeiende zorgkloof en zorguitstel.
- 192 Devos, C. et al. (2019). De performantie van het Belgische gezondheidssysteem – rapport 2019, Brussel, Federaal kenniscentrum voor de gezondheidszorg (KCE), KCE Reports 313A. D/2019/10.273/32.
- 193 De bevolking uit de laagste klasse (klasse 1) vertoonde in 2016 een risico dat 33 % hoger is om zich aan te bieden bij de spoedgevallendienst van het ziekenhuis in vergelijking met de bevolking van de hoogste klasse (klasse 5). Avalosse, Hervé et al. (2019). Ongelijkheid in gezondheid, Brussel, Intermutualistisch Agentschap.

- 194 Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad (2019). *Het gebruik van de spoeddienst door de Brusselaars (2008-2016): Focus op de bevolking jonger dan 15 jaar en van 65 jaar en ouder*, Brussel, Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie.
- 195 Voor levende verhalen van wie de realiteit achter de armoedecijfers meemaakt: Decuypere, Marijke en Guy Malfait (2019). *Aan de onderkant ligt de lat altijd hoger*, Antwerpen, Mammoet.
- 196 Vandesande, Els en Hanne Stevens (2019). *Geen papieren, geen factuur? Wanneer mensen zonder papieren en mensen in moeilijke papieren in het ziekenhuis belanden*, presentatie voorgesteld op de Studiedag Onbetaalde Facturen georganiseerd door Zorgnet Icuuro, Brussel, 21 maart 2019.
- 197 https://www.hospisoc.be/publications/74/Hospisoc_Publication_74.pdf?zid=577990.
- 198 Belfius (2019). *MAHA Analyse 2018. 25e editie sectoranalyse van de algemene en universitaire ziekenhuizen in België*.
- 199 *Cohésion sociale, droits fondamentaux et pauvreté : Guide de bonnes pratiques locales (2016)*. Namur, Service public de Wallonie.
- Cortebeec, Veerle (2017). "Een lokale kijk op de toegang tot zorg en gezondheid", *VIEWZ*, p. 53-56.
- Cortebeec, Veerle (2013). "De brug tussen armoede en gezondheid", *Lokaal*, oktober 2013, p. 32-34.
- 200 De rechtenverkenner geeft een online overzicht van sociale rechten. Zie ook: <https://mybenefits.fgov.be/>.
- 201 Zie bijvoorbeeld: *La Louvière et manage : une expérience locale de mise en réseau d'acteurs sociaux et de médecins généralistes*.
- 202 Samenlevingsopbouw RISO Vlaams-Brabant, *Leuvens pilootproject 'Bewegen op Voorschrift'*.
- 203 <https://www.vlaanderen.be/bewegen-op-verwijzing>.
- 204 "Prescrire la pratique d'une activité physique, un enjeu de santé publique: la carte blanche de politiques, mutualistes et académiques", *LaLibre.be*, 18/07/2019.
- 205 *L'accès aux soins de santé*. Verslag van de Volksuniversiteit ATD Vierde Wereld, 23/02/2019.
- 206 Vandesande, Els en Hanne Stevens (2019). *Geen papieren, geen factuur? Wanneer mensen zonder papieren en mensen in moeilijke papieren in het ziekenhuis belanden*, presentatie voorgesteld op de Studiedag Onbetaalde Facturen georganiseerd door Zorgnet Icuuro, Brussel, 21 maart 2019.
- 207 Netwerk tegen Armoede (2017). *1 op 8 mensen met een laag inkomen stelt gezondheidszorg uit door financiële drempels. Gezondheid verdraagt geen uitstel*.
- 208 Zie bijvoorbeeld: Eurostat: *unmet health care needs statistics*.
- 209 Drieskens, Sabine en Lydia Gisle (red.) (2013). *Gezondheidsenquête 2013. Rapport 3: Gebruik van welzijns- en gezondheidsdiensten*, Brussel, Wetenschappelijk Instituut Volksgezondheid. De resultaten van de *Gezondheidsenquête 2018* zijn nog in verwerking.
- 210 Devos, C. et al.(2019). *De performantie van het Belgische gezondheidssysteem – rapport 2019*, Brussel, Federaal kenniscentrum voor de gezondheidszorg (KCE), KCE Reports 313A. D/2019/10.273/32.
- 211 Solidaris (2019). *Enquête Solidaris : le report des soins de santé*.
- 212 Robert, Anaïs (2018). "Il est impossible de généraliser le tiers payant, les pauvres en abuseraient" in Le Forum-Bruxelles contre les inégalités, *Pauvrophobie, petite encyclopédie des idées reçues sur la pauvreté*, p. 207-210.
- 213 *Geen terugbetaling voor onnodige zorg, betaal arts niet per prestatie: voorstellen voor kwalitatieve gezondheidszorg*, VRT, 26 februari 2019.
- 214 Voor concrete cijfers zie de rubriek [feiten en cijfers](#) op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, fiche: Bestaat er een sociale gezondheidskloof?
- 215 "Kanker: hogeropgeleiden krijgen het minder en genezen meer", *Knack*, 21/06/2012.
- Aarts, Mieke (2012). *Socioeconomic determinants of cancer risk, detection, and outcome in the Netherlands since 1990*, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- 216 RIZIV: *Reorganisatie van het ziekenhuislandschap en de ziekenhuisfinanciering*.

- 217 Voor Vlaanderen: <https://www.zorg-en-gezondheid.be/beleid/eerstelijnszorg/hervorming-van-de-eerste-lijn>. In Wallonië werd op 14 juli 2016 een kadernota aangenomen over de reorganisatie van de eerstelijnszorg.
- 218 Baeten, Rita et al. (2018). *Inequalities in access to healthcare. A study of national policies*, European Social Policy Network (ESPN), Brussel, Europese Commissie.
- 219 OECD (2019). The online database OECD Health Statistics 2019.
- 220 FOD Volksgezondheid: Pilootproject verkort verblijf op de materniteit.
- 221 Maulet, N. (2017). *Travail en réseau et offre intégrée dans le domaine périnatal*, Bruxelles, ONE.
- 222 Avalosse, Hervé et al. (2019). *Ongelijkheid in gezondheid*, Brussel, Intermutualistisch Agentschap, p. 54.
- 223 Draelants, Hugues et al. (2016). “Accompagner le changement dans les trajectoires biographiques de jeunes en rupture sociale : la motivation individuelle, solution ou question?”, *Les Cahiers Dynamiques*, Vol. 67, no.1, p. 91.
- 224 Federaal Planbureau (2019). Werkgelegenheidssteun voor Brusselse jongeren, welke impact?
- 225 Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2019). De arbeidsmarkt in België en in de gewesten: een stand van zaken - juni 2019
- Federaal Planbureau (2019). Belgische werkgelegenheid stijgt naar 71%.
- 226 De Siere, Sam et al. (2019). Wat het beleid aanbiedt aan wie: een onderzoek bij Vlaamse werkzoekenden naar vraag en aanbod van activering, Leuven, HIVA, p. 209-201.
- 227 Frère, Bruno “Les précaires sont des personnes sans emploi”; Van Hamme, Gilles en Marion Englert, “En Belgique, il y a du travail... qui cherche trouve?”; en Roberti, Stéphane “Quand on veut, on peut ! Sortir de la pauvreté est une question de volonté” in De Kuyssche, Nicolas et al. (red.) (2018). *Pauvrophobie, petite encyclopédie des idées reçues sur la pauvreté*, Bruxelles, Le Forum – Bruxelles contre les inégalités, p. 389-391, 81-84 en 349-351.
- 228 [https://www.indicators.be/fr/a/SDG/Bilan des Indicateurs de d%C3%A9veloppement durable](https://www.indicators.be/fr/a/SDG/Bilan%20des%20Indicateurs%20de%20d%C3%A9veloppement%20durable).
- 229 Unia (2018). Diversiteitsbarometer - Onderwijs, Brussel, p. 164-166, 322-328, 363-365.
- 230 Steunpunt Werk (2017). Toekomstverkenningen arbeidsmarkt 2050.
- 231 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, rubriek feiten en cijfers, fiche: Hebben laaggeschoolden een hoger risico om in armoede te belanden?
- 232 Eurostat (2019). 1 in 6 young people not in employment or education.
- 233 Voorbereiding van ATD Vierde Wereld voor de overlegvergadering van 6 december 2018.
- 234 Unia (2017). Socio-economische monitoring. Arbeidsmarkt en origine 2017, Brussel, p. 164-172.
- Kampelmann, Stephan en François Rycx (2018). New evidence on wage discrimination against immigrants on the Belgian labour market, Brussel, Belspo.
- 235 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2018). Nota: Literatuurlijst : De degressiviteit van de werkloosheidsuitkeringen in België : impact op armoede, augustus 2018, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 236 VDAB: Taalcoaching op de werkvloer.
- 237 Steenssens, Katrien et al. (2008). W²: Werk- en Welzijnstrajecten op maat. Een totaalconcept, Leuven, HIVA, p. 196.
- 238 Decreet van 25 april 2014 houdende de werk- en zorgtrajecten, B.S., 14 augustus 2014.
- 239 Netwerk tegen armoede (2011). Gelijke kansen op werk, ook voor mensen in armoede?, p. 2.
- 240 Vandekerckhove, Sem et al. (2018). Minimum wages and in-work poverty, Leuven, HIVA.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, rubriek feiten en cijfers, fiche: Biedt tewerkstelling voldoende bescherming tegen armoede?

- 241 Zie ook vroegere werkzaamheden: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2004). [Een andere benadering van armoede-indicatoren. Onderzoek-actie-vorming](#), Brussel, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2013). [Sociale bescherming en armoede](#), Brussel, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding.
- 242 Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2019). [De arbeidsmarkt in België en in de gewesten: een stand van zaken - juni 2019](#), p. 32.
- 243 Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen (2019): [Stand van zaken in België](#).
- 244 Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen en Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (augustus 2014). [Armoede en gender. Open brief aan de toekomstige regering](#), Brussel, Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen en Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 245 Deseure, Sandy en Anne-Cécile Wagner (2019). De Belgische [arbeidsmarkt](#) in 230 tabellen. Een arbeidsmarkt met twee snelheden, FOD Werkgelegenheid, Arbeid en Sociaal overleg.
- 246 Nautet, M. en C. Piton (2019). [Analyse van de atypische arbeidsvormen in België](#), Brussel, NBB Economic Review.
- 247 Voorbereiding van ATD Vierde Wereld voor de overlegvergadering van 6 december 2018.
- 248 Nicaise, Ides (2017). [Rising employment, sticky poverty in Belgium](#), Leuven, ESPN Flash Report.
- 249 Hoge Raad voor de Werkgelegenheid (2019). [Advies over de tendensen en de voorwaarden van de ontwikkeling van de zelfstandige arbeid](#), p. 51-53.
- 250 Steunpunt Werk (2019). [Aandeel loontrekkenden dat gebruik maakt van een flexibele arbeidsvorm naar geslacht](#).
- 251 Gezondheidsraad Nederland (2017). [Gezondheidsrisico's door nachtwerk](#).
- 252 Sociaal-Economische Raad van Vlaanderen (2019). [Advies e-inclusie](#).
- 253 Oxford Economics (2019). [How robots will change the world?](#), Oxford, Oxford Economics Ltd.
- 254 Centre for the new economy and society (2018). [The future of jobs report](#), Genève, World Economic Forum, p. 8.
- 255 Centre for the new economy and society (2018). [The future of jobs report](#), Genève, World Economic Forum, p. 13.
- 256 L'association TZCLD: [Territoires zéro chômeur de longue durée](#).
- 257 Iweps (2018). [Appel à communication – conférence annuelle de l'IWEPS : « Mesurer et étudier la mobilité au 21e siècle : Nouvelles sources, nouvelles méthodes, nouveaux regards](#).
- 258 [Tussenkomen van de jongerenwerking van de beweging Luttes Solidarités Travail tijdens de overlegvergadering op het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting in het kader van het tweejaarlijks Verslag "Duurzaamheid en armoede"](#), Brussel, 25 september 2019. Deze bijdrage is ook te vinden op de [website](#) van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 259 Ministerieel besluit van 26 november 1991 betreffende de toeapssingsregels van de werkloosheidsreglementering, *B.S.*, 25 januari 1992.
- 260 Jouffe, Yves (2014). [« La mobilité des pauvres - Contraintes et tactiques »](#), *Informations sociale*, 2014/2, n°182, pp. 90 à 99.
- 261 Canters Raf, Van den Broeck Els en Ilse Vleugels (2015). [Dossier Vervoersarmoede vandaag](#), Leuven, Mobiel 21 vzw.
- 262 Masuy, Amandine en Julien Juprelle (2019). [«La voiture : une nécessité ou une habitude ?»](#), *Conférence annuelle de l'Iweps*, 14 mei 2019.
- 263 Iweps (2018). [MOBWAL et GPSWAL, deux enquêtes complémentaires pour mieux appréhender les comportements de mobilité de la population wallonne](#), Working paper n° 24, februari 2018.

- 264 Curieuzeneuzen Vlaanderen. "Hoe gezond is de lucht in uw straat ?", *De Standaard*.
- 265 <https://airbezenatschool.be/resultaten/>.
- 266 Mon air, ma rue et Greenpeace (2018). Etude sur la pollution de l'air dans les villes wallonnes.
- 267 Greenpeace België, Persbericht van 2 oktober 2018.
- 268 Waalse regering, Persbericht van 22 november 2018.
- 269 Iweps (2018). *MOBWAL et GPSWAL, deux enquêtes complémentaires pour mieux appréhender les comportements de mobilité de la population wallonne*, Working paper nr. 24, februari 2018.
- 270 Federale Overheidsdienst Mobiliteit en Vervoer (2019). Federale diagnostiek woon-werkverkeer 2017-2018, Brussel, Emmanuelle Vandamme.
- 271 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, rubriek feiten en cijfers, fiche: Hoeveel mensen in België zijn laaggeletterd?
- 272 Masuy Amandine en Julien Juprelle (2019). « La voiture : une nécessité ou une habitude ? », *Conférence annuelle de l'Iweps*, 14 mei 2019.
- 273 United Nations (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1.
- 274 The Danish Institute for Human Rights: The Human Rights Guide to the Sustainable Development Goals.
- 275 Internationaal verdrag van 19 december 1966 inzake burgerrechten en politieke rechten.
- 276 Internationaal verdrag van 19 december 1966 inzake economische, sociale en culturele rechten.
- 277 Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden.
- 278 European Convention of Human Rights toolkit: De verplichting tot eerbiediging van de rechten van de mens.
- 279 European Convention of Human Rights toolkit: De verplichting tot eerbiediging van de rechten van de mens.
- 280 Climate change and poverty, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights, 25 juni 2019, punt 49 en 50.
- 281 Metag, Julia et al. (2015). Global warming's five Germanys: A typology of Germans' views on climate change and patterns of media use and information, Zürich, IMPZ.
- 282 GwH 28 februari 2019, nr. 37/2019, <https://www.armoedebestrijding.be/mensenrechten-en-armoede/rechterlijke-controle/discriminatie/grondwettelijk-hof-28-februari-2019-nr-37-2019/>.
- 283 Intervention au nom d'ATD Quart-Monde du 24 octobre 2019 au Parlement francophone bruxellois, in het kader van de 'Jeudis de l'Hémicycle'.
- 284 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (red.) (2017). Armoede en ineffectiviteit van rechten, non-take-up van rechten / Pauvreté et ineffectivité des droits, non-recours aux droits, Brugge, Die Keure, p. 6.
- 285 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017), (red.) Armoede en ineffectiviteit van rechten, non-take-up van rechten / Pauvreté et ineffectivité des droits, non-recours aux droits, Brugge, Die Keure.
- 286 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 10-39.
- 287 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 10-14.
- 288 Observatorium voor Gezondheid en Welzijn van Brussel-Hoofdstad (2017). Inzichten in non take-up van de sociale rechten en in sociale onderbescherming in het Brussels Gewest, Thematisch katern van het

- Armoederapport van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest 2016, Brussel, Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie.
- 289 http://www.belspo.be/belspo/brain-be/projects/TAKE_nl.pdf.
- 290 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 11-13.
- 291 Mouvement Luttes Solidarités Travail (2018). *Ne passons pas à côté... 25 ans de combats pour la citoyenneté des plus pauvres*, Namen, Fédération LST, p. 50-51.
- 292 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 7-10.
- 293 Van Hootegem, Henk (2017), “De rol van diensten en administraties ten aanzien van de niet-toegang tot en het niet-gebruik van rechten” in Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (red.) / Service de lutte contre la pauvreté, la précarité et l'exclusion sociale (ed.) (2017). *Armoede en ineffectiviteit van rechten, non-take-up van rechten / Pauvreté et ineffectivité des droits, non-recours aux droits*, Brugge, Die Keure, p. 101-111.
- 294 Video “Non-take-up' en rechten” (juni 2016) en [didactische handleiding](#).
- 295 Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (2016). *Leveraging the SDGs for inclusive growth: delivering access to justice for all*, Parijs, OESO – Open Society Foundations.
- 296 Project rechtspraak van het Steunpunt tot bestrijding van armoede:
<https://www.armoedebestrijding.be/mensenrechten-en-armoede/rechterlijke-controle/>.
Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2018). *Cahier rechtspraak nr.1. Het referentieadres bij een OCMW. Onderzoek van de rechtspraak van arbeidshoven en -rechtbanken in de periode 2016-2017 + Bijlage*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 297 Mouvement Luttes Solidarités Travail (2018). *Ne passons pas à côté... 25 ans de combats pour la citoyenneté des plus pauvres*, Namen, Fédération LST, p. 47.
- 298 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2015). *Publieke diensten en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2014-2015*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 10-38.
- 299 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2018). [Advies van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting over het Wetsontwerp van 8 oktober 2018, waarvan titel 9 een vorderingsrecht ter verdediging van collectieve rechten plant in te voeren](#), 5 november 2018, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting,
http://www.armoedebestrijding.be/publications/Advies_vorderingsrecht_2018.pdf.
- 300 De Boe, Françoise (2017), « Les législateurs et acteurs judiciaires face au non-accès et au non-recours aux droits » in Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017), *Pauvreté et ineffectivité des droits. Non-recours aux droits*, Bruxelles, La Charte, p. 131-135.
- 301 Dermine, Elise en Emmanuelle Debouverie (2019). *Cabinets d'avocats dédiés à l'aide juridique - projet pilote. Etude sociojuridique et de droit compare. Rapport synthétique*, Brussel, ULB – DULBEA.
Dermine, Elise et al. (2019). *Etude sociojuridique et de droit comparé concernant un projet pilote de cabinets d'avocats dédiés à l'aide juridique*, Brussel, ULB – DULBEA.
- 302 Conseil supérieur de la justice (2019), *Rapport alternatif. 127ème session du Comité des droits de l'homme. Examen du Rapport de la Belgique (procédure simplifiée)*, p. 5-6.
- 303 Sevrin, Jennifer (2019). *L'assurance protection juridique : un meilleur accès à la justice pour tous ?*, Elsene, Ligue des Familles.

- 304 Van der Plancke, Véronique en Nicolas Bernard (2019), *Le (non) recours aux procédures de recours en matière de logement*, Observatoire de la Santé et du Social de Bruxelles, p. 16.
- 305 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *De kijk van magistraten op armoede. Verslag van de reflectiedag van 15 december 2017 georganiseerd met het Instituut voor Gerechtelijke Opleiding*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 306 Van der Plancke, Véronique en Nicolas Bernard (2019), *Le (non) recours aux procédures de recours en matière de logement*, Observatoire de la Santé et du Social de Bruxelles, p. 17-18.
- 307 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2019). *Nieuwsflits 2019 #2*.
- 308 De Boe, Françoise (2017), « Les législateurs et acteurs judiciaires face au non-accès et au non-recours aux droits » in Service de lutte contre la pauvreté, la précarité et l'exclusion sociale (2017), *Pauvreté et ineffectivité des droits. Non-recours aux droits*, Bruxelles, La Charte, p. 131-135.
- 309 Collectief van verenigingen (2019). « Nous sommes de plus en plus contraints au recours en justice constitutionnelle », *Le Soir*, 22/05/2019.
- 310 "Policy Coherence for Sustainable Development is essential to realise – domestically and globally – the benefits of synergistic actions and to manage trade-offs across the SDG's; as well as to address the transboundary and long-term impacts that domestic and international policies may have on sustainable development, including poverty reduction", OECD (2018). *Draft Recommendation of the Council on Policy Coherence for Sustainable Development*, 21 december 2018, SG/PCD(2018)2.
- 311 Art. 1 van het Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, B.S., 16 december 1998 en 10 juli 1999.
- 312 Federaal Planbureau (2019). *Welke prioriteit voor een duurzame ontwikkeling? Federaal rapport inzake duurzame ontwikkeling 2019. Stand van zaken en evaluatie*, juni 2019, Task Force Duurzame Ontwikkeling. Zie ook het persbericht van 25 juni 2019.
- 313 Zie ook de thematische webpagina rond ex ante evaluatie op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 314 Een nota met deze aandachtspunten komt ter beschikking op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 315 Zie ook de thematische webpagina rond bijzondere jeugdzorg op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 316 Deze valorisatie van bestaand materiaal wordt ook benadrukt in de publicatie op basis van het onderzoek rond politieke participatie en het Nationaal Actieplan sociale insluiting, dat het Steunpunt tot bestrijding van armoede in 2003 heeft uitgevoerd, in opdracht van de Minister voor Maatschappelijke integratie en Sociale economie, in overleg met het Belgisch Netwerk Armoedebestrijding en de verenigingen betrokken in het Collectief van verenigingen partners van het Algemeen Verslag over de Armoede. Zie: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2003). *Politieke participatie en het Nationaal Actieplan sociale insluiting: werk aan de winkel*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.
- 317 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 28-32.
- 318 "L'auto-organisation des citoyens en dehors de l'État, du monde politique et du monde économique" (eigen vertaling), volgens de definitie van het Centre de recherche et d'information socio-politiques (CRISP).
- 319 Het gaat om de volgende projecten : Papillon, Atelier Groot Eiland, De Leentuinen, Territoires zéro chômeur de longue durée, De Groene Ridder, Supermart BEES coop, Dampoort KnapT OP.

- 320 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). *Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017*, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 49-61.
- 321 Meer informatie op de website van [Bees Coop](#).
- 322 Meer informatie op de website van [Falcoop](#).
- 323 Ciriec en Comité économique et social européen (2017). *Evolutions récentes de l'économie sociale dans l'Union européenne – Synthèse*, Brussel. In de periode 2014-2015 stond België met 403 921 betaalde banen in de sociale economie (9% van het totale volume aan betaalde banen) op de 4de plaats in de Europese Unie, na Luxemburg, Nederland en Frankrijk.
- 324 Spullenhulp: [Handvest](#).
- 325 Het feit dat de wetgeving inzake het recht van vrijwilligers beperkend is voor uitkeringsgerechtigden wordt besproken in het tweejaarlijkse Verslag 2016-2017 'Burgerschap en armoede', (p. 63-65) en aangeklaagd in de [bijdrage van het Steunpunt aan het parallel rapport 2019 in het kader van de opvolging van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten](#) (p. 23).
- 326 [GwH 5 juli 2018, nr. 86/2018](#).
- 327 [Wet van 3 juli 2005 betreffende de rechten van vrijwilligers, B.S., 28 augustus 2005](#).
- 328 [Maatschappelijk verantwoord ondernemen](#).
- 329 Hoge Raad van Financiën (2019). *Advies. Analyse van de recente budgettaire evoluties*, p. 36-38. Europese Commissie (2019). *Council recommendation on the 2019 National Reform Programme of Belgium and delivering a Council opinion on the 2019 Stability Programme of Belgium*.
- 330 Pauwels, Karl (2019). "Rechtvaardige belastingen: een utopie? Een zoektocht naar de bouwstenen voor een rechtvaardig fiscaal stelsel" in Coene, Jill et al. (red.) (2019). *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2019*, Leuven/Den Haag, Acco.
- 331 Een groepering van 55 Vlaamse bedrijfsleiders heeft in een [memorandum](#) gepleit voor het wegwerken van fiscale achterpoortjes en om fiscale optimalisatie niet meer toe te laten, omdat dit enkel ten goede zou komen aan multinationals en grote bedrijven.
- 332 [GwH 17 oktober 2019, nr. 138/2019](#).
- 333 Koning Boudewijnstichting (2011). *Matigingsbeleid inzake klimaatverandering en sociale rechtvaardigheid in België. Analyses van drie maatregelen en aanbevelingen*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, p. 33-34.
- 334 Panel voor klimaat en duurzaamheid (2019). *Om klimaatverandering en de ecosysteemcrisis echt aan te pakken is systeemverandering noodzakelijk en urgent*, Brussel, p. 78-79.
- 335 [Klimaat.be](#), de Belgische federale site voor een betrouwbare informatie over klimaatverandering: "[Nationaal debat over koolstoftarifiering](#)", [Klimaat.be](#), 27/11/2019.
- 336 Federale Dienst Klimaatverandering (2018). *Belgian National Debate on Carbon Pricing. Final Report*, Brussel, Federale overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu.
- 337 Profacts (2018). *Enquête koolstoftarifiering. Belangrijkste resultaten*, Brussel, Federale overheidsdienst Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu.
- 338 Task Force duurzame ontwikkeling (2019). *Welke prioriteit voor een duurzame ontwikkeling?*, Brussel, Federaal Planbureau.
- 339 Voorstelling van Vincent Van Steenberghe (Federale Dienst Klimaatverandering) aan de vzw Samenlevingsopbouw op 23 september 2019.
- 340 Pauwels, Karl (2019). "Rechtvaardige belastingen: een utopie? Een zoektocht naar de bouwstenen voor een rechtvaardig fiscaal stelsel" in Coene, Jill et al. (red.) (2019). *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2019*, Leuven/Den Haag, Acco.
- 341 Zsuzsa, Lévy, Petra et al. (2019). *De sociale verdeling van broeikasgassen in België*, Antwerpen, Centrum voor Sociaal Beleid.

- Zsuzsa, Lévy, Petra et al. (2019). "De sociale verdeling van de broeikasgasuitstoot in België" in Coene, Jill et al. (red.) (2019). *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2019*, Leuven/Den Haag, Acco.
- 342 Zaccà, Edwin en Romain Weikmans (2018). *Changement climatique : entre adaptation et atténuation, il ne faut pas choisir*, The Conversation.
- 343 Pauwels, Karl (2019). "Rechtvaardige belastingen: een utopie? Een zoektocht naar de bouwstenen voor een rechtvaardig fiscaal stelsel" in Coene, Jill et al. (red.) (2019). *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2019*, Leuven/Den Haag, Acco.
- 344 Dedry, Antoine (2014). *Richesse et héritage en Belgique*, Luik, ULG.
- 345 Federale Ombudsman (2018). *Fiscale schulden. De invorderingsstrategie van de FOD Financiën*, Brussel, Federale Ombudsman.
- 346 Financité (2017). *Dossier pédagogique. Stop à l'impunité fiscale !*, Brussel, Réseau Financité.
- 347 Rekenhof (2018). *Sanctiebeleid inzake directe belastingen*, Brussel, Rekenhof.
- 348 Climact (2019). *Fossil fuel subsidies: Hidden impediments on Belgian climate objectives*, Brussel, WWF Belgium.
- 349 Febelfin (2019). *A quality standard for sustainable and socially responsible financial products*, Brussel, Febelfin.
- 350 Febelfin (2019). *Nota met extra informatie*, Brussel, Febelfin.
- 351 Financité (2019). *Finance verte ou durable : vers de nouveaux labels fiables pour les particuliers ? Le cas du label durable de Febelfin*, Brussel, Réseau Financité.
- 352 <https://bankwijzer.be/nl>.
- 353 Meer uitleg op de website van Bankwijzer: *Over bankwijzer*, 27/11/2019.
- 354 Friede, Gunnar et al. (2015). *ESG and financial performance: aggregated evidence from more than 2000 empirical studies*, Journal of Sustainable Finance & Investment.
- 355 FairFin (2019). *Ten koste van het klimaat*, Brussel, Fairfin, p. 25.
- 356 Website Europese Commissie, *Duurzame Financiën*, 27/11/2019.
- 357 von der Leyen, Ursula (2019). *Openingsrede van de plenaire zitting van het Europees Parlement*, Straatsburg, 16/07/2019.
- 358 Website Europese Investeringsbank, *Climate action*, 27/11/2019.
- 359 ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, p. 13.
- 360 ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, p. 104.
- 361 Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, B.S., 16 december 1998 en 10 juli 1999.
- 362 ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn), Koning Boudewijnstichting (1994). *Algemeen Verslag over de Armoede*, Brussel, Koning Boudewijnstichting, p. 17.
- 363 Zie onder andere: Pauwels, Guy en Jan Pickery (2007). *Wie participeert niet? Ongelijke deelname aan het maatschappelijk leven in verschillende domeinen*, Vlaamse Overheid, Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Devlésaver, Stéphanie en Brigitte Grisar (2011). "Les pauvres font de la politique: mérites et limites de la participation", *Bruxelles Informations Sociales*, n°164-165.
- 364 Alvarado, F. et al. (2018). *World Inequality Report*, World Inequality Lab.

- 365 “People in poverty are already left out of decisions that affect them, and political inequality means they risk being marginalized within the climate response” *Climate change and poverty, Report of the Special Rapporteur on extreme poverty and human rights*, 25 juni 2019, p. 20.
- 366 Nationale portaalsite van Het Verdrag van Aarhus.
- 367 Lejeune, Z. (2016). Het milieu als bron van ongelijkheid? Armoede en sociaal de-engagement in de stad. *Belgisch Observatorium voor Maatschappelijke Ongelijkheid.be*, 18 augustus 2016.
- 368 Samenlevingsopbouw Vlaanderen (2011). Aan de slag met het referentiekader Samenlevingsopbouw, p. 12.
- 369 VVSG (2019). De Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen (SDG's) als kader voor burgerparticipatie. Van Reppelen, Joke (2019). Kwetsbare inwoners betrekken bij lokaal beleid, Brussel, VVSG.
- UVCW (2018). “Démocratie participative. Recueil de fiches-outils pour les décideurs locaux”, *Mouvement Communal*, Hors-série décembre 2018.
- 370 <https://www.armoedebestrijding.be/themas/armoedetoets/>.
- 371 Ervaringsdeskundigen in armoede en sociale uitsluiting: zie bijvoorbeeld: <https://www.mis.be/nl/ervaringsdeskundigen-armoede-en-sociale-uitsluiting>.
- 372 Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestendiging van het armoedebeleid, B.S., 16 december 1998 en 10 juli 1999.
- 373 In het kader van een evaluatie van de werkzaamheden van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bundelden we alle nota's en artikels die we over het thema participatie schreven, zie: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2018). Evaluatie van de werking van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, Deel 1. Overzicht van de realisaties van het Steunpunt, op basis van de vijf beschreven opdrachten in het Samenwerkingsakkoord.
- 374 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). “Participatie aan de Samenleving”, in Burgerschap en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017, Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, p. 62-72.
- 375 “Oser exprimer ce qu'on vit quand on a été réduit au silence, mettre des mots sur nos pensées et nos analyses, oser dire que notre combat à un sens, et qu'on refuse la misère que l'on n'a pas choisie, nécessite pour nous beaucoup d'énergie. Il faut du temps et beaucoup de courage pour mettre des mots sur nos conditions de vie et les partager sans être certain qu'on nous comprend”. Intervention du groupe des jeunes du Mouvement Luttes Solidarités Travail lors de la concertation au Service de lutte contre la pauvreté, la précarité et l'exclusion sociale dans le cadre du rapport bisannuel “Durabilité et pauvreté”, Brussel, 25 september 2019, p. 1. Deze bijdrage is ook te vinden op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.
- 376 Samenvatting van het advies van de vier gewestelijke milieufederaties (Bond Beter Leefmilieu, BRAL, Inter-Environnement Wallonie en Inter-Environnement Bruxelles) over het federale rapport over de toepassing van het Verdrag van Aarhus, 9/11/2016.
- 377 Zie bijvoorbeeld 11.11.11 (2019). Shrinking space. Het kritische middenveld onder druk. Basisdossier campagne 2019.
- 378 Council of Europe (2018). Recommendation CM/Rec (2018)11 of the Committee of Ministers to member States on the need to strengthen the protection and promotion of civil society space in Europe.
- 379 Policy Department, Directorate-General for External Policies (2017). Shrinking space for civil society: the EU response, Brussels, European Parliament.
- 380 ArmoedeLink: Opleiding tot ervaringsdeskundige in de armoede en sociale uitsluiting.
- 381 Centrum Kauwenberg (2019). Duurzaamheid, het klimaat, eerlijk en voor iedereen, een project door de tieners en jongeren van Centrum Kauwenberg vzw, p. 28. Deze bijdrage is te vinden op de website van het Steunpunt tot bestrijding van armoede.

- 382 Het Steunpunt tot bestrijding van armoede publiceert op zijn website na elke publicatie van een
tweejaarlijks Verslag de verschillende reacties van adviesraden, platformen en parlementen, zie
bijvoorbeeld de opvolging van het tweejaarlijkse Verslag 'Burgerschap en Armoede'.
- 383 Op het SDG Forum 2019 bijvoorbeeld waren de bijdragen over de sociale dimensie van duurzaamheid
minder aanwezig.
- 384 Netwerk tegen armoede (2019). Armoedeorganisaties en youthforclimate samen op straat voor sociaal
klimaatbeleid, 2 mei 2019.
- 385 United for Climate (2019). De kansen in een eerlijke klimaattransitie.
- 386 Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de
bestendiging van het armoedebeleid, Belgisch Staatsblad van 16 december 1998 en van 10 juli 1999.
- 387 ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling Maatschappelijk Welzijn),
Koning Boudewijnstichting (1994). Algemeen Verslag over de Armoede, Brussel, Koning
Boudewijnstichting.
- 388 Federal Public Service Social Security (2019). The evolution of the social situation and social protection
in Belgium 2019 (Monitoring the social situation in Belgium and the progress towards the social
objectives and the priorities of the National Reform Programme), Brussels, FPS Social Security/ DG
BeSoc.
- 389 Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2017). Burgerschap
en armoede. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2016-2017,
Brussel, Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting,

Bijlagen

1. De 17 Duurzame Ontwikkelingsdoelstellingen van de Verenigde Naties

Doelstelling 1

Beëindig armoede overal en in al haar vormen.

Doelstelling 2

Beëindig honger, bereik voedselzekerheid en verbeterde voeding en promoot duurzame landbouw.

Doelstelling 3

Verzeker een goede gezondheid en promoot welvaart voor alle leeftijden.

Doelstelling 4

Verzeker gelijke toegang tot kwaliteitsvol onderwijs en bevorder levenslang leren voor iedereen.

Doelstelling 5

Bereik gendergelijkheid en empowerment voor alle vrouwen en meisjes.

Doelstelling 6

Verzeker toegang en duurzaam beheer van water en sanitatie voor iedereen.

Doelstelling 7

Verzeker toegang tot betaalbare, betrouwbare, duurzame en moderne energie voor iedereen.

Doelstelling 8

Bevorder aanhoudende, inclusieve en duurzame economische groei, volledige en productieve tewerkstelling en waardig werk voor iedereen.

Doelstelling 9

Bouw veerkrachtige infrastructuur, bevorder inclusieve en duurzame industrialisering en stimuleer innovatie.

Doelstelling 10

Dring ongelijkheid in en tussen landen terug.

Doelstelling 11

Maak steden en menselijke nederzettingen inclusief, veilig, veerkrachtig en duurzaam.

Doelstelling 12

Verzeker duurzame consumptie- en productiepatronen.

Doelstelling 13

Neem dringend actie om de klimaatverandering en haar impact te bestrijden.

Doelstelling 14

Behoud en maak duurzaam gebruik van de oceanen, de zeeën en de maritieme hulpbronnen.

Doelstelling 15

Bescherm, herstel en bevorder het duurzaam gebruik van ecosystemen, beheer bossen duurzaam, bestrijd woestijnvorming en landdegradatie en draai het terug en roep het verlies aan biodiversiteit een halt toe.

Doelstelling 16

Bevorder vreedzame en inclusieve samenlevingen met het oog op duurzame ontwikkeling, verzeker toegang tot justitie voor iedereen en creëer op alle niveaus doeltreffende, verantwoordelijke en open instellingen.

Doelstelling 17

Versterk de implementatiemiddelen en revitaliseer het wereldwijd partnerschap voor duurzame ontwikkeling.

Het Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling heeft een [gedetailleerde brochure](#) over de SDGs gepubliceerd. Een [toolkit](#) is ook beschikbaar op de website van Cifal Flanders.

2. Lijst van organisaties die betrokken zijn bij de totstandkoming van het Verslag 2018 – 2019

- Actiris
- Agence wallonne de l'air et du climat (AwAC)
- Agentschap Zorg en Gezondheid
- Al-Arm vzw
- Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) / Fédération Générale du Travail de Belgique (FGTB)
- Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)/ Confédération des Syndicats Chrétiens de Belgique (CSC)
- Animationszentrum Ephata
- Arbeitsamt der Deutschsprachigen Gemeinschaft
- Associations 21 asbl
- Associations Chapitre XII - Relais Social Urbain de La Louvière
- ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw
- ATD Vierde Wereld vzw / ATD Quart Monde asbl - Mensen van de weg
- ATD Vierde Wereld vzw / ATD Quart Monde asbl – Recht-op Borgerhout – Project energie en armoede
- ATD Vierde Wereld Vlaanderen vzw
- Atelier Groot Eiland vzw
- BeesCoop SCRLfs
- Belgisch Netwerk Armoedebestrijding – Réseau Belge de lutte contre la pauvreté (BAPN)
- Belgische Rekenhof / Cour des comptes de Belgique
- Belgische Vereniging voor Onderzoek en Expertise voor de Consumentenorganisaties vzw (BV OECO) / Association belge de recherche et d'expertise des organisations de consommateurs (AB REOC)
- Bij ons vzw – Chez Nous asbl
- BNP Paribas Fortis nv - Corporate Social Responsibility dept.
- BNP Paribas Fortis nv - Internal Communication
- Bond Zonder Naam – Filet Divers vzw
- Bral, Stadsbeweging voor Brussel
- Brussels Airport Company
- Buurtwerk t' Lampeke vzw
- Bx1 asbl
- Centre de Référence en Santé Mentale asbl (CRéSaM)
- Centre Hospitalier de Wallonie Picarde (CHwapi)
- Centrum Kauwenberg vzw
- Christelijke Mutualiteiten (CM) / Mutualité chrétienne (MC)
- CIFAL Flanders | UNITAR
- Courage VoG
- CPAS d' Uccle
- CPAS de Rixensart
- DABEI VoG
- Damiaanactie asbl / Action Damien vzw
- De Fakkel vzw
- Délégué général de la Communauté française aux droits de l'enfant
- Departement Buitenlandse zaken - Ontwikkelingssamenwerking
- Der Wirtschafts- und Sozialrat ist das Konzertierungsgremium der Sozialpartner in der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens (WSR)
- Dokters van de wereld / Médecins du Monde
- Dorfhaus Eynatten
- Droits Quotidiens asbl
- Empfangszentrum Asylbewerber und Info Integration BRK
- Espace Environnement asbl
- FAIRFIN vzw
- Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling (FIDO) / Institut fédéral pour le Développement durable (IFDD)
- Federaal Planbureau / Bureau Fédéral du Plan
- Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO) / Conseil Fédéral Du Développement Durable (CFDD)
- Fédération des Maisons Médicales et des Collectifs de santé francophones (FMMCSF)
- Fédération des Services Sociaux (FdSS) – Centre d'Appui SocialEnergie

- Fédération Wallonie-Bruxelles - Direction du Développement Durable
- FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie / SPF Economie, PME, Classes moyennes et Energie
- FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu - dienst Klimaat SPF / Santé Publique, Sécurité de la Chaîne alimentaire et Environnement - Service Climat
- FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu - Gezondheidszorgen/ SPF Santé Publique, Sécurité de la Chaîne alimentaire et Environnement - Soins de santé
- Frauenliga VoG
- Front Commun des SDF / D.A.L (Droit au logement) / Collectif des Morts de la Rue
- Front Commun des SDF / Gemeenschappelijk Daklozenfront Vlaanderen–Brussel–Wallonië
- Gemeenschappelijk Daklozenfront (DAK) Vlaanderen–Brussel–Wallonië / Front Commun des SDF Wallonie-Bruxelles-Flandres
- Gemeente Boom
- Gemeente Sint-Gillis – Buurtjustitie / Commune de Saint-Gilles – Service de Justice de proximité
- Gemeinderat Bütgenbach
- GoodPlanet Belgium vzw
- Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale - Cabinet Min. Maron / Brusselse Hoofdstedelijke Regering - Kabinet Min. Maron
- Groupe interdisciplinaire de Recherche sur la Socialisation, l'Education et la Formation UCLouvain (GIRSEF)
- Groupes d'Achat Solidaires de l'agriculture Paysanne asbl (GASAP)
- Incredible Edible
- Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen / Institut pour l'égalité des femmes et des hommes
- Janssen Pharmaceutica
- Join for Water
- Jugendbüro der Deutschsprachigen Gemeinschaft - Jugendanimationszentrum - JAZ Kelmis
- Katholiek Onderwijs – Denst Lerenden
- Koepel van de Vlaamse Noord-Zuidbeweging - 11.11.11 - Duurzame Ontwikkeling
- Koninklijk Verbond Van de Vrede– en Politiechters (KVVP) / Union Royale des Juges de Paix et Juges de Police de Belgique
- La Rochelle – Maison de Quartier asbl
- Le Forum – Brussels Forum Armoedebestrijding
- Levanto vzw
- L'Observatoire du Crédit et de l'Endettement (OCE)
- Meyers - JDC - Brookdale Institute
- Ministerium der Deutschsprachigen Gemeinschaft - Fachbereich Familie und Soziales des Ministeriums der Deutschsprachigen Gemeinschaft
- Mondiaal Halle
- Mouvement Luttés Solidarités Travail asbl (LST)
- Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten (NVSM) / Union Nationale des Mutualités Socialistes (UNMS)
- National Energy Ombudsmen Network
- Natuurpunt vzw
- Nederlandstalige Vrouwenraad vzw
- Netwerk bewust verbruiken vzw
- Netwerk tegen Armoede vzw
- Noorderzon (Gemeente Schaarbeek) / Soleil du Nord (Commune Schaerbeek)
- Nosbau GmbH
- Nosbau GmbH
- Observatoire de la Santé du Hainaut (OSH) - Province de Hainaut
- Observatoire de la Santé et du Social Bruxelles–Capitale / Observatorium voor Gezondheid en Welzijn Brussel–Hoofdstad
- Office de la naissance et de l'enfance (ONE)
- Ombudsfrau der Deutschsprachigen Gemeinschaft
- Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM)
- ÖSHZ Bütgenbach
- ÖSHZ Eupen
- ÖSHZ Lontzen
- OXFAM SOLIDARITEIT
- Patchwork VoG
- POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid / SPP Intégration Sociale, Lutte

- contre la Pauvreté, Economie Sociale et Politique des Grandes Villes
- Prisma VoG
 - PXL / U Hasselt
 - Relais social urbain namurois / Housing First
 - Réseau Wallon de lutte contre la Pauvreté asbl (RWLP)
 - RIMO Limburg vzw
 - RIZIV - Dienst Geneeskundige Verzorging / INAMI – Service des soins de santé
 - SAM – Steunpunt Mens en Samenleving vzw - Themawerking Onderwijs
 - Samenlevingsopbouw - Open Armen Halle vzw
 - Samenlevingsopbouw Antwerpen provincie vzw - Energie en Armoede
 - Samenlevingsopbouw Antwerpen provincie vzw - Water en Armoede
 - Samenlevingsopbouw RISO Vlaams–Brabant vzw
 - Samenlevingsopbouw West–Vlaanderen vzw
 - Service d'insertion socio-professionnelle du CPAS Tournai
 - SG Benelux
 - SOS-Hilfe Vog
 - SPW Direction du Développement Durable
 - Stad Hasselt - Gelijke kansen
 - Syndicat des Avocats pour la Démocratie asbl (SAD)
 - Teach for Belgium vzw
 - Transitienetwerk Middenveld (TNM)
 - UCL Louvain
 - UNESSA asbl
 - Unia
 - Union des Villes et Communes de Wallonie (UVCW) - Fédération des CPAS
 - Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding (USAB)
 - Université de Namur
 - Universiteit Gent, Vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnszorg
 - Verbraucherschutzzentrale VoG
 - Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG)
 - Vereniging van Wijkgezondheidscentra (VWGC)
 - Viertelhaus Cardijn CAJ
 - Vivre Ensemble Education – Bruxelles
 - Vlaams Instituut Gezond Leven
 - Vlaams Patiëntenplatform vzw
 - Vlaamse dienst voor arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding (VDAB)
 - Vlaamse Jeugdraad
 - Vlaamse Landmaatschappij (VLM)
 - Vlaamse Overheid – Departement Omgeving
 - Welzijnsschakels vzw
 - Welzijnszorg vzw
 - Wieder vzw
 - Wirtschafts- und Sozialrat Ostbelgiens
 - Zentrum für Aus- und Weiterbildung des Mittelstandes V.o.G (ZAWM BIDA)
 - Zorgnet – Icuuro

3. Lijst van personen die op één of andere wijze een bijdrage leverden aan het opstellen van het Verslag 2018 – 2019

Irit AIZIK (Meyers - JDC - Brookdale Institute), Elsier ALEX (CPAS d' Uccle), Carole ASSENMACHER (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Thierry ASSENMACHER (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Luc ASSENT (Animationszentrum Ephata), Dirk AVONTS (Universiteit Gent, Vakgroep Huisartsgeneeskunde en Eerstelijnszorg), Geneviève BAERT (Réseau Wallon de lutte contre la Pauvreté asbl (RWLP)), Christiane BAJEMOND (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Jan BAL (Levanto vzw), Céline BALTER (Zentrum für Aus- und Weiterbildung des Mittelstandes v.o.g (ZAWM BIDA)), Hubert BECKERS (ÖSHZ Eupen), Lieselore BECKERS (Teach for Belgium vzw), Marc BEERNAERT (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Rudy BEFAHY (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Claire BIVORT (Centre de Référence en Santé Mentale asbl (CRéSaM)), Jürgen BLOMME (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Yves BOCKLANDT (Bond Zonder Naam – Filet Divers vzw), Luc BOLSENS (Gemeenschappelijk Daklozenfront Vlaanderen–Brussel–Wallonië / Front Commun des SDF), Marcellin BOULARD (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Peter BRACAVAL (Katholiek Onderwijs – Denst Lerenden), Karl-Heinz BRAUN (ÖSHZ Lontzen), Pascal BREYNE (RIZIV – Dienst Geneeskundige Verzorging / INAMI – Service des soins de santé), Antoinette BROUYAUX (Associations 21 asbl), Ioana BUSUIOC (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Bruno BUYTAERT (Vlaams Instituut Gezond Leven), Quentin CALLENS (Unia), Louise CALLIER (Unia), Annabel CARDOEN (Welzijnszorg vzw), Antonin CASTEL (Groupes d'Achat Solidaires de l'agriculture Paysanne asbl (GASAP)), Dirk CHRISTIAANSEN (Centrum Kauwenberg vzw), Angel CLAES (Centrum Kauwenberg vzw), Linda CLAESSENS (Centrum Kauwenberg vzw), Gilles CLAMAR (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Pascale COCKHUYT (Wieder vzw), Jill COENE (Universitaire Stichting voor Armoedebestrijding (USAB)), Sven COOLS (Gemeente Boom), Chantal CORNET (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Veerle CORTEBEECK (Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG)), Bianca CROÉ (Viertelhaus Cardijn CAJ), Daniel CUGNET (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Yves DAMOISEAUX (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Fabienne DAMOISEAUX (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Saïd DAZZAZ (Front Commun des SDF / D.A.L (Droit au logement) / Collectif des Morts de la Rue), Renaud DE BACKER (Relais social urbain namurois / Housing First), Véronique DE BAETS (Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen / Institut pour l'égalité des femmes et des hommes), Anneleen DE BONTE (FAIRFIN vzw), Annemarie DE CROOCK (Centrum Kauwenberg vzw), Georges DE KERCHOVE (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), André DE MUYLDER (Koninklijk Verbond Van de Vrede– en Politierichters (KVVP) / Union Royale des Juges de Paix et Juges de Police de Belgique), Flore DE PAUW (Vlaamse Jeugdraad), David DE VAAL (Netwerk tegen Armoede vzw), David DE WITTE (Samenlevingsopbouw - Open Armen Halle vzw), Mathilde DEBECKER (Belgische Vereniging voor Onderzoek en Expertise voor de Consumentenorganisaties vzw (BV OECO) / Association belge de recherche et d'expertise des organisations de consommateurs (AB REOC)), Elke DEBIE (Janssen Pharmaceutica), Annelies DECAT (Unia), Kris DECKERS (Vlaamse dienst voor arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding (VDAB) - Langdurige werkloosheid), Tom DEDEURWAERDER (Atelier Groot Eiland vzw), Andrée DEFAUX (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Hilde DEGOL (RIMO Limburg vzw), Renée DEKKER (Samenlevingsopbouw - Open Armen Halle vzw), Pierre DELEU (ATD Vierde Wereld vzw / ATD Quart Monde asbl - Mensen van de weg), Bernard DELVAUX (Groupe interdisciplinaire de Recherche sur la Socialisation, l'Education et la Formation UCLouvain (GIRSEF)), André DENAEYER (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Jean-Guillaume DEMAÏLLY (Vivre Ensemble Education – Bruxelles), Michel DEMARTEAU (Observatoire de la Santé du Hainaut (OSH) - Province de Hainaut), Lucas DEMUELENAERE (Gouvernement de la Région de Bruxelles-Capitale - Cabinet Maron / Brusselse Hoofdstedelijke Regering - Cabinet Maron),

Marjolein DEVOS (Dokters van de wereld / Médecins du Monde), Elie DIAMENT (Fédération Wallonie-Bruxelles - Direction du Développement Durable), André DIERICKX (ATD Vierde Wereld Vlaanderen vzw), Marie Luce (Mieke) DIGEON (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Nele DILLEN (Vlaamse Overheid – Departement Omgeving), Céline DOCK (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), André DÔME (Jugendbüro der Deutschsprachigen Gemeinschaft - Jugendanimationszentrum - JAZ Kelmis), Ellen DRIES (Samenlevingsopbouw Antwerpen provincie vzw - Water en Armoede), Fanny DUBOIS (Fédération des Maisons Médicales et des Collectifs de santé francophones (FMMCSF)), Jean-Marc DUBOIS (SPP Intégration Sociale, Service politique de lutte contre la pauvreté et cohésion urbaine / POD Maatschappelijke Integratie, Dienst armoedebestrijdingsbeleid en stedelijke samenhang), Christiane EICHER (Arbeitsamt der Deutschsprachigen Gemeinschaft), Marjan ENGELN (AI-Arm vzw), Marion ENGLERT (Observatoire de la Santé et du Social Bruxelles-Capitale / Observatorium voor Gezondheid en Welzijn Brussel-Hoofdstad), Océan FANUEL (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Christian FERDINAND (SPF Economie, PME, Classes moyennes et Energie / De Federale Overheidsdienst Economie, K.M.O., Middenstand en Energie), Filip FLEURBAEY (Vlaamse Overheid – Departement Omgeving), Lieselot FLOUR (AI-Arm vzw), Jessica FRAEYMAN (Vereniging van Wijkgezondheidscentra (VWGC)), Dirk FRANCO (PXL / U Hasselt), Aurore FRANSOLET (SPF Santé Publique, Sécurité de la Chaîne alimentaire et Environnement - Service Climat / FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu - dienst Klimaat), Joris GABRIELS (Vlaamse dienst voor arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding (VDAB) - Competentiecentra), Iris GARITTE (Fédération des Services Sociaux (FdSS) – Centre d'Appui SocialEnergie), Benno GEERTSMA (Natuurpunt vzw), Michel GERARD (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Pol GERITS (FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu / SPF Santé publique, Sécurité de la Chaîne alimentaire et environnement), Hanne GEUKENS (Welzijnsschakels vzw), Françoise GIMLEWICZ (Réseau Wallon de lutte contre la Pauvreté asbl (RWLP)), Dirk GLAS (Join for Water), Julie GODART (GoodPlanet Belgium vzw), Stefan GOEMAERE (Samenlevingsopbouw West-Vlaanderen vzw), Sandrine GOETHALS (Commune de Saint-Gilles – Service de Justice de proximité / Gemeente Sint-Gillis – Buurtjustitie), Sébastien GOTTI (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Michèle GROGNET (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Nelson GUERREIRO (UCL Louvain), Hector GUICHART (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Nicolas GUILBAU (Bx1 asbl), Pierre GUSTIN (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Marlene HARDT (Ombudsfrau der Deutschsprachigen Gemeinschaft), Heidi HAUBEN (Vlaamse dienst voor arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding (VDAB) - Geïntegreerde trajecten), Thérèse HEBBELINCK (UNESSA asbl), Rosalie HEENS (Netwerk bewust verbruiken vzw), Stephanie HEIDNER (Ministerium der Deutschsprachigen Gemeinschaft - Fachbereich Familie und Soziales des Ministeriums der Deutschsprachigen Gemeinschaft), Peter HEIRMAN (Netwerk tegen Armoede vzw), Peter HENDRICKX (Agentschap Zorg en Gezondheid), Martine HENDRICKX (BNP Paribas Fortis nv - Corporate Social Responsibility dept.), Christine HENNES (Nosbau GmbH), Karla HERBRAND - RAUW (Gemeinderat Bütgenbach), Nathalie HEUSQUIN (BeesCoop SCRLfs), Hanne HOLVOET (Centrum Kauwenberg vzw), Sarah JANSSENS (Syndicat des Avocats pour la Démocratie asbl (SAD)), Annette JANTZEN (National Energy Ombudsmen Network), Caroline JEANMART (L'Observatoire du Crédit et de l'Endettement (OCE)), Alain JEUKENS (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Ria JOHNSON (Centrum Kauwenberg vzw), Vanessa JOOS-MALFAIT (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Angelika JOST (DABEI VoG), Wiske JULT (Koepel van de Vlaamse Noord-Zuidbeweging - 11.11.11 - Duurzame Ontwikkeling), René KALFA (Verbraucherschutzzentrale VoG), Fiona KEMP (Bij ons vzw – Chez Nous asbl), Thierry KESTELOOT (OXFAM SOLIDARITEIT), Cornelis KINT (Observatoire de la Santé et du Social Bruxelles-Capitale / Observatorium voor Gezondheid en Welzijn Brussel-Hoofdstad), Diana KLINKENBERG (Prisma VoG), Kirsten KLUPPELS (SAM – Steunpunt Mens en Samenleving vzw - Themawerking Onderwijs), Mehdi KOOCHEKI (Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV) / Fédération Générale du Travail de Belgique (FGTB)), Stephanie KUBEIL (Frauenliga VoG),

Dominique LANGLOIS (La Rochelle – Maison de Quartier asbl), Danny LASCHET (Fédération Générale du Travail de Belgique (FGTB) / Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV)), Anne LECLERCQ (Réseau Wallon de lutte contre la Pauvreté asbl (RWLP)), Isabelle LEFEBVRE (Action Damien vzw / Damiaanactie asbl), Anne LENGLEZ (Service d'insertion socio-professionnelle du CPAS Tournai), Cécile LEROY (Centre Hospitalier de Wallonie Picarde (CHwapi)), Mike LEUSCH (Wirtschafts- und Sozialrat Ostbelgiens), Mario LEYENS (Verbraucherschutzzentrale VoG), Bernd LORCH (Verbraucherschutzzentrale VoG), Fulgence LUPAKA ISSA AZALA (SPP Intégration Sociale, Lutte contre la Pauvreté, Economie Sociale et Politique des Grandes Villes / POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid), Pascal MAES (ATD Vierde Wereld vzw / ATD Quart Monde asbl en KDG - Afdeling Agogie), Juliette MAGNIFICO (SPP Intégration Sociale, Lutte contre la Pauvreté, Economie Sociale et Politique des Grandes Villes / POD Maatschappelijke Integratie, Armoedebestrijding, Sociale Economie en Grootstedenbeleid), Clement MAGOS (GoodPlanet Belgium vzw), Aurélie MAHOUX (Actiris), Jean-Jacques MALALEL (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw - Wallonie-Bruxelles), France MALCHAIR (Commune de Saint-Gilles – Service de Justice de proximité / Gemeente Sint-Gillis – Buurtjustitie), Jan MARIS (Samenlevingsopbouw Antwerpen provincie vzw - Energie en Armoede), Stephan MATHIEU (Der Wirtschafts- und Sozialrat ist das Konzertierungsgremium der Sozialpartner in der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens (WSR)), Anita MATTHYSSEN (Centrum Kauwenberg vzw), Aubry MBIENDOU (Université de Namur), Els MEERBERGEN (Vlaams Patiëntenplatform vzw), Véronique MEIRSCHAERT (Gemeenschappelijk Daklozenfront (DAK) Vlaanderen-Brussel-Wallonië / Front Commun SDF Wallonie-Bruxelles-Flandres), Jan MERTENS (Federale Raad voor Duurzame Ontwikkeling (FRDO) / Conseil Fédéral Du Développement Durable (CFDD)), Wouter MERTENS (Vlaamse Overheid – Departement Omgeving), Steven MEYNCKENS (Nationaal Verbond van Socialistische Mutualiteiten (NVSM)), Ariane MICHEL (Union des Villes et Communes de Wallonie (UVCW) - Fédération des CPAS), Sarah MISSINNE (Observatoire de la Santé et du Social Bruxelles-Capitale / Observatorium voor Gezondheid en Welzijn Brussel-Hoofdstad), Herlindis MOESTERMANS (Nederlandstalige Vrouwenraad vzw), Myriam MOHIMONT (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Laetitia MONTINO (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Patricia MOREAU (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Isaac MULLER (Université de Namur), Carola MÜLLER (Zentrum für Aus- und Weiterbildungdes Mittelstandes V.o.G (ZAWM BIDA)), Marc NAESSENS (SG Benelux), Rachida NAIT (Stad Hasselt - Gelijke kansen), Karin NELISSEN (Buurtwerk t' Lampeke vzw), Delphine NOEL (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Franceline NORMAND (Associations 21 asbl), Jean-Luc NSENGIYUMVA (Délégué général de la Communauté française aux droits de l'enfant), Agathe OSINSKI (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw et Université Catholique de Louvain), Marc OTJACQUES (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Paul PALSTERMAN (Confédération des Syndicats Chrétiens de Belgique (CSC) / Algemeen Christelijk Vakverbond (ACV)), Anne PANNEELS (Fédération Générale du Travail de Belgique (FGTB) / Algemeen Belgisch Vakverbond (ABVV)), Héloïse PAPILLON (Office de la Naissance et de l'Enfance (ONE)), Marie PATOUT (Soleil du Nord (Commune Schaerbeek) / Noorderzon (Gemeente Schaerbeek)), Charlotte PATTYN (GoodPlanet Belgium vzw), Daniela PAUELS (Dorfhaus Eynatten), Luigi PEDINELLI (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Jean PEETERS (Front Commun des SDF / Gemeenschappelijk Daklozenfront Vlaanderen-Brussel-Wallonië), Laure-Chantal PELTZER (BNP Parisbas Fortis nv - Internal Communication), Gaëlle PETERS (Réseau Wallon de lutte contre la Pauvreté asbl (RWLP)), Paul PETITJEAN (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Sammy PILAERT (Departement Buitenlandse zaken - Ontwikkelingssamenwerking), Edgar PLUMMANS (Nosbau GmbH), Christophe PONKALO (SOS-Hilfe Vog), Klaas POPPE (SAM - Steunpunt Mens en Samenleving), Benoît POST (Zentrum für Aus- und Weiterbildungdes Mittelstandes V.o.G (ZAWM BIDA)), Sophie QUINTART (Droits Quotidiens asbl), Monica QUINTENS (Transitienetwerk Middenveld (TNM)), Madeleine ROCHEZ (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Karina ROCHTUS (Christelijke Mutualiteiten (CM) / Mutualité chrétienne (MC)), Hilde ROOSELAER

(Mondiaal Halle), Paul ROSIERS (Samenlevingsopbouw - Project energie en armoede), Tony ROUPIN (Incredible Edible), Jan RUET (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Giuseppina RUSSO (Associations Chapitre XII - Relais Social Urbain de La Louvière), Lolita SANDRON (Le Forum – Brussels Forum Armoedebestrijding), Beatrice SCHÄFER (Patchwork VoG), Mike SCHATTEMAN (Centrum Kauwenberg vzw), Kathleen SCHELFHOUT (Openbare Vlaamse Afvalstoffenmaatschappij (OVAM)), Elisabeth SCHOFFERS - TÖLLER (Gemeinderat Bütgenbach), Nele SCHROYEN (Netwerk tegen Armoede vzw), Astrid SIMILON (UNESSA asbl), Marielle SMEETS (SPF Santé Publique, Sécurité de la Chaîne alimentaire et Environnement / FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu), Liesbeth SMEYERS (Samenlevingsopbouw RISO Vlaams-Brabant vzw), Sophie SOKOLOWSKI (SPF Santé Publique, Sécurité de la Chaîne alimentaire et Environnement - DG Soins de santé / FOD Volksgezondheid, Veiligheid van de Voedselketen en Leefmilieu), Hanne STEVENS (Netwerk tegen Armoede vzw), Ria SZEKER (De Fakkel vzw), Judith TOBAC (Belgisch Netwerk Armoedebestrijding – Réseau Belge de lutte contre la pauvreté (BAPN)), Thérèse TORREKENS (Espace Environnement asbl), Véronique VALDEZ (Mouvement Luttes Solidarités Travail asbl (LST)), Françoise VAN BENEDE (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Jo VAN CAUWENBERGHE (GoodPlanet Belgium vzw), Julien VAN COTTEM (Teach for Belgium vzw), Veronique VAN DE LOO (SAM – Steunpunt Mens en Samenleving vzw), Cédric VAN DE WALLE (Institut fédéral pour le Développement durable (IFDD) / Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling (FIDO)), Sarah VAN DEN HEUVEL (Brussels Airport Company), Piet VAN MEERBEEK (Bral, Stadsbeweging voor Brussel), Christiane VAN OPDENBOSCH (Gemeenschappelijk Daklozenfront Vlaanderen-Brussel-Wallonië / Front Commun des SDF), Nicolas VAN PRAET (Netwerk tegen Armoede vzw), Stefaan VAN ROEY (Zorgnet – Icuuro), Roza VAN THIENEN (Centrum Kauwenberg vzw), Lut VANDEN BUVERIE (Welzijnsschakels vzw), Christiane VANDENHOVE (CPAS de Rixensart), Els VANDENSANDE (Netwerk tegen Armoede vzw), Nadine VANDERHEYDEN (Office de la naissance et de l'enfance (ONE)), Martine VANDERVENNET (Institut fédéral pour le Développement durable (IFDD) / Federaal Instituut voor Duurzame Ontwikkeling (FIDO)), Daphné VANDEZANDE (RIZIV – Dienst Geneeskundige Verzorging / INAMI – Service des soins de santé), Emma VANDIJCK (Stad Hasselt - Gelijke kansen), Jos VANISTERBECQ (ATD Quart Monde asbl / ATD Vierde Wereld vzw), Daphne VANRYSELBERGHE (Belgische Rekenhof / Cour des comptes de Belgique), Sylvie VARLEZ (Bureau Fédéral du Plan / Federaal Planbureau), Mart VERLAEK (Vlaamse Overheid – Departement Omgeving), Tim VERMEIREN (Vlaamse dienst voor arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding (VDAB) - team Ontwikkeling Intensieve Dienstverlening), Simon VERMEULEN (Agence wallonne de l'air et du climat (AwAC)), Nadine VERVAET (Vlaamse Landmaatschappij (VLM)), Sabine VIGNERON (Espace Environnement asbl), Françoise WARRANT (SPW Direction du Développement Durable), Anke WEGE (Courage VoG), Véronique WETZELAER (Empfangszentrum Asylbewerber und Info Integration BRK), Liliane WILLAERTS (Centrum Kauwenberg vzw), Peter Wollaert (CIFAL Flanders | UNITAR), Gaby ZIMMERMAN (ÖSHZ Bütgenbach), Hinda ZOUAQUI (Vlaamse dienst voor arbeidsbemiddeling en beroepsopleiding (VDAB) - Arbeidsmarktdienstverlening), ,

Wij danken oprecht alle personen die op één of andere wijze een bijdrage leverden aan het opstellen van het Verslag 2018 – 2019.

Wij danken de deelnemers van de dag georganiseerd te Eupen. Dank ook aan de leden van de Begeleidingscommissie van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.

Ondanks de zorg waarmee we deze lijst samenstelden is het mogelijk dat bepaalde personen of organisaties niet of onjuist zijn opgenomen in deze bijdrage. Wij willen ons hiervoor bij voorbaat verontschuldigen.

4. Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestending van het armoedebeleid

Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de bestending van het armoedebeleid werd ondertekend te Brussel op 5 mei 1998, en goedgekeurd door:

- de Vlaamse Gemeenschap, decreet van 17 november 1998, B.S. van 16 december 1998
- de federale Staat, wet van 27 januari 1999, B.S. van 10 juli 1999
- de Franse Gemeenschap, decreet van 30 november 1998, B.S. van 10 juli 1999
- de Duitstalige Gemeenschap, decreet van 30 november 1998, B.S. van 10 juli 1999
- het Waals Gewest, decreet van 1 april 1999, B.S. van 10 juli 1999
- het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, ordonnantie van 20 mei 1999, B.S. van 10 juli 1999.

TEKST VAN HET AKKOORD

art. 77 van de Grondwet;

Gelet op de bijzondere wet van 8 augustus 1980 tot hervorming der instellingen, inzonderheid op artikel 92bis, § 1, ingevoegd bij de bijzondere wet van 8 augustus 1988 en gewijzigd bij de wet van 16 juli 1993;

Gelet op de bijzondere wet van 12 januari 1989 met betrekking tot de Brusselse Instellingen, inzonderheid op artikelen 42 en 63;

Gelet op de wet van 31 december 1983 tot hervorming der instellingen voor de Duitstalige Gemeenschap, inzonderheid op artikel 55bis, ingevoegd bij de wet van 18 juli 1990 en gewijzigd bij de wet van 5 mei 1993;

Gelet op de beslissing van het Overlegcomité Federale Regering - Gemeenschaps- en Gewestregeringen van 3 december 1997;

Overwegende dat bestaansonzekerheid, armoede en sociale, economische en culturele uitsluiting, zelfs voor één enkele persoon, op een ernstige manier afbreuk doen aan de waardigheid en aan de gelijke en vervreembare rechten voor alle personen;

Overwegende dat het herstellen van de voorwaarden voor menselijke waardigheid en de uitoefening van de rechten van de mens, zoals bepaald in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens van 10 december 1948 en in de twee Internationale Verdragen inzake economische, sociale en culturele rechten en inzake burgerrechten en politieke rechten van 19 december 1966, een gemeenschappelijk doel is voor iedere overheid van het land;

Overwegende dat daartoe voortdurende en gecoördineerde inspanningen nodig zijn van elke overheid apart en van allen samen, voor het uitstippelen, het uitvoeren en het evalueren van het beleid tot voorkoming van bestaansonzekerheid, tot bestrijding van de armoede en tot integratie van de personen in de samenleving;

Overwegende dat de sociale zekerheid prioritair is voor het behoud van de sociale samenhang en voor het voorkomen van bestaansonzekerheid, armoede en sociale ongelijkheid en voor de menselijke emancipatie;

Overwegende dat het nodig is de bestending van dit integratiebeleid te waarborgen, namelijk door het aanpassen en het ontwikkelen van de openbare dienstverlening;

Overwegende dat de betrokkenheid van alle personen bij dit integratiebeleid, reeds bij het uitstippelen ervan, door de overheid moet gewaarborgd worden;

- de Federale Staat, vertegenwoordigd door de Eerste Minister, de Minister van Sociale Zaken, de Minister van Tewerkstelling en Arbeid, belast met het beleid van gelijke kansen voor mannen en vrouwen, de Minister van Volksgezondheid en Pensioenen en de Staatssecretaris voor Maatschappelijke Integratie;
- de Vlaamse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest, vertegenwoordigd door hun Regering, in de persoon van de Minister-President en de Ministers bevoegd voor de coördinatie van het armoedebeleid en voor de bijstand aan personen;
- de Franse Gemeenschap, vertegenwoordigd door haar Regering, in de persoon van de Minister-President;
- de Duitstalige Gemeenschap, vertegenwoordigd door haar Regering, in de persoon van de Minister-President en de Minister van Jeugd, Vorming, Media en Sociale Zaken;
- het Waals Gewest, vertegenwoordigd door de Minister-President en de Minister van Sociale Actie;
- het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, vertegenwoordigd door de Minister-President;
- de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, vertegenwoordigd door de leden van het Verenigd College bevoegd voor Bijstand aan Personen;

Kwamen het volgende overeen:

ART. 1

Zonder afbreuk te doen aan hun eigen bevoegdheden verbinden de ondertekenende partijen zich ertoe hun beleid tot voorkoming van bestaansonzekerheid, tot bestrijding van de

armoede en tot integratie van de personen in de samenleving voort te zetten en te coördineren op basis van de hierna volgende principes:

- het realiseren van de sociale rechten, vastgelegd in artikel 23 van de Grondwet;
- een gelijke toegang voor iedereen tot al deze rechten, wat ook maatregelen van positieve actie kan inhouden;
- het invoeren en versterken van de modaliteiten voor de deelneming van alle betrokken overheden en personen, inzonderheid van personen die in armoede leven, aan het uitstippelen, het uitwerken en het evalueren van dit beleid;
- een beleid van maatschappelijke integratie is een inclusief, globaal en gecoördineerd beleid, dit wil zeggen dat het moet gevoerd worden op alle bevoegdheidsgebieden en dat een voortdurende evaluatie van alle ondernomen en overwogen initiatieven en acties daartoe vereist is.

ART. 2

Daarom verbinden de ondertekenende partijen zich ertoe bij te dragen elkeen binnen hun bevoegdheden aan een "Verslag over Bestaansonzekerheid, Armoede, Sociale Uitsluiting en Ongelijke Toegang tot de Rechten", verder "het Verslag" genoemd. Dit wordt tweejaarlijks tegen de maand november opgemaakt door het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting", voorzien in artikel 5 van dit akkoord, op basis van de bijdrage van de partijen. Het verslag wordt in de drie landstalen opgemaakt.

Het bevat minstens:

- een evaluatie van de evolutie van onzekere levensomstandigheden, van armoede en van sociale uitsluiting op basis van indicatoren zoals zij overeenkomstig artikel 3 worden vastgelegd;

- een evaluatie van de daadwerkelijke uitoefening van sociale, economische, culturele, politieke en burgerrechten alsook van de ongelijkheid die blijft bestaan wat betreft de toegang tot de rechten;
- een inventaris en een evaluatie van het beleid en van de acties die sinds het vorig verslag werden gevoerd;

concrete aanbevelingen en voorstellen om de toestand van de betrokken personen op alle in dit artikel bedoelde gebieden zowel op lange als op korte termijn te verbeteren.

ART. 3

Na overleg met de wetenschappelijke wereld, de bevoegde administraties en instellingen, de sociale partners en de organisaties waar de armen het woord nemen, zullen de ondertekenende partijen onderzoeken welke kwantitatieve en kwalitatieve indicatoren en instrumenten kunnen gebruikt en/of uitgewerkt worden om de evolutie op alle in artikel 2 bedoelde gebieden te analyseren, opdat de bevoegde overheden op de meest passende manier kunnen ingrijpen. Een eerste reeks indicatoren zal worden vastgelegd voor 15 november 1998.

Zonder afbreuk te doen aan de wetten en reglementen betreffende de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van de individuen, verbinden de ondertekenende partijen zich ertoe alle gegevens waarover een voorafgaand akkoord wordt bereikt kosteloos ter beschikking te stellen van het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" of de toegang tot deze gegevens te vergemakkelijken, indien ze behoren tot externe diensten. De ondertekenende partijen hebben ook toegang tot deze gegevens.

ART. 4

§ 1. Het Verslag wordt via de Interministeriële Conferentie Sociale Integratie vermeld in artikel 9 overhandigd aan de federale Regering en aan de Regeringen van de Gemeenschappen en van de

Gewesten, die zich ertoe verbinden het aan hun Raden, Parlementen of Vergaderingen te bezorgen.

§ 2. De Federale Regering bezorgt het Verslag binnen de maand na ontvangst aan de Nationale Arbeidsraad en de Centrale Raad voor het Bedrijfsleven die op hun beurt binnen de maand advies uit brengen, namelijk over de gebieden die tot hun taken behoren. De Gemeenschappen en Gewesten vragen eveneens advies aan hun adviesorganen die op dit vlak bevoegd zijn volgens dezelfde procedure.

§ 3. Alle ondertekenende partijen verbinden er zich toe een debat te houden over de inhoud van het verslag en van de adviezen, inzonderheid over de aanbevelingen en voorstellen van het verslag.

ART. 5

§ 1. Om het voorgaande te kunnen realiseren wordt een "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" opgericht, belast met de volgende opdrachten:

- informatie over bestaansonzekerheid, armoede, sociale uitsluiting en toegang tot de rechten inventariseren, systematiseren en analyseren op basis van de indicatoren, zoals bepaald in artikel 3;
- concrete aanbevelingen en voorstellen doen om het beleid en de initiatieven tot voorkoming van bestaansonzekerheid, tot bestrijding van de armoede en tot integratie van de personen in de samenleving te verbeteren;
- minstens om de twee jaar een Verslag zoals bedoeld in artikel 2 opmaken;
- op verzoek van één van de ondertekenende partijen, van de Interministeriële Conferentie Sociale Integratie of op eigen initiatief adviezen uitbrengen of interimverslagen opmaken over

ieder vraagstuk dat betrekking heeft op een gebied dat tot zijn opdrachten behoort;

- structureel overleg organiseren met de armsten.

§ 2. Om de doelstellingen van § 1 waar te maken betreft het Steunpunt de verenigingen waar de armen het woord nemen op een structurele en bestendige manier bij zijn werkzaamheden, hierbij gebruikmakend van de dialoogmethode zoals ze ontwikkeld werd bij het totstandkomen van het "Algemeen Verslag over de Armoede".

Het Steunpunt kan ook een beroep doen op alle personen en op openbare of privé organisaties die op dit vlak deskundig zijn.

ART. 6

§ 1. Het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" wordt opgericht als drietalige instelling op federaal niveau, bij het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding. Het wordt gesubsidieerd door alle betrokken partijen. Voor 1998 wordt een budget ter beschikking gesteld van 20 miljoen frank:

- 15.000.000 BF door de federale Staat;
- 2.800.000 BF door de Vlaamse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest;
- 1.700.000 BF door het Waals Gewest (in overleg met de Franse en de Duitstalige Gemeenschap);
- 500.000 BF door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (in overleg met de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie).

De bedragen worden jaarlijks geïndexeerd. Het budget kan mits akkoord van alle betrokken partijen worden aangepast na evaluatie door middel van een aanhangsel bij dit samenwerkingsakkoord.

De bedragen worden gestort voor maart van het jaar waarop ze betrekking hebben.

§ 2. Er moet een permanente en structurele samenwerking zijn tussen het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting en de bevoegde administraties van de Gemeenschappen en Gewesten. Daartoe worden aan het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" wetenschappelijke medewerkers onder één of andere vorm ter beschikking gesteld door de drie Gewesten, namelijk 1,5 fulltime equivalent door het Vlaams Gewest, 1 fulltime equivalent door het Waals Gewest en 1/2 fulltime equivalent door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Indien het om ambtenaren gaat blijven deze deel uitmaken van het personeel van het Gewest.

§ 3. De Gemeenschappen en de Gewesten zorgen, in volle respect voor elkaanders bevoegdheden en budgetten, voor de erkenning en aanmoediging van organisaties waar armen het woord nemen.

ART. 7

§ 1. Een Beheerscomité wordt bij het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" opgericht, met de volgende opdrachten:

- ervoor zorgen dat dit samenwerkingsakkoord correct wordt uitgevoerd;
- op voorstel van de Begeleidingscommissie, voorzien in artikel 8, beroep doen op wetenschappelijke instellingen of gespecialiseerde studiediensten die, gelet op hun ervaring en het materieel waarover zij beschikken, het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" kunnen bijstaan in het vervullen van zijn taken. In dit geval moet een overeenkomst worden gesloten met het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding;
- het opmaken voor het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" van een ontwerp van

budget waarvan het beheer strikt gescheiden is van de organieke dotatie voor het Centrum voor Gelijikheid van Kansen en Racismebestrijding;

- het bepalen van het personeelsbehoefienplan en inzonderheid het functieprofiel van de coördinator.

§ 2. De Voorzitter en de Ondervoorzitter van het Beheerscomité en de coördinator van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting wonen de vergaderingen van de Raad van Beheer van het Centrum voor Gelijikheid van Kansen en Racismebestrijding bij met raadgevende stem, wanneer punten die betrekking hebben op het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" op de agenda staan.

§ 3. Naast de vertegenwoordiger van de Eerste Minister die het Beheerscomité voorziet, telt dit comité 12 leden onder wie:

- 4 leden voorgedragen door de federale Staat;
- 3 leden voorgedragen door de Vlaamse Gemeenschap en het Vlaamse Gewest;
- 2 leden voorgedragen door het Waals Gewest in overleg met de Franse Gemeenschap;
- 2 leden voorgedragen door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in overleg met de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie, onder wie één Nederlandstalige en één Franstalige;
- 1 lid voorgedragen door de Duitstalige Gemeenschap.

Deze leden worden aangesteld op grond van hun deskundigheid en ervaring op de in dit samenwerkingsakkoord bedoelde gebieden. Ze worden door de respectieve Regeringen aangesteld en bij een in Ministerraad overlegd koninklijk besluit benoemd voor een hernieuwbaar mandaat van 6 jaar.

§ 4. Daarnaast zijn de Directeur en de Adjunct-directeur van het Centrum voor Gelijikheid van Kansen en voor Racismebestrijding alsook de coördinator van het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" leden van het Beheerscomité met raadgevende stem.

ART. 8

Er wordt een Begeleidingscommissie opgericht onder voorzitterschap van de minister of staatssecretaris die Maatschappelijke Integratie onder zijn bevoegdheid heeft, die de werkzaamheden van het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" begeleidt. De Begeleidingscommissie bewaakt ook de methodologie en criteria zoals bepaald in artikel 3, evenals de vooruitgang van het Verslag. De Begeleidingscommissie bestaat uit de leden van het Beheerscomité, voorzien in artikel 7, minstens aangevuld met:

- 4 vertegenwoordigers van de sociale partners, voorgedragen door de Nationale Arbeidsraad;
- 2 vertegenwoordigers van de ziekteverzekeringsinstellingen, voorgedragen door het Nationaal InterMutualistisch College;
- 5 vertegenwoordigers voorgedragen door de organisaties waar de armen het woord nemen, waaronder een vertegenwoordiger van de daklozen;
- 3 vertegenwoordigers voorgedragen door de afdeling Maatschappelijk Welzijn van de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten.

Deze vertegenwoordigers worden voorgedragen op grond van hun deskundigheid en ervaring op de in dit samenwerkingsakkoord bedoelde gebieden. Het Beheerscomité verleent hen een mandaat van 6 jaar.

ART. 9

Om overleg tussen de verschillende Regeringen te waarborgen, komt de Interministeriële Conferentie Sociale Integratie minstens tweemaal per jaar bijeen.

Zonder afbreuk te doen aan de bevoegdheden van de overheden waaruit zij is samengesteld, heeft zij tot taak te zorgen voor een globale, geïntegreerde en gecoördineerde benadering van het beleid tot voorkoming van bestaansonzekerheid, tot bestrijding van de armoede en tot integratie van de personen in de samenleving.

Zij wordt door de Eerste Minister voorgezeten en voorbereid in samenwerking met de minister of staatssecretaris die de Maatschappelijke Integratie onder zijn bevoegdheid heeft. Zij staan ook in voor de opvolging ervan. Daartoe doen zij een beroep op de deskundige hulp van de Cel Armoede binnen het Bestuur Maatschappelijke Integratie en van het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting".

ART. 10

In het kader van de Interministeriële Conferentie Sociale Integratie zullen de ondertekenende partijen de werking van het "Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting" en van dit samenwerkingsakkoord jaarlijks evalueren.

ART. 11

Het huidig samenwerkingsakkoord streeft er toe de opdracht van het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding haar taak te bevestigen zoals omschreven in artikel 2 van de wet van 15 februari 1993 over de oprichting van een Centrum voor Gelijkheid van Kansen en Racismebestrijding, in het bijzonder voor de bevoegdheid aangaande de strijd tegen elke vorm van uitsluiting. Dat is dan ook de reden waarom, bij het hernieuwen van de Raad van beheer van het Centrum, de federale regering het Parlement zal uitnodigen rekening te houden met deze

bevestiging op basis van de evaluatie voorzien door artikel 10.

Gedaan te Brussel, op 5 mei 1998, in 7 exemplaren.

- Voor de Federale Staat: J.-L. DEHAENE, Eerste Minister; M. COLLA, Minister van Volksgezondheid; M. DE GALAN, Minister van Sociale Zaken; M. SMET, Minister van Tewerkstelling en Arbeid, J. PEETERS, Staatssecretaris voor Maatschappelijke Integratie;
- Voor het Vlaams Gewest en de Vlaamse Gemeenschap: L. VAN DEN BRANDE, Minister-President; L. PEETERS, Minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Stedelijk Beleid en Huisvesting; L. MARTENS, Minister van Cultuur, Gezin en Welzijn;
- Voor de Franse Gemeenschap: L. ONKELINX, Minister-President;
- Voor de Duitstalige Gemeenschap: J. MARAITE, Minister-President; K.-H. LAMBERTZ, Minister van Jeugd, Vorming, Media en Sociale Zaken;
- Voor het Waals Gewest: R. COLLIGNON, Minister-President; W. TAMINIAUX, Minister van Sociale Actie;
- Voor het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: CH. PICQUE, Minister-President;
- Voor de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie: R. GRIJP, D. GOSUIN, Leden van het Verenigd College bevoegd voor Bijstand aan Personen.

Tweejaarlijks Verslag 2018-2019

Duurzaamheid en armoede

Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie

Brussel, december 2019

Auteur	Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting Koningsstraat 138, 1000 Brussel T: 02 212 31 67 armoedebestrijding@cntr.be - www.armoedebestrijding.be @Luttepauvrete
Redactie	Christophe Blanckaert, Emily Clissold, Michiel Commère, Mélanie Joseph, Thibault Morel, Veerle Stroobants en Henk Van Hootegem
Documentatie	Ghislaine Adriaensens
Opmaak	Martine De Raedt

Deze publicatie is in elektronische versie beschikbaar op de website van het Steunpunt:
www.armoedebestrijding.be.

Ce rapport est également disponible en français.

Het Steunpunt juicht de verspreiding van kennis toe, maar dringt aan op respect voor de samenstellers en auteurs van alle bijdragen in deze publicatie. Haar als informatiebron gebruiken, is alleen toegestaan met vermelding van auteur en bron; de teksten of andere auteursrechtelijke beschermde elementen geheel of gedeeltelijk reproduceren, verkopen, publiceren, aanpassen mag alleen met de schriftelijke toelating van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.

Gelieve op volgende wijze naar deze publicatie te verwijzen:

Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting (2019). *Duurzaamheid en armoede*. Een bijdrage aan politiek debat en politieke actie. Tweejaarlijks Verslag 2018-2019. Brussel: Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting.

Service de lutte contre la pauvreté,
la précarité et l'exclusion sociale

Steunpunt tot bestrijding van armoede,
bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting

Dienst zur Bekämpfung von Armut, prekären
Lebensumständen und sozialer Ausgrenzung

STEUNPUNT TOT BESTRIJDING VAN ARMOEDE, BESTAANSONZEKERHEID EN SOCIALE UITSLUITING

Koningsstraat 138, 1000 Brussel

WWW.ARMOEDEBESTRIJDING.BE

@Luttepauvrete